T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FÂRÂBÎ İLE İLGİLİ YAPILAN DOKTORA TEZLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ARİF BAYRAKTAR

Danışman : Prof. Dr. Ali ALBAYRAK
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hasan AKKANAT
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇOŞAR

KASTAMONU-2026

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Arif BAYRAKTAR

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FÂRÂBÎ İLE İLGİLİ YAPILAN DOKTORA TEZLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ARİF BAYRAKTAR

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: PROF. DR. ALİ ALBAYRAK

Bu yüksek lisans tezi, İslam düşüncesinin önde gelen filozoflarından Fârâbî üzerine Türkiye'de hazırlanmış doktora tezlerini kapsamlı ve sistematik bir biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada yalnızca mevcut tezlerin kronolojik bir dökümü yapılmamış, aynı zamanda içerik analizi yöntemiyle bu tezlerin hangi felsefî alanlara yoğunlaştığı, hangi konuların ihmal edildiği ve literatüre ne tür katkılar sunduğu ortaya konmuştur. Araştırma üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, önemi, yöntemi ve sınırlılıkları aktarılmış; ardından Fârâbî'nin hayatı, eserleri ve hakkında yapılmış temel çalışmalar tanıtılmıştır. Ayrıca, Fârâbî üzerine hazırlanmış yüksek lisans ve doktora tezleri tematik ve kronolojik açıdan gruplandırılarak değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, doktora tezleri bilgi felsefesi, mantık, metafizik, ahlâk, sanat ve siyaset gibi alanlara göre tasnif edilmiş ve her bir çalışma içerik ve yöntem bakımından analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde ise bu tezler üzerinden genel bir değerlendirme yapılmış, güçlü ve geliştirilebilir yönler belirlenmiş, gelecekteki araştırmalara yönelik öneriler geliştirilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre, doktora tezlerinin büyük bölümü mantık, metafizik ve siyaset felsefesi alanlarında yoğunlaşmaktadır. Buna karşın, estetik, poetika ve kısmen epistemoloji gibi alanların görece ihmal edildiği tespit edilmiştir. Özellikle Fârâbî'nin sanat felsefesine ilişkin görüşlerinin yeterince çalışılmaması dikkat çekici bir boşluk olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, araştırmacılar için yeni çalışma alanlarına işaret etmektedir. Sonuç olarak bu tez, Fârâbî üzerine yazılmış doktora tezlerinin kapsamlı bir analizini sunarak hem Türkiye akademisinde İslam felsefesi çalışmalarının mevcut durumunu ortaya koymakta hem de gelecekte yapılacak araştırmalara rehberlik etmektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Fârâbî, İslam Felsefesi, Doktora Tezleri, Mantık, Metafizik, Siyaset, Estetik

Mart 2026 226 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

EVALUATION OF DOCTORAL THESIS ON FÂRÂBÎ

ARİF BAYRAKTAR

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES
SUPERVISOR: PROF. DR. ALİ ALBAYRAK

This master's thesis aims to comprehensively and systematically examine doctoral theses prepared in Turkey on Al-Fârâbî, one of the leading philosophers of Islamic thought. The study not only provides a chronological listing of existing theses but also reveals, through content analysis, the philosophical areas these theses focus on, which topics have been neglected, and what contributions they make to the literature. The research consists of three main sections. The introduction outlines the purpose, importance, methodology, and limitations of the study. It then introduces Al-Fârâbî's life, works, and key studies on him. Furthermore, master's and doctoral theses on Al-Fârâbî are grouped thematically and chronologically and evaluated. The second section classifies the doctoral theses according to fields such as epistemology, logic, metaphysics, ethics, art, and politics, and analyzes each study in terms of content and methodology. The third section provides a general evaluation of these theses, identifying strengths and areas for improvement, and developing recommendations for future research. According to the findings of the study, the majority of doctoral dissertations focus on logic, metaphysics, and political philosophy. In contrast, it has been determined that areas such as aesthetics, poetics, and, to a lesser extent, epistemology have been relatively neglected. The inadequate study of al-Fârâbî's views on the philosophy of art stands out as a notable gap. This situation points to new areas of research for researchers. In conclusion, this dissertation presents a comprehensive analysis of doctoral dissertations on al-Fârâbî, both revealing the current state of Islamic philosophy studies in Turkish academia and providing guidance for future research.

KEYWORDS: al-Fârâbî, Islamic Philosophy, Content Analysis, Logic, Metaphysics, Politics, Aesthetics

March 2026 226 Page

TEŞEKKÜR

Çalışmayı yazma sürecimde bana baştan sona yardımcı olan ve beni teşvik eden değerli danışman hocam Prof. Dr. Ali ALBAYRAK'a, gerek ders döneminde gerek tez döneminde benden yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇOŞAR hocama, kendisinin fikirlerinden çokça istifade ettiğim Prof. Dr. Mehmet Fatih KALIN'a, tezin düzenlenmesi konusunda yardımlarını esirgemeyen Dr. Derya KAZANCI'ya ve eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle daima yanımda olan annem Emine BAYRAKTAR'a, babam Hayrettin BAYRAKTAR'a ve kardeşlerim Ferhat BAYRAKTAR ile Büşra BAYRAKTAR'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Arif BAYRAKTAR

Kastamonu, 2026

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI ... **ii**
TAAHHÜTNAME ... **iii**
ÖZET ... **iv**
ABSTRACT ... **v**
TEŞEKKÜR ... **vi**
İÇİNDEKİLER ... **vii**
1. GİRİŞ ... **1**
1.1 Tezin Konusu, Amacı, Önemi, Yöntemi ve Sınırlılıkları ... 1
1.1.1 Tezin Konusu ... 1
1.1.2 Tezin Amacı ve Önemi ... 2
1.1.3 Tezin Yöntemi ve Sınırlılıkları ... 4
1.2 Fârâbî'nin Hayatı, Eserleri ve Fârâbî Hakkında Çalışmalar ... 7
1.2.1 Fârâbî'nin Hayatı ... 7
1.2.2 Fârâbî'nin Eserleri ... 8
1.2.3 Fârâbî ile İlgili Yapılan Temel Çalışmalar ... 12
1.2.3.1 Fârâbî üzerine yapılan bibliyografik çalışmalar ... 13
1.2.3.2 Fârâbî üzerine yapılan yüksek lisans tezleri ... 23
1.2.3.2.1 Bilgi felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri ... 23
1.2.3.2.2 Mantık konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri ... 25
1.2.3.2.3 Metafizik (varlık felsefesi – nefs teorisi) konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri ... 26
1.2.3.2.4 Ahlâk felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri ... 30
1.2.3.2.5 Siyaset ve hukuk felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri ... 32
1.2.3.2.6 Sanat felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri ... 35
1.2.3.3 Fârâbî üzerine yapılan doktora tezleri ... 35
1.2.3.3.1 Bilgi felsefesi ve mantık konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri ... 36
1.2.3.3.2 Metafizik konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri ... 36
1.2.3.3.3 Ahlâk felsefesi konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri ... 37
1.2.3.3.4 Siyaset ve sanat felsefesi konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri ... 38
2. FÂRÂBÎ HAKKINDA YAZILMIŞ DOKTORA TEZLERİNİN ŞEKİL VE İÇERİK YÖNÜNDEN TANITIMI ... **40**
2.1 Fârâbî'nin Mantık, Bilgi ve Dil Alanlarındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı ... 41
2.1.1 Fârâbî'nin Zihin Felsefesi (Eyüp Şahin) ... 41
2.1.2 Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı (Fatma Dore) ... 42
2.1.3 Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi (Hacer Ergin Özkan) ... 44
2.1.4 Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi (Ömer Mahir Alper) ... 46

2.1.5 Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi (Ali Tekin) 48
2.2 Fârâbî'nin Metafizik Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı 49
2.2.1 Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği (Armağan Atar) 49
2.2.2 Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi (Cengiz Alaca) 51
2.2.3 Fârâbî'de Metafizik Düşünce (İbrahim Hakkı Aydın) 53
2.2.4 Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi (Mehmet Murat Karakaya) 54
2.2.5 Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi (Nesrin Bağcı Erciyas) 56
2.2.6 Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı (Nursema Kocakaplan) 58
2.2.7 Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri (Tülin Aksoy) 60
2.3 Fârâbî'nin Ahlâk ve Sanat Alanındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı 62
2.3.1 Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma (Nejdet Durak) 62
2.3.2 İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a Göre) (Hasan Ocak) 64
2.3.3 Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi (Hümeyra Özturan) 66
2.3.4 Fârâbî'de Temel Erdemler (İbrahim Aksu) 68
2.3.5 Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı (Mehmet Kasım Özgen) 69
2.3.6 Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi (Suat Çelikkol) 71
2.3.7 Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması (Zeki Aktaş) 73
2.3.8 Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik (Ayşe Taşkent) 75
2.4 Fârâbî'nin Siyaset Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı 77
2.4.1 Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi (Ayhan Öztaş) 77
2.4.2 Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi (Hatice Umut) 78
2.4.3 Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü (Mustafa Yıldız) 80
2.4.4 Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı (Özkan Kerimoğlu) 81
2.4.5 Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri (Şenol Korkut) 83
3. FÂRÂBÎ HAKKINDA YAZILMIŞ DOKTORA TEZLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ 86
3.1 Fârâbî'nin Mantık, Bilgi ve Dil Alanlarındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi 86
3.1.1 Fârâbî'nin Zihin Felsefesi (Eyüp Şahin) 86
3.1.2 Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı (Fatma Dore) 91
3.1.3 Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi (Hacer Ergin Özkan) 97
3.1.4 Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi (Ömer Mahir Alper) 102
3.1.5 Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi (Ali Tekin) 107

3.2 Fârâbî'nin Metafizik Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirmesi ... 112
3.2.1 Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği (Armağan Atar) ... 112
3.2.2 Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi (Cengiz Alaca) ... 117
3.2.3 Fârâbî'de Metafizik Düşünce (İbrahim Hakkı Aydın) ... 121
3.2.4 Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi (Mehmet Murat Karakaya) ... 126
3.2.5 Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi (Nesrin Bağcı Erciyas) ... 130
3.2.6 Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı (Nursema Kocakaplan) ... 134
3.2.7 Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri (Tülin Aksoy) ... 139
3.3 Fârâbî'nin Ahlâk ve Sanat Alanındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirmesi ... 144
3.3.1 Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma (Nejdet Durak) ... 144
3.3.2 İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a göre) (Hasan Ocak) ... 148
3.3.3 Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi (Hümeyra Özturan) ... 154
3.3.4 Fârâbî'de Temel Erdemler (İbrahim Aksu) ... 158
3.3.5 Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı (Mehmet Kasım Özgen) ... 162
3.3.6 Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi (Suat Çelikkol) ... 166
3.3.7 Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması (Zeki Aktaş) ... 170
3.3.8 Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik (Ayşe Taşkent) ... 175
3.4 Fârâbî'nin Siyaset Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirmesi ... 181
3.4.1 Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi (Ayhan Öztaş) ... 181
3.4.2 Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi (Hatice Umut) ... 186
3.4.3 Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü (Mustafa Yıldız) ... 190
3.4.4 Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı (Özkan Kerimoğlu) ... 194
3.4.5 Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri (Şenol Korkut) ... 198
4. TARTIŞMA ve SONUÇ ... 205
4.1 Akademik Yaklaşım ... 205
4.2 Fârâbî'nin Mantık, Bilgi ve Dil Görüşlerine Dair Tezlerin Tartışılması ... 205
4.3 Metafizik ve Ontolojik Yönelimlerin Tartışılması ... 208
4.4 Ahlâk, Sanat ve Estetik Alanındaki Tezlerin Tartışılması ... 212
4.5 Siyaset Felsefesi Alanındaki Tezlerin Tartışılması ... 215
4.6 Eleştiriler ... 218
4.7 Ortak Eğilimler ve Geliştirilebilir Yönler ... 220
5. SONUÇ ... 222
KAYNAKLAR ... 225

1. GİRİŞ

1.1 Tezin Konusu, Amacı, Önemi, Yöntemi ve Sınırlılıkları

1.1.1 Tezin Konusu

Bu yüksek lisans tezinin temel konusu, İslâm düşüncesinin en etkili filozoflarından biri olan Fârâbî üzerine Türkiye'de, özellikle 2005 yılı sonrasında yazılmış doktora tezlerinin çok yönlü ve sistematik biçimde değerlendirilmesidir. Araştırmanın merkezinde şu sorular yer almaktadır: Fârâbî felsefesi akademik dünyada nasıl ele alınmaktadır? Farklı bilim dallarında nasıl yansımalar bulmuştur? Bu yansımalar doktora tezlerine nasıl yansıtılmıştır?

Bu kapsamda çalışma, yalnızca mevcut doktora tezlerinin kronolojik ve tematik dökümünü sunmakla kalmaz; aynı zamanda içerik analizi yoluyla bu tezlerin Fârâbî düşüncesinin hangi yönlerine odaklandığını, hangi problem alanlarını gündeme getirdiğini ve literatürde hangi boşlukların bulunduğunu tespit etmeyi amaçlar.

Tezin ana konusu, Fârâbî felsefesinin bilgi, mantık, metafizik, ahlâk, sanat ve siyaset gibi temel alanlarda doktora tezlerinde nasıl tartışıldığını; bu tezlerin söz konusu alanlara ne tür katkılar sunduğunu ve hangi teorik çerçevelerle ele alındığını ortaya koymaktır. Çalışmada, doktora tezleri hem şekil (yapısal özellikler, yöntem, kaynak kullanımı) hem de içerik (teorik yaklaşımlar, ele alınan başlıklar, getirilen yorumlar) bakımından ayrıntılı olarak incelenmektedir. Böylece Fârâbî'ye yönelik güncel akademik eğilimler ve felsefî yaklaşımlar netleşmektedir.

Konu yalnızca Fârâbî'nin şahsına ve düşüncelerine yönelik akademik ilgiyi ortaya koymakla sınırlı değildir. Aynı zamanda Türkiye'de İslâm felsefesine duyulan ilginin boyutları, doktora düzeyinde yürütülen bilimsel çalışmaların niteliği ve çeşitliliği hakkında da önemli çıkarımlar sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, hem bir literatür değerlendirmesi hem de Fârâbî düşüncesinin çağdaş akademik dünyadaki yeri açısından yönlendirici bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Tezin kapsamı, ayrıca Fârâbî'nin farklı disiplinlerle olan ilişkilerini, İslâm düşünce geleneği içindeki özgün konumunu ve Batı felsefesiyle olan etkileşimlerini de dolaylı olarak gündeme taşımaktadır. Doktora tezlerinde öne çıkan kavramsal yaklaşımlar ve metodolojik tercihler, Fârâbî mirasının modern akademik paradigmalar içinde nasıl yorumlandığını ve felsefe tarihi bağlamında nasıl yeniden konumlandırıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak bu tezin konusu, Fârâbî odaklı doktora tezlerinin analitik bir çerçevede değerlendirilmesi yoluyla hem Türkiye akademisinin İslâm felsefesi alanındaki birikimini haritalandırmakta, hem de gelecekte Fârâbî ve İslâm düşüncesi üzerine yapılacak çalışmalara tematik ve metodolojik olarak güçlü bir referans noktası sunmaktadır.

1.1.2 Tezin Amacı ve Önemi

Bu yüksek lisans tezinin temel amacı, İslâm felsefesinin önde gelen isimlerinden Fârâbî hakkında Türkiye'de hazırlanmış doktora tezlerini kapsamlı bir biçimde inceleyerek hem mevcut literatürün yapısını hem de içeriksel zenginliğini detaylı olarak analiz etmektir. Tez, yalnızca bu tezlerin yüzeysel bir dökümünü yapmakla kalmayıp; biçimsel özelliklerinden başlayarak metodolojik yaklaşımları, kullanılan kaynaklar, işlenen ana temalar ve ortaya konan felsefî perspektiflere kadar çok boyutlu bir değerlendirme yapmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın temel amacı, Fârâbî'nin düşünce mirasının Türkiye'deki akademik tezler aracılığıyla nasıl ele alındığını, bu tezlerin çağdaş felsefî ve bilimsel yaklaşımlarla hangi yönlerden örtüştüğünü ya da ayrıştığını belirlemektir. Bu doğrultuda, tez kapsamında doktora çalışmalarında öne çıkan tematik alanlar (örneğin mantık, metafizik, ahlâk, siyaset, sanat ve epistemoloji) tespit edilerek, Fârâbî düşüncesinin hangi boyutlarına yoğunlaşıldığı ve hangi yönlerinin görece ihmal edildiği ortaya konulmaktadır.

Bir diğer önemli amaç, Fârâbî hakkında yazılmış doktora tezlerinin, İslâm felsefesi alanındaki genel eğilimlerle ve akademik gelişmelerle nasıl bir paralellik taşıdığını ya da hangi noktalarda özgün farklılıklar içerdiğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Türk

akademik dünyasında İslâm felsefesine yönelik yaklaşımın zaman içerisindeki dönüşümü ve özellikle Fârâbî'ye olan ilginin nasıl evrildiği analiz edilmektedir. Özellikle 2005 sonrası hazırlanan tezlerin incelenmesi, güncel bilimsel yaklaşımlar ve metodolojik çeşitliliğin izlenmesini; aynı zamanda potansiyel araştırma alanlarının ve mevcut literatürdeki boşlukların tespit edilmesini mümkün kılmaktadır.

Tezin hedeflerinden biri de yalnızca mevcut literatürü değerlendirmek değil, aynı zamanda gelecekte Fârâbî üzerine çalışacak akademisyenlere yol gösterici nitelikte bir başvuru kaynağı sunmaktır. Bu kapsamda, incelenen tezlerin güçlü yönleriyle birlikte eleştiriye açık noktaları da titizlikle değerlendirilmekte; Fârâbî'nin henüz yeterince araştırılmamış düşünce alanları veya klasik metinleri üzerine yapılabilecek yeni çalışmalar için öneriler geliştirilmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın amacı; Fârâbî odaklı doktora tezlerinin bütüncül bir analizini gerçekleştirerek, hem İslâm felsefesi alanındaki akademik birikimi haritalandırmak hem de Fârâbî'nin zengin düşünce evreninin modern akademik paradigmalar içerisinde nasıl yeniden anlamlandırıldığını ortaya koymak ve bu doğrultuda yeni bilimsel araştırmalara ilham verecek kapsamlı bir yol haritası sunmaktır.

Bu yüksek lisans tezi, hem İslâm felsefesi literatürü hem de Fârâbî araştırmaları açısından dikkate değer bir boşluğu doldurmaktadır. Öncelikle, Türkiye'de hazırlanmış doktora tezlerini sistematik bir biçimde inceleyen bu çalışma, Fârâbî'ye yönelik akademik ilginin tematik dağılımını**,** yöntemsel tercihlerini ve literatüre katkılarını görünür kılmaktadır. Böylece yalnızca tekil tezlerin değerlendirilmesiyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda Türkiye'deki Fârâbî araştırmalarının genel eğilimlerini ortaya çıkarmaktadır.

Tezin önemini artıran bir diğer nokta, doktora düzeyinde yapılan akademik çalışmaların haritalandırılmasıdır. Bu sayede, Fârâbî üzerine hangi konuların yoğun biçimde ele alındığı (örneğin mantık, metafizik, siyaset) ve hangi konuların görece ihmal edildiği (örneğin estetik, poetika, epistemoloji) somut biçimde belirlenmiştir.

Bu tespitler, yalnızca mevcut literatürü değerlendirmekle kalmayıp, gelecekte yapılacak araştırmalar için yol gösterici bir işlev üstlenmektedir.

Çalışma aynı zamanda, Türkiye'de İslâm felsefesine yönelik akademik ilgiyi doktora tezleri üzerinden analiz ederek, bu alandaki bilimsel yönelimlerin zaman içerisindeki dönüşümünü de gözler önüne sermektedir. Özellikle 2005 sonrası dönemde artan tez sayısı ve metodolojik çeşitlilik, modern akademik paradigmaların Fârâbî düşüncesiyle nasıl ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak bu tezin önemi, Fârâbî odaklı doktora tezlerini kapsamlı bir analize tabi tutarak hem mevcut birikimi görünür kılması hem de literatürdeki boşlukları belirlemesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle tez, Fârâbî ve İslâm felsefesi üzerine çalışacak araştırmacılar için temel bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

1.1.3 Tezin Yöntemi ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada izlenen yöntem, nitel bir araştırma tasarımı temelinde literatür incelemesi ve içerik analizi yaklaşımına dayanmaktadır. Tezin temel hedefi, Fârâbî ile ilgili olarak Türkiye'de hazırlanmış doktora tezlerinin kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi olduğu için, öncelikle güncel ve ulaşılabilir akademik veri tabanları titizlikle taranmıştır. Bu amaçla, başta Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi olmak üzere, Tübess ve çeşitli üniversite kütüphanelerinin elektronik arşivlerinden Fârâbî üzerine yazılmış doktora tezleri sistematik olarak tespit edilmiştir.

Yöntemin ilk aşamasında, belirlenen tezler; konu başlıkları, yazar isimleri, üniversite ve enstitü bilgileri, danışmanlar, yıl ve sayfa sayısı gibi temel bibliyografik bilgiler bakımından kayda geçirilmiştir. Ardından, tezin ana temasına uygun olarak, tezler bilgi felsefesi, mantık, metafizik, ahlâk, siyaset, sanat gibi tematik başlıklara ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu sınıflandırma hem doktora tezlerinin dağılımını hem de Fârâbî'nin hangi düşünsel alanlarda yoğun olarak ele alındığını ortaya koymayı hedeflemiştir.

Çalışmanın ikinci aşamasında ise, her bir tez hem biçimsel (yapısal özellikler, bölüm düzeni, kullanılan kaynaklar ve yöntemsel yaklaşımlar) hem de içeriksel (ana tezler, tartışılan problemler, teorik çerçeveler, özgün katkılar) açılardan ayrıntılı şekilde

incelenmiştir. Bu süreçte, içerik analizi yöntemi esas alınarak, tezlerde öne çıkan kavramlar, tartışma başlıkları, yöntemsel eğilimler ve Fârâbî düşüncesine getirilen yeni bakış açıları sistematik biçimde analiz edilmiştir. Ayrıca, hangi alanlarda tekrar eden temaların bulunduğu, hangi konuların ise görece ihmal edildiği belirlenmiştir.

Yöntemsel yaklaşımda, karşılaştırmalı analiz de önemli bir yer tutmaktadır. Fârâbî üzerine yapılan doktora tezleri arasında tema, yöntem ve sonuçlar bakımından karşılaştırmalar yapılarak, Türk akademisinde İslam felsefesi çalışmalarının genel eğilimleri ve metodolojik çeşitliliği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bazı tezlerin literatüre olan özgün katkıları ya da sınırlılıkları, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Veri toplama ve analiz süreçlerinde bilimsel etik ilkelere titizlikle riayet edilmiş, çalışmaya dâhil edilen her tez ve kaynak için doğru ve eksiksiz atıf yapılmasına özen gösterilmiştir. Sonuç olarak bu yöntem hem nesnel hem de eleştirel bir değerlendirme imkânı sunarak, Fârâbî üzerine yapılan doktora tezlerinin akademik değerini ve gelecek çalışmalar için sunduğu imkanları kapsamlı biçimde ortaya çıkarmaktadır.

Bu tezin sınırlılıkları, hem araştırma kapsamında kullanılan verilerin niteliğinden hem de izlenen yöntemin doğasından kaynaklanan bazı temel unsurlara dayanmaktadır.

Öncelikle çalışma, yalnızca Türkiye'de hazırlanmış ve erişilebilen doktora tezleriyle sınırlandırılmıştır. Bu nedenle, Fârâbî üzerine yurt dışında farklı dillerde yapılmış doktora tezleri ile Türkiye'de yazılmış ancak çeşitli nedenlerle kamuya açık olmayan tezler araştırmanın dışında bırakılmıştır. Erişim kısıtlamaları nedeniyle kapsam dışı kalan bu çalışmalar, genel değerlendirme açısından belirli bir eksiklik oluşturabilir.

Bunun yanı sıra, tezde incelenen çalışmalar özellikle 2005 sonrası dönemi kapsamaktadır. Bu tercih, güncel akademik eğilimleri daha sağlıklı takip edebilmek ve literatürdeki yeni gelişmeleri değerlendirebilmek amacıyla yapılmıştır. Ancak bu durum, 2005 öncesinde yazılmış ve Fârâbî araştırmaları açısından değerli olan bazı tezlerin kapsam dışında kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, araştırmanın tarihsel arka planı açısından daha geniş bir zaman dilimini kapsayamaması önemli bir sınırlılık olarak değerlendirilmelidir.

Bir diğer sınırlılık, araştırmanın yalnızca doktora tezleri ile sınırlı tutulmuş olmasıdır. Fârâbî hakkında hazırlanmış yüksek lisans tezleri, makaleler, kitaplar ve diğer akademik yayınlar bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Oysa bu tür kaynaklar, Fârâbî literatürünün daha bütüncül bir değerlendirmesini yapmak açısından önemli katkılar sağlayabilir. Yalnızca doktora tezleriyle sınırlı kalınması, konunun farklı açılardan ele alınmasını kısmen daraltmıştır.

Yöntemsel açıdan bakıldığında ise, tezlerin biçimsel ve içeriksel analizi belirli ölçüde araştırmacının yorumuna dayanmaktadır. Bu durum, değerlendirmelerde öznel unsurların bulunmasına yol açabilir. Kullanılan tematik ve kategorik sınıflandırmalar, araştırmacının belirlediği ölçütlere göre oluşturulmuş olup, benzer bir çalışmada farklı araştırmacıların başka başlıklar ve öncelikler seçmesi mümkündür. Ayrıca bazı tezlerde, erişilemeyen bölümler ya da eksik verilere rastlanmış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Son olarak, incelenen doktora tezlerinin büyük oranda Türkçe ve Türkiye merkezli olması, uluslararası literatürle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapma imkânını sınırlandırmıştır. Fârâbî'nin Batı dünyasında ya da İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında nasıl ele alındığına dair daha geniş perspektifli bir bakış, bu çalışmanın dışında kalmıştır.

Tüm bu sınırlılıklar, çalışmanın bulgularının yorumlanmasında dikkate alınmalı; elde edilen sonuçların, seçilen kapsam ve veri havuzu çerçevesinde geçerli olduğu unutulmamalıdır. Buna rağmen, bu sınırlılıklar dâhilinde yapılan değerlendirme, Türkiye'deki Fârâbî araştırmalarının mevcut durumunu anlamak ve gelecekteki çalışmalara yön göstermek açısından değerli bir katkı sunmaktadır.

1.2 Fârâbî'nin Hayatı, Eserleri ve Fârâbî Hakkında Çalışmalar

1.2.1 Fârâbî'nin Hayatı

Fârâbî, Türkistan'ın Fârâb şehri yakınlarındaki Vesiç'te 870'li yılların başında doğduğu tahmin edilmektedir. O, Orta Asyalı Türk bilgini ve büyük bir İslâm filozofudur. Onun asıl adı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'dir.[1] Kaynaklarda kendisi hakkında "el- Feylesûf et-Türkî" olarak söz edilmektedir. Latin Ortaçağı'nda AlFârâbîus ve Abunaser diye tanınır. Kendisi Aristoteles'in felsefesini çok iyi bildiği, İslâm dünyasında felsefenin gelişmesinde sistematik bir yol açtığı için "muallim-i sânî" unvanını almıştır.

Fârâbî'nin babası Muhammed'in Vesiç kalesi kumandanı olması bilgisi haricinde ailesi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. O, tahsilini ilk olarak Fârâb'da sonra Merv'de gördü ve kırk yaşlarında Bağdat'a gelerek tahsilini devam ettirmiştir. Burada İbnü's-Serec'den Arapça dersleri aldı ve Hristiyan mütercim olan Ebû Bişr Meta b. Yunus'tan mantık dersi alarak Aristoteles mantığını öğrendi. Orada bir süre kaldıktan sonra Harran'a giderek, Hristiyan felsefeci Yûhannâ b. Haylân'dan felsefî ilimler tahsil etti. Sonra Bağdat'a tekrar dönerek Platon'un ve Aristoteles'in eserlerini inceledi ve burada birçok eser kaleme aldı. Yaklaşık yirmi yıl Bağdat'ta kaldıktan sonra 941 yılında Şam'a giden Fârâbî, oradan Halep'e gitmiştir. Bu bölgelerde hüküm süren Hamdânîler'in Emiri Seyfüddevle ile tanışarak onun sarayında yaşamıştır. Seyfüddevle filozofa hürmet gösterdi. Ona ikramlarda bulunmak istese de Fârâbî bunu reddederek, günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar dört dirhemden fazlasını istememiştir. Filozof, maddi şeylere değer vermeyen, şöhret ve gösterişi sevmeyen, ruh ve ahlâk temizliğine, maneviyata değer veren bir kişiliğe sahiptir. Genel yaşamında münzevi bir hayat sürmüş ve hiç evlenmemiştir. Özellikle sarayda hayatının son dönemlerinde inzivada geçirmiştir. Fârâbî, 948 yılına gelindiğinde kısa bir süreliğine Mısır'a gittikten sonra Şam'a dönmüş ve burada 950 yılında 80 yaşlarında iken vefat etmiştir. Fârâbî'nin vefatı Seyfüddevle'yi üzdü ve onun cenazesini devlet töreniyle kaldırtmıştır.

[1] Mahmut Kaya, "Fârâbî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/145.

Fârâbî'nin hayatı hakkında kaynaklarda bilgiler sınırlıdır. Onun kısa boylu, köse sakallı, zayıf bir bünyeye sahip olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kendisi Orta Asya Türk kıyafetini hiç değiştirmeden giymiştir. Fârâbî felsefesini temelde Yunan felsefesi ile İslâm inanç ve düşüncesiyle oluşturmuştur. Bilgi, varlık, değer ve nübüvvet görüşünde merkeze koyduğu Faal Akıl görüşünü felsefeye kazandırmıştır. Kitâbü'l-Mûsîkî adlı eseri, Avrupa'da musiki teorilerine temel olmuştur. İhsâü'l-Ulûm adlı eserinde ilimler sınıflandırması yapmıştır. O, sadece felsefe ile değil, birçok ilim dalıyla ilgilenmiştir. Felsefe, Musikî, Psikoloji, Mantık, Tıp, Kimya ve Matematik ilimleriyle uğraşmıştır.[2] Ama onun asıl öne çıkan özelliği felsefe ile dini uzlaştırmak istemesidir. Siyaset felsefesiyle de ilgilendi, es-Siyâsetü'l-medeniyye ve el-Medînetü'l-fâzılâ adlı eserlerini kaleme aldı. Filozofun eserlerinin 43 tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Eserleri Türkçe, Latince, Farsça, İngilizce, Fransızca, Rusça gibi dillere tercüme edilmiştir.

Fârâbî, İslâm felsefesinin gelişmesinde sistematik bir temel konumundadır. Özellikle sonraki filozoflar, onun açtığı yoldan İslâm coğrafyasında felsefenin gelişimini devam ettirmişlerdir. İbn Hallikan, Fârâbî'nin "Müslümanların gerçek filozofu ve felsefenin sırlarının onun tarafından çözüldüğünü" söyler.[3]

1.2.2 Fârâbî'nin Eserleri

Fârâbî'nin günümüze kadar ulaşan eserlerini[4] aşağıda topladığımız şekilde verilmiştir:

1. Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla- İdeal Devlet,* çeviren: Nafiz Danışman, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1956 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

2. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* veya *Mebâdi'ul-Mevcûdât- Mevcutların İlkeleri,* çevirenler: Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, Mehmet Aydın, Büyüyenay Yay., İstanbul 1980 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

[2] Süleyman Tülücü-İbrahim Hakkı Aydın, "Fârâbî Bibliyografyası'na Bâzı İlâveler", *Türk Kültürü Araştırmaları,* Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan, XXXIII/1-2 (1995), s. 256.
[3] Kaya, "Fârâbî", 12/145-150.
[4] Kaya, "Fârâbî", 12/145-150.

3. Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille- Din Üzerine,* Türkçe'ye kim çevirmiş ve hangi yayınevinden çıkmış olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

4. Fârâbî, *İhsâ'ü'l-Ulûm- İlimlerin Sayımı,* çeviren: Ahmet Ateş, Büyüyenay Yay., İstanbul 1955 yılında dilimize çevrilmiştir.

5. Fârâbî, *Tahsîlü's-Sa'âde- Mutluluğun Kazanılması,* çevirenler Kıvâmüddin Burslan ve Hilmi Ziya Ülken, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 yılında dilimize çevrilmiştir.

6. Fârâbî, *et-Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sa'âde- Mutluluk Yoluna Yöneltme,* çevirenler: *Kıvâmüddin* Burslan ve Hilmi Ziya Ülken, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

7. Fârâbî, *Fusûlü'l-Medeni- Siyaset Felsefesine Dair Görüşler,* çeviren: Hanife Özcan, İfav Yay., İzmir 1987 senesinde dilimize çevrilmiştir.

8. Fârâbî, *el-Cem' Beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn- Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması,* çeviren: Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi,* İstanbul 1984 yılında dilimize tercüme edilmiştir.

9. Fârâbî, *el-İbâne 'An Garazi Aristotâlîs fî Kitâbi Mâ Ba'de't-tabî'a- Fizik Ötesi,* Türkçe'ye kim tercüme etmiş ve hangi yayınevinden çıkmış olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

10. Fârâbî, *Me'âni'l-'akl,* çevirenler: Hilmi Ziya Ülken ve Kıvâmüddin Burslan, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 senesinde tercüme edilmiştir.

11. Fârâbî, *Risâle fîmâ Yenbağî en Yukaddeme kable Te'allümi'l-Felsefe- Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular,* çeviren: Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi,* İstanbul 1987 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

12. Fârâbî, *Uyûnü'l-Mesâ'il- Felsefenin Temel Meseleleri,* çeviren: Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi*, İstanbul 1984 senesinde dilimize çevrilmiştir.

13. Fârâbî, *Fusûsü'l- Hikem - Hikmetin Özleri,* Türkçe'ye kim tercüme etmiş ve hangi yayınevinden çıkmış olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

14. Fârâbî, *el-Mesâ'ilü'l-Felsefiyye ve'l-Ecvibetü 'Anhâ - Felsefi Sorular ve Bunlara Verilen Cevaplar*, çevirenler: Kıvâmüddin Burslan ve Hilmi Ziya Ülken, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

15. Fârâbî, *en-Nüket fîmâ Yesihhu* ve *mâlâ Yesihhu min Ahkâmi'n-Nücûm - Fazîletü'l-'Ulûm,* çevirenler: Kıvâmüddin Burslan ve Hilmi Ziya Ülken, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 senesinde dilimize tercüme edilmiştir.

16. Fârâbî, *et-Ta'lîkât,* çevirenler: Kıvâmüddin Burslan ve Hilmi Ziya Ülken, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

17. Fârâbî, *ed-De'âva'l-Kalbiyye,* çevirenler: Hilmi Ziya Ülken ve Kıvâmüddin Burslan, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 yılında dilimize çevrilmiştir.

18. Fârâbî, *Şerhu Risâleti Zînûn el-Kebîr el-Yûnânî* veya *er-Risâletü'z-Zînûniyye,* çevirenler: Hilmi Ziya Ülken ve Kıvâmüddin Burslan, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 yılında dilimize çevrilmiştir.

19. Fârâbî, *İsbâtü'l-Müfârakât,* çevirenler: Kıvâmüddin Burslan ve Hilmi Ziya Ülken, *Fârâbî,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940 senesinde Türkçe'ye çevrilmiştir.

20. Fârâbî, *Felsefetü Aristotâlîs,* çeviren: Hüseyin Atay, *Fârâbî'nin Üç Eseri* içinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

21. Fârâbî, *Felsefetü Eflâtûn,* çeviren: Hüseyin Atay, *Fârâbî'nin Üç Eseri*, Ankara 1974 yılında dilimize çevrilmiştir.

22. Fârâbî, *Telhîsu Nevâmîsi Eflâtûn,* çeviren: Fahrettin Olguner, *Eflâtûn Kanunlarının Özeti,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985 senesinde dilimize tercüme edilmiştir.

23. Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf - Harfler Kitabı,* çeviren: Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., İstanbul 2015 senesinde Türkçe'ye çevrilmiştir.

24. Fârâbî, *Risâle fi'l-Halâ,* çevirenler: Necati Lugal ve Aydın Sayılı, Ankara 1951 yılında Türkçe'ye çevirmişlerdir.

25. Fârâbî, *Vücûbü Şınâ'ati'l-Kîmyâ,* çeviren: Aydın Sayılı, *Fârâbî'nin Simya Sanatının Lüzûmu Hakkındaki Risâlesi, Belleten Dergisi,* Ankara 1951 yılında dilimize çevrilmiştir.

26. Fârâbî, *el-Elfâzü'l-Müste'male fi'l-Mantık,* Türkçe'ye kim tercüme etmiş ve hangi yayınevinden çıkmış olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

27. Fârâbî, *et-Tavtı'e,* çeviren: Mübahat Türker, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 1958 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

28. Fârâbî, *el-Fusûlü'l-Hamse,* çeviren: Mübahat Türker, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 1958 yılında dilimize tercüme edilmiştir.

29. Fârâbî, *Îsâgücî,* Türkçe'ye kim tercüme etmiş ve hangi yayınevinden çıkmış olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

30. Fârâbî, *Kitâbü'l-Kıyâsi's-Sağîr,* çeviren: Mübahat Türker, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 1958 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

31. Fârâbî, *Kitâbü Şerâ'iti'l-Yakin,* çeviren: Mübahat Türker, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Araştırma,* Ankara 1965 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

32. Fârâbî, *Kitâbü'l-Kıyâs,* Türkçe'ye kim tercüme etmiş ve hangi yayınevinden çıkmış olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

33. Fârâbî, *Kitâbü'l-Makülât.*

34. Fârâbî, *Kitâbü't-Tahlîl.*

35. Fârâbî, *Kitâbü'l-Emkineti'l-Muglata.*

36. Fârâbî, *Kitâbü'l-Cedel.*

37. Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân.*

38. Fârâbî, *Kitâbü'l-'İbâre.*

39. Fârâbî, *Kitâbü'l-Hatâbe.*

40. Fârâbî, *Risâle fî Kavânîni'ş-Şi'r.*

41. Fârâbî, *Şerhu'l-Fârâbî li-Kitâbi Aristotâlîs fî'l-'İbâre.*

42. Fârâbî, *el-Vâhid ve'l-Vahde.*

43. Fârâbî, *el-Mûsîka'l-Kebîr.*

1.2.3 Fârâbî ile İlgili Yapılan Temel Çalışmalar

Bu bölümde, Fârâbî ile ilgili yapılan temel çalışmalar verilmektedir. Bu temel çalışmalar sıralandığında ilk olarak filozof hakkında yazılmış bibliyografyaların isimleri listelenmiş ve bu liste alfabetik olarak verilmektedir. Bibliyografyaların altına Fârâbî üzerine yazılmış yüksek lisans tezleri konularına göre sistematik bir şekilde gruplandırılarak kronolojik sıraya göre sınıflandırılmış ve Fârâbî üzerine yapılmış doktora tezleri, yüksek lisans tezlerinde olduğu gibi gruplandırılarak kronolojik bir sıra halinde verilmiştir. Büyük bir filozof olan Fârâbî'yi, çalışmak isteyenlere felsefe disiplininde güzel bir araştırma konusu olacağı düşünülmüştür. Fârâbî, felsefe tarihi açısından çok önemli bir şahsiyettir ve onun hakkında burada sunulan incelemelerin araştırmacılara bakış açısı kazandıracağını düşünülmüştür. Bu temel çalışmaları vererek araştırmacılara Fârâbî hakkında bilgi sunmak ve onların zihinlerinde bir öngörü oluşturulmak amaçlanmıştır.

1.2.3.1 Fârâbî üzerine yapılan bibliyografik çalışmalar

Fârâbî ile ilgili yapılan bibliyografik çalışmalar aşağıda yer almaktadır.

Fârâbî üzerine yapılan Türkçe bibliyografik çalışmalar

1. Ahmed Ateş, "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası", *Fârâbî Tetkikleri I,* İstanbul 1951, s. 111-126; bu makalenin daha mükemmel basımı için bk. *Belleten,* c. XV, sayı 57 (Ocak 1951), s. 175-192. Burada Fârâbî'nin 160 kadar eseri, yazma nüshalarının bulunduğu yerler, basmaları, şerhleri ve çevirileri zikredilerek verilmiştir. Ünlü şarkiyatçı Prof. Ahmed Ateş'in bu yazısı, alanında hâlâ değerini muhafaza eden özgün bir araştırmadır.

2. Ahmet Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,* İstanbul 2004, s. 60-90.

3. Müjgân Cunbur-İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Fârâbî Bibliyografyası, Kitap-Makale (Doğumunun 1100'üncü Yıldönümü Münasebetiyle),* Ankara 1973, XX+115 s. Bu bibliyografik eserde, ilk önce, Fârâbî'nin eserlerinin yazma ve basmaları, şerhleri, tercümeleri kaydedilmiş; daha sonra da Fârâbî hakkında yazılmış olan ve ondan bahseden kitap ve makalelere yer verilmiştir. Bu çalışma, oldukça eskimesine rağmen hâlâ önemini muhafaza etmektedir.

4. Süleyman Tülücü, "'Fârâbî Bibliyografyası'na Bazı İlâveler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sayı 48 (Haziran 1987), s. 191-208. Bu yazı, özellikle Türkiye'de Fârâbî üzerine yapılan çalışmaları vermesi bakımından önem taşımaktadır.

5. Süleyman Tülücü-İbrahim Hakkı Aydın, "Fârâbî Bibliyografyası'na Bâzı İlâveler", *Türk Kültürü Araştırmaları,* Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan, XXXIII/1-2 (1995), s. 255-286. Bu ortaklaşa hazırlanmış bibliyografya yazısında, özellikle Türkiye'de Fârâbî üzerine yapılan çalışmalar verilmeye çalışılmıştır.

6. Süleyman Tülücü, "'Fârâbî Bibliyografyası'na Bâzı İlâveler-III", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sayı 20 (2003), s. 7-52. Yukarıdaki bibliyografya çalışmalarını tamamlamak amacıyla kaleme alınmıştır.

7. Mahmut Kaya, "Fârâbî", *DİA,* XII, 145-162.

Fârâbî'nin Türkçe tercüme, telif ve şerhleri (Fârâbî'nin kendi eserleri ile ilgili yapılan çalışmalar)

1. *Aklın Anlamları (Risale fi Me'âni'I-'Akl),* Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klasik [Yay.], İstanbul 2003, s. 127-137.

2. *AlFârâbî: Philosophy of Plato and Aristotle,* translated with an introduction by Muhsin Mahdi, Cornell University Press, New York/lthaca 2001, 158 s.

3. *AlFârâbî, the Political Writings: Selected Aphorisms and Other Texts,* translated by Charles E. Butterworth, Cornell University Press, New York/lthaca 2001, XIII+179 s.

4. *Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler (Makâle fî mâ Yasihhu ve mâ lâ Yasihhu min Ahkâmi'n-Nücûm),* Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klâsik [Yay.], İstanbul 2003, s. 183-192.

5. Bayrakdar, Mehmet, "Fârâbî'nin "Şiir Sanatının Kanunları" Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XXXVI (1997), s. 45-65. Fârâbî'nin *Risâle fî Kavânîni Sınâ'ati'ş-Şi'r* (A. J. Arberry, "Fârâbî's Canons of Poetry", *Rivista degli Studi Orientali,* XVII (1938), s. 267-278) adlı eserinin çevirisi.

6. *Bilgeliğin Değerli Taşı,* çev. Şenol Korkut, Morpa Kültür Yay., İstanbul 2009, 79 s.

7. "Bir ve Birlik", çev. Cevdet Kılıç, *Fırat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* yıl: 13, sy. 2 (2008), s. 441-466. *Kitâbü'I-Vâhid ve'l-Vahde*'nin Türkçeye çevirisi.

8. Dağ, Mehmet, "Fârâbî'nin İki Yapıtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 14-15 (2003), s. 7-87. Burada, giriş mahiyetindeki bilgilerden

(s. 17-49) sonra, Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Fusûs fi'l-Hikme* (s. 50-73) ve *'Uyûnü'l-Mesâ'il fi'l-Mantık* ve *Mebâdi'ü'l-Felsefeti'l-Kadîme* (s. 74-86) adlı eserlerinin çevirileri yer almıştır.

9. Daiber, Hans: Richard Walzer, *al-Fârâbî on the Perfect State. Abû Nasr al-Fârâbî's Mabâdi' ârâ' ahl al-madîna al-fâdila.* A revised text with introduction, translation and commentary by R.W., Oxford: Clarendon Press 1985, 569 pp., *Die Welt des Islams,* N.S. Band XXIX (1989), s.209-211.

10. *De I'obtention du bonheur,* translated by Olivier Sedeyn and Nassim Levy; Allia, Paris 2005, 125 s.

11. *Deux Traites Philosophique,* trans. by D. Mallet, Damascus 1989.

12. *Din Üstüne,* çev. Yaşar Aydınlı, Arasta Yay., Bursa 2002. *Kitâbü'I-Mille'*nin Türkçeye çevirisi.

13. *Ebû Nasr il-Fârâbî'nin Halâ Üzerine Makalesi,* nşr. ve trc. Necati Lugal-Aydın Sayılı, TTK Yay., Ankara 1951; 2. baskı, TTK Yay., Ankara 1985, 36+[7]+16 s.

14. *Eflâtun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması (Kitâbü'I-Cem' beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn Eflâtûn el-İlâhî ve Aristûtâlis),* Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klâsik [Yay.], İstanbul 2003, s. 151-181.

15. *Endîşehâ-yi Ehl-i Medîne-i Fâzıla,* trc. Ca'fer Seccâdî, Tahran 1954, 1982. *Ârâ'ü Ehli'I-Medîneti'I-Fâzıla'*nın Farsçaya çevirisi.

16. "Erdemli Kentle Uzlaşmayan Şeyler Üzerine", çev. Metin Yasa; Cafer Sadık Yaran, *Çağdaş ve Klasik Metinlerle Din Felsefesi,* Etüt Yay., Samsun 1997, s. 165-168. Fârâbî'nin *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla* (nşr. Albert Nasri Nader, Beyrut 1991) adlı eserinden (s. 135-144) çeviri.

17. *Erdemli Şehir Halkının Görüşleri (Kitâbü Ârâ'i Ehli'I-Medîneti'I-Fâzıla),* Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klâsik [Yay.], İstanbul 2003, s. 139-150.

18. *al-Fârâbî on the Perfect State Abû Nasr al-Fârâbî's Mabâdi'Ârâ Ahl al-Madîna al-Fâdila,* İngilizce tercümesi, giriş ve açıklamalarla birlikte nşr. Richard Walzer, Oxford 1985, 571 s.

19. *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri,* giriş ve Türkçesi ile birlikte nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara 1990, VII+126 s. Bu eserde, Fârâbî'nin *"et-Tavtıe fi'l-Mantık", "Fusûl Teştemilü alâ Cemîi mâ Yuztarrü ilâ Ma'rifetihî min Edai'ş-Şürû'fi Sınâati'l-Mantık", "Kitâbü'l-Kıyâsi's-Sagîr"* adlı eserleri yer almaktadır.

20. *Fârâbî'nin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler,* Türkçe ve Fransızca tercümesi ile nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara 1992, VII+31 s. Bu eserde, Fârâbî'nin *"Şerhu Sadri'l-Makâleti'l-Ûlâ min Kitâbi Oklîdes li-Ebî Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî"* ve *"Şerhu Sadri'l-Makâleti'l-Hâmise minh li-Ebî Nasr Eydan"* isimli risaleleri yer almaktadır.

21. *Fârâbî'nin İki Eseri: Fusûlü'I-Medenî, Tenbîh alâ Sebîli's-Sa'âde,* çev. Hanifi Özcan, M. Ü. İlâhiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2005, 199 s.

22. *Fârâbî'nin Peri Hermenias Mutasarı,* giriş ve Türkçesi ile birlikte nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara 1990, VII+96 s.

23. *Fârâbî'nin "Şerâ'it ul-Yakîn"*i, Türkçesi ile birlikte nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara 1990, VII+78 s.

24. *Fârâbî'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma (Tahsîlu's-Sa'ade), Eflâtun Felsefesi ve Aristo Felsefesi,* çev. Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, XXI+186 s.

25. *Fârâbî'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma (Tahsîlu's-Sa'ade), Eflâtun Felsefesi ve Aristo Felsefesi,* çev. Hüseyin Atay, Morpa Kültür Yay., İstanbul 2004, 2008, 166 s.

26. *Fârâbî'ye Atfedilen Küçük Bir Eser,* Ankara 1989, VII+64 s. Bu eserde, Fârâbî'nin *"Risâle li-Eflâtûn İlâhî fi'r-Redd alâ men Kâle İnne'l-İnsâne Telâşâ ve Fenâ ba'de'l-Mevt"* isimli risalesi yer almaktadır.

27. *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular (Risâle fî mâ Yenbağî en Yukaddeme kable Te'allümi'I-Felsefe),* Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klâsik [Yay.], İstanbul 2003, s. 109-116.

28. *Felsefe Öğrenmeden Önce Bilinmesi Gereken Konular,* çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi,* sayı 26 (1987), s. 185-192. Bu eser, Fârâbî'nin *"Risâle fîmâ Yenbeğî en Yukaddeme Kable Teallümi'l-Felsefe"* isimli risalesinin tercümesidir.

29. *Felsefenin Temel Meseleleri,* çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi,* sayı 25 (1984), s. 203-212. Bu eser, Fârâbî'nin *"Uyûnü'l-Mesâil"* adlı risalesinin tercümesidir.

30. *Felsefenin Temel Meseleleri ('Uyûnü'I-Mesâ'il),* Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klâsik [Yay.], İstanbul 2003, s. 117-126.

31. *Felsefetü Eflâtûn* (nşr. 'Abdurrahman Bedevî, *Eflâtûn fi'l-İslâm içinde*), Tahran 1974.

32. *el-Fusûlü'l-Hamse* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I içinde*), Beyrut 1985, s. 63-73.

33. *Fusûlü'l-Medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler),* çev. Hanifi Özcan, İzmir 1987, V+104s.

34. *Harfler Kitabı (Kitâbu'l-Hurûf),* çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, IX+320 s.

35. *Idees des habitants de la cite vertueuse,* trad. Youssef Karam et al., lmprimerie de l'lnstitut Français d'Archeologie Orientale, Le Caire 1949, 128 s. *Ârâ'ü Ehli'I-Medîneti'I-Fâzıla*'nın Fransızcaya çevirisi.

36. *Ihsa al-Ulum and the Ortu Scientiarum: Text and Studies = İhsâ'ü'I-'Ulûm ve Aslü'I-'Ulûm li-Ebî Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî,* collected and reprinted by Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-lslamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2005, c. 1, 330 s.; c. 2, 326 s.

37. İbn Bâcce, *Ta'lîk alâ Kitâbi'l-İbâre li'l-Fârâbî,* Escurial, MS 612.

38. İbn Bâcce, *Ta'lîk alâ Kitâbi'l-Fârâbî fi'l-Kıyâs,* Escurial, MS 612.

39. *İdeal Devle (el-Medînetü'l-Fâzıla),* çev. ve açıklamalar: Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1999, 341 s.

40. *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-'Ulûm),* Arapçadan çev. ve Önsöz: Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1999, 102 s.

41. *Îsâgücî* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I içinde*), Beyrut 1985, s. 75-87.

42. Kaya, Mahmut, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* Klasik [Yay.], İstanbul 2003, s. 105-192.

43. *Kitâb fi'l-Mantık-el-Hatâbe,* nşr. Muhammed Selîm Sâlim, Mısır 1986, 66 s.

44. *Kitabu Fusûsi'l-Hikem,* çev. İbrahim Hakkı Aydın, Erzurum 2001, 38 s.

45. *Kitâbu'l-Burhân,* trc. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klâsik Yay., İstanbul 2008, VII+70+70+2 s.

46. *Kitabu'l-Huruf, Sözler, Bilgelik ve Törenin Meydana Gelişi Üzerine,* çev. Hasan Şahin, Kayseri 1997.

47. *Kitâbü Ârâi Ehli'l-Medineti'l- Fâzıla,* nşr. Albert Nasri Nader, 6. baskı, Beyrut 1991, 187 s.

48. *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla,* nşr. el-Kabbânî, Mısır, ts.

49. *Kitâbü Şerâ'ıtı'l-Yakîn* (nşr. Mâcid Fahrî, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî içinde*), Beyrut 1987, s. 98-104.

50. *Kitâbü Tahsîli's-Saâde,* giriş ve notlarla nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn, 2. baskı, Beyrut, 1403/1983, 133 s.

51. *Kitâbü'l-Burhân* (nşr. Mâcid Fahrî, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî içinde*), Beyrut 1987, s. 19-96.

52. *Kitâbü'l-Cedel* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî III içinde*), Beyrut 1986, s. 13-107.

53. *Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'mele fi'l-Mantık,* nşr. Muhsin Mehdî, 2. baskı, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1982, VIII+124 s.

54. *Kitâbü'l-Emkineti'l-Muğâlata* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II içinde*), Beyrut 1986, s. 131-164.

55. *Kitâbü'l-'İbâre* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I içinde*), Beyrut 1985, s. 133-163; (nşr. Mâcid Fahrî, *Te'âlîku İbn Bâcce 'alâ Mantıkı'l-Fârâbî içinde*), Beyrut 1994, s. 140-172.

56. *Kitâbü'l-Kıyâs* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II içinde*), Beyrut 1986, s. 11-64.

57. *Kitâbü'l-Kıyâsi's-Sağîr* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II içinde*), Beyrut 1986, s. 65-93.

58. *Kitâbü'l-Makülât* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I içinde*), Beyrut 1985, s. 89-131.

59. *Kitâbü'l-Mille ve Nusûsun Uhrâ,* nşr. Muhsin Mehdî, 2. baskı, Beyrut 1991, 137+XI s.

60. *Kitâbü'l-Mûsîkî el-Kebîr,* Terceme-i Ferheng Mürşidzâde, Mûzîk-i İran, c. IX, sayı: 11, s. 4-5, sayı: 12, s. 9-10; c.X, sayı: 1, s. 17-18, sayı: 3, s. 10-16, sayı: 4, s. 18-26, sayı: 6, s. 14-16.

61. *Kitâbü'l-Vâhid ve'l-Vahde,* nşr. Muhsin Mehdî, Dârü Tubkal, ed-Dârü'l-Beydâ 1990, 103 s.

62. *Kitâbü't-Tahlîl* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II* içinde), Beyrut 1986, s. 95-129.

63. *El libro de las letras (Kitâb al-hurüf), segunda parte: El origen de las palabras, la filosofia y la religion,* traduccion, introduccion y notas de Jose Antonio Paredes Gandia (Pliegos de oriente), Trotta, Madrid 2004, 106 s.

64. *Makâletü Ebî Nasr el-Fârâbî fîmâ Yesıhhu ve mâ lâ Yesıhhu min Ahkâmi'n-Nücûm (el-A 'mâlü'l-Felsefiyye I içinde),* Beyrut 1992.

65. *Mantık Risâleleri,* çev. ve inceleme: Hüseyin Sarıoğlu, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.

66. *el-Mantıkıyyât,* I-III, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Kum 1408-1409 hş./1987-1989, 509+553+436 s.

67. *Mantıkta Kullanılan Lafızlar,* sunuş ve çev. Sadık Türker, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları,* sy. 2 (Ekim 2002), s. 93-178. Fârâbî'nin *el-Elfâzu'l-Müsta'mele fi'l-Mantık* (nşr. Muhsin Mehdî, 2. baskı, Dârü'l-Meşrık, Beyrut 1982) adlı eserinin çevirisi.

68. *el-Medînetü'l-Fâzıla,* çev. Ahmet Arslan, Ankara 1990, XXXI+320 s.

69. *Mufârık Varlıkların İspatı Hakkında Risâle,* çev. Nuri Adıgüzel, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* II (1998), s. 93-97. Fârâbî'nin *Risâle fî İsbâti'l-Müfârikât/Mütefârikât* (Matba'atü Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifi'l-'Osmâniyye, Haydarâbâd ed-Dekken, 1345) adlı risalesinin çevirisi.

70. *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlu's-Sa'âde),* Arapçadan çev. ve Önsöz: Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1999, 96 s.

71. *Mutluluk Yoluna Yöneltme (Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde),* çev. Hanifi Özcan, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1993, 68 s. Sahbân Halîfât neşrinden (Amman 1987) çeviri.

72. *Resâilü Felsefiyye li'l- Kindî ve'l- Fârâbî ve İbn Bâcce,* nşr. Abdurrahmân Bedevî, Beyrut 1983, s. 33-115.

73. *Risâle fî İlmi'l-İlâhî,* nşr. Abdurrahmân Bedevî, *Eflâtûn inde'l-Arab,* 3. baskı, Kuveyt 1977, s. 165-183.

74. *Risâle fî Kavânîni Sınâ'ati'ş-Şi'r* (nşr. 'Abdurrahmân Bedevî, *Fennü'ş-Şi'r* içinde), Beyrut 1973, s. 149-158.

75. *Risâle-i Zînôn,* terceme-i İsmâîl Vâizcevâdî, *Tahkîk,* c. II, sayı 7, s. 8-19.

76. *Risâletân Felsefiyyetân,* giriş ve notlarla nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn, Beyrut 1407/1987, 160 s. Bu eserde, Fârâbî'nin *"Makâletü Ebî Nasr fî mâ Yasıhhu ve mâ-lâ Yasıhhu min Ahkâmi'n-Nücûm"* (s. 43-65) ile *"Cevâbât li-Mesâil Süile anhâ"* (s. 77-116) isimli risaleleri yer almaktadır.

77. *Risâletü't-Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde,* nşr. Sahbân Halîfât, Amman 1987.

78. *Soyut Varlıkların İspatı,* çev. Hüseyin Aydın, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* I/1 (1986), s. 9-12.

79. Şeyh Mehdî b. Ebü'l-Hasan İlâhî Kaşme, *Şerh-i Füsûs-i Fârâbî,* Tahran 1336 hş., XVII+429 s.

80. *Tahsîlü's-Sa'âde (el-A'mâlü'l-Felsefiyye I* içinde), Beyrut 1992.

81. *et-Ta'lîkât,* nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn, Beyrut 1408/1988; (*el-A'mâlü'l-Felsefiyye I* içinde), Beyrut 1992.

82. *et-Tavtı'e* (nşr. Refîk el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I* içinde), Beyrut 1985, s. 54-62.

83. *Teknik Geometri (Kitabu'l-ı Hiyali'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâri't-Tabî'iyye fî Dakâ'iki'l-Eşkâli'l-Hendesiyye),* çev. Mehmet Bayraktar, Ankara 1989, IX+158 s.

84. *Telhîsu Nevâmîsi Eflâtûn* (nşr. 'Abdurrahmân Bedevî, *Eflâtûn fi'l-İslâm* içinde), Tahran 1974.

85. *et-Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde,* nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn, Beyrut 1405/1985; (*el-A'mâlü'l-Felsefiyye I* içinde), Beyrut 1992.

86. *Terceme-i Füsûs-i Fârâbî,* çev. Gulâm Hüseyin Ahenî, Isfahan 1339 hş., 80 s.

87. *Terceme-i Füsûsü'l-Hikem,* çev. Şeyh Mehdî İlâhî Kaşme, Tahran 1322 hş. XLVIII+111 s.

88. *Terceme-i İhsâü'l-Ulûm,* çev. Hüseyin Hıdîv Cem, Tahran 1348 hş., 133 s.

89. *Texts and Studies = Nusûs ve Dirâsat,* ed. Fuat Sezgin, lnstitut für Geschichte der Arabisch-lslamischen Wissenschaften, Frankfurt 1999, c. 1, 421 s.; c. 2, 403 s.; c. 3, 413 s.; c. 4, 419 s.; c. 5, 457 s.

90. "The Letter Concerning the Intellect", trans. by A. Hyman, *Philosophy in the Middle Ages: The Christian, Islamic and Jewis Traditions,* ed. A. Hyman-J. J. Walsh, 2nd ed., Indianapolis 1973.

91. Toktaş, Fatih, "Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Dîvân, İlmî Araştırmalar,* yıl 7, sayı 12 (2002/1), s. 247-273. Muhsin Mehdî neşrinden (Dârü'l-Meşrık, Beyrut 1991) çeviri.

92. *Törelerin İçyüzü,* çev. Hasan Şahin, Kayseri 1997. Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille ve Nusûs Uhrâ* (nşr. Muhsin Mehdî, Dârü'l-Meşrık, Beyrut 1991) adlı eserinin çevirisi.

93. "Le Traite d'al-Fârâbî sur les Buts de la Metaphysique d'Aristote", trans. by Th. A. Druart, *Bulletin de Philosophie Medievale,* 24 (1982), s. 38-43.

94. *Traite des opinions des habitants de la cite ideale,* trad. Tahani Sabri; Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1990, 2000, 158 s. *Ârâ'ü Ehli'I-Medîneti'I-Fâzıla*'nın Fransızcaya çevirisi.

95. *Über die Wissenschaften/De scientiis: Lateinisch-Deutsch,* nach der lateinischen Übersetzung Gerhards von Cremona, hrsg. von F. Schupp; Meiner Verlag, Hamburg 2005, 2008, CXXXIV+365 s.; Die Version des Dominicus Gundissalinus, Herder Verlag, Freiburg 2006, 232 s.

96. Ziyâüddîn Derî, *Şerh-i Füsûs-i Fârâbî,* Tahran 1330 hş., 143 s.

1.2.3.2 Fârâbî üzerine yapılan yüksek lisans tezleri

Bu bölümde, Fârâbî ile ilgili yapılmış yüksek lisans tezleri verilmektedir.

1.2.3.2.1 Bilgi felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri

1. Kaya, Kamil, *Fârâbî'de Bilgi Problemi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, 141 sy.

2. Aydın, Turan, *Fârâbî Felsefesinde Müstefad Aklın Yeri ve Önemi,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1992, 52 sy.

3. Sarı, Mehmet Ali, *Fârâbî ve Leibniz'in Bilgi Teorilerinin Mukayesesi,* Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 1998, 149 sy.

4. Ülver, Saynur, *Fârâbî'de Ameli Akıl,* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002, 157 sy.

5. Altunya, Hülya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2003, 123 sy.

6. Acat, Mehmet Emin, *Fârâbî'nin İlimler Sınıflamasında Medeni İlim'in Yeri ve Değeri,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, 109 sy.

7. Tekin, Ali, *Fârâbî'de Hakîkate Ulaşma Yolu Olarak Felsefe,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, 249 sy.

8. Köksal, Tuba, *Bilgi Edinme Sürecinde Platon ve Fârâbî'nin İdealar Kuramının Rolü,* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, 170 sy.

9. Kelleci, Aysun, *Fârâbî'de Akıl Kavramı,* Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, 83 sy.

10. Yegenov, Nurali, *Fârâbî'de Akıl ve Tasavvuf İlişkisi,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, 68 sy.

11. Çınar, Selime, *Fârâbî'den Taşköprîzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi,* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, 101 sy.

12. Alan, Ebubekir, *Kindi, Razi ve Fârâbî'de Çağdaş Zihin Felsefesi Problemlerinin İzleri,* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2016, 175 sy.

13. Talabanı, Alı M.Kareem Mohammed Ameen, *Farabî'de Nazarî Akıl,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2017, 128 sy.

14. İnal, Zeynep, *Fârâbî ve Paul Tillich'in Din Dilinin Hususiyetine Yaklaşımları,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, 136 sy.

15. Kadığ, Cemre, *Menon Paradoksu: Aristoteles ve Fârâbî'nin Çözümü,* Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019, 69 sy.

16. Anık, Recep, *Fârâbî Düşüncesinde Akıl (Tanrı-Evren-İnsan İlişkisi Çerçevesinde),* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2019, 102 sy.

17. Çeşnigil, Betül, *Fârâbî Düşüncesinde Din Felsefe İlişkisi,* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, 70 sy.

18. Tatar, Ülkü, *Akıl ve Bilgi Bağlamında Fârâbî'nin Erdemli Toplumu ve Modern Bilgi Toplumunun Karşılaştırması,* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2020, 105 sy.

19. Kubilay, Beheşti Zehra, *Fârâbî ve Thomas Aquinas Felsefesinde Tümeller,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, 77 sy.

20. Uygar, Yunus, *Fârâbî Felsefesinde Bilgi ve Bilgiyi Edinme Yolları,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2021, 88 sy.

21. Karaoğlan, Muhammed Zübeyr, *Fârâbî ve İbn Haldun'da İlimler Tasnifi,* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2024, 99 sy.

1.2.3.2.2 Mantık konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri

1. Karahan, Fazıl, *Fârâbî'de Kıyasın Oluşumu-Şekil ve Çeşitleri,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1996, 87 sy.

2. Türker, Sadık, *Fârâbî'de Dil ve Mantık İlişkisi,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, 155 sy.

3. Ayık, Hasan, *Fârâbî'de Dil-Mantık İlişkisi,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002, 249 sy.

4. Yıldız, Ahmet, *Fârâbî'de Burhan,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, 119 sy.

5. Güler, Aliye, *Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî Mantığında Dilbilim Kavramları,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, 225 sy.

6. Bayramlı, Ismat, *Aristoteles ve Fârâbî'de Kategoriler,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2016, 96 sy.

7. Erdemir, Rana Elsayed, *Fârâbî'nin Dilbilim Kuramı: Chomsky İle Karşılaştırmalı Bir Çalışma,* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2021, 89 sy.

8. Yılmaz, Furkan, *Fârâbî Mantığında Sofistik Sanat,* Trabzon Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2022, 148 sy.

9. Altun, Alperen, *Fârâbî'nin Mantık Anlayışı Temelinde Bilgi ve Varlık,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2023, 107 sy.

10. Tütüncüler, Beyza, *Fârâbî'nin Mantık Öğretim Metodu,* Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2024, 178 sy.

1.2.3.2.3 Metafizik (varlık felsefesi – nefs teorisi) konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri

1. Topaloğlu, Aydın, *Fârâbî ve Thomas Aquinas'a Göre Tanrı'nın Varlığı ve Sıfatları,* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1988, 83 sy.

2. Ayaz, Adnan, *Fârâbî'nin Nefs, Melek ve Ahiret Görüşü,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1990, 59 sy.

3. Ateş, Faruk, *Eflatun ve Fârâbî'de Ruhun Fonksiyonları,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, 79 sy.

4. Arslan, Hulusi, *Fârâbî ve Gazali'ye Göre Sudûr ve Yaratma Nazariyelerinin Karşılaştırılması,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, 115 sy.

5. Can, Nevzat, *Aristoteles ve Fârâbî'nin Ruh Anlayışlarının Karşılaştırılması,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994, 80 sy.

6. Yeşilyurt, Temel, *Gazali ve Fârâbî'ye Göre "Mucibü'n Bi'z-zat" Kavramı,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, 157 sy.

7. Şahin, Eyüp, *Kitabu'l-Cem'de Fârâbî'nin Eflatun ve Aristo'yu Uzlaştırması,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997, 120 sy.

8. Rençper, Mustafa, *Fârâbî'nin Vahiy Anlayışı,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998, 69 sy.

9. Korkut, Şenol, *Fârâbî Düşüncesinde 'Enneadlar''ın Yeri,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, 169 sy.

10. Solaklı, Nuray Ataman, *Platon ve Aristoteles Uzlaştırmacısı Olarak Fârâbî,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2000, 69 sy.

11. Sezayi, Dalgıç, *Türkçe Ansiklopedi ve İslam Felsefesi Tarihlerinde Fârâbî'nin Âlem Anlayışı ve Değerlendirilmesi,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2002, 122 sy.

12. Akbaba, Hasan Hüseyin, *Fârâbî'nin Felsefesinde Maddi Varlık,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2002, 90 sy.

13. Şentürk, Harun, *Fârâbî'de Ruh Kavramı ve Ruhun Ölümsüzlüğü Problemi,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2003, 91 sy.

14. Babaarslan, Mustafa, *Fârâbî'de İnsan Ruhunun (Nefs) Ölümsüzlüğü Kazanması,* Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2003, 108 sy.

15. Dişli, Betül, *Fârâbi'de Ruhun Ölümsüzlüğü,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, 145 sy.

16. Yeşil, Mehmet Ali, *Fârâbî ve İbn Sina'da Sudûr Nazariyesi,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005, 113 sy.

17. Çalan, Cengiz, *Türkçe Ansiklopedi ve İslam Felsefesi Tarihlerinde Fârâbî'nin İnsan Anlayışı ve Değerlendirilmesi,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006, 75 sy.

18. Özalp, Hasan, *Fârâbî ve İbn Sina Düşüncesinde Mead,* Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2006, 129 sy.

19. Ergün, Elif, *Fârâbî'de Yaratma,* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2008, 59 sy.

20. Karakuş, Mehmet, *Fârâbî'nin Tanrı Anlayışı,* Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2010, 89 sy.

21. Baran, Melisa, *Fârâbî ve İbn Sina'da Metafizik Terimi ve Mahiyeti,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, 103 sy.

22. Hallaçi, Besmir, *Plotinus ve Fârâbî'de Ruh Kavramı,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2013, 119 sy.

23. Fahretdinov, Fail, *Plotinus ve Fârâbî'de Tanrı Tasavvuru,* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2013, 67 sy.

24. Aslan, Adalet, *Fârâbî'de İnsanın Gayesi,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, 79 sy.

25. Parlak, Gülsüm, *Fârâbî Felsefesinde İnsan Ruhunun Mahiyeti ve Ortaçağ Felsefesine Etkisi,* İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, 124 sy.

26. Uslu, Nurefşan Bulut, *Fârâbî'nin El-Cem' Beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn Adlı Eserinin İncelenmesi,* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2018, 129 sy.

27. Artık, Yunus Emre, *Fârâbî ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2019, 80 sy.

28. Saka, Mustafa, *Fârâbî'nin Kur'an Kavramlarına Yüklediği Anlamlar Bağlamında ve Din Tasavvuru,* Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2019, 123 sy.

29. Ruziyev, Ashımzhan, *Fârâbî'nin Tabiat Felsefesi,* Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2020, 114 sy.

30. Tohen, Ayşe Nur, *Fârâbî ve Gazzâlî'ye Göre Tanrı,* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, 69 sy.

31. Türköz, Ozan, *Fârâbî'de Mâhiyet Varlık İlişkisi,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2021, 122 sy.

32. Demirörs, Zeynep Büşra, *Fârâbî'de Bilgi-Eylem İlişkisi: Ontolojik Temelli Bir İnceleme,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2022, 143 sy.

33. Demir, Tansu, *Fârâbî Felsefesinde İnsani Nefsin Yetkinliği,* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2024, 73 sy.

1.2.3.2.4 Ahlâk felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri

1. Karakuş, Rahmi, *Fârâbî'de Determinizm,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, 96 sy.

2. Özgen, Mehmet Kasım, *Fârâbî'de Mutluluk-Ahlâk İlişkisi (Tahsilus-Se'ade Adlı Kitabı Esas Alınarak),* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, 98 sy.

3. Durak, Necdet, *Platon ve Fârâbî Felsefesinde Erdem Kavramı,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, 117 sy.

4. Gündoğdu, Mürsel, *Fârâbî'de İyilik Kavramı (Tahsilü's-Seade Adlı Kitabı Esas Alınarak),* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, 78 sy.

5. Aydın, Mehmet, *Fârâbî ve İbn Sina'da Aksiyon Teorisi,* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1996, 92 sy.

6. Toktaş, Fatih, *Fârâbî'nin Eylemsel Felsefesinde Ahlâk ve Siyaset,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, 148 sy.

7. Çelik, Hasan, *Fârâbî'de Adalet Kavramı,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1997, 81 sy.

8. Gezer, Ali, *Fârâbî ve İbni Haldun'da Erdemli Olmayan Toplum Öğretisi,* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997, 279 sy.

9. Yılmaz, Yaşar, *Fârâbî'de Ahlâk Felsefesi,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2002, 110 sy.

10. Pazarlıklı, Mehmet, *Fârâbî Düşüncesinde Saadetin Temel Kaynakları,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, 111 sy.

11. Uzeirovski, Emine Öztürk, *Fârâbî ve Descartes'da Mutluluk Kavramı,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, 162 sy.

12. Tuncer, Mehmet, *Aristo ve Fârâbî'de Mutluluk Düşüncesi,* Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2006, 168 sy.

13. Tamtürk, Bayram, *Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı,* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, 79 sy.

14. Çelikel, Sevil, *Farâbi'nin Ahlâk ve Siyaset Felsefesinde Fikrî Faziletlerin Yeri,* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015, 79 sy.

15. Sönmez, Canan, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik-Siyaset İlişkisi,* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, 139 sy.

16. Afşar, Özlem, *Fârâbî ve İbn-i Miskeveyh'de Ahlâk ve Siyaset Felsefesi,* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, 176 sy.

17. Öztürk, Ceren, *Spinoza ve Fârâbî'de Hukuk-Ahlâk Problematiği,* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, 173 sy.

18. Çakır, Enes, *Platon ve Fârâbî'de Eğitim,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2019, 270 sy.

19. Angkasa, Refika, *Galenos, Ebu Bekir er-Razi ve Fârâbî'de Psikoloji-Ahlâk İlişkisi,* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, 80 sy.

20. Sayöz, Amine Sena, *Fârâbî'ye Göre Felsefe Tahsili Öncesi Aklî ve Ahlâkî Olgunluk,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2021, 77 sy.

21. Kızılkurt, Ahmet, *Platon ve Fârâbî'de Bireysel ve Toplumsal Ahlâk Kavramı,* Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Iğdır 2021, 67 sy.

22. Doğan, Zeynep, *Aristoteles ve Fârâbî'de Nihai Amaç veya İyi Olarak Mutluluk,* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2022, 52 sy.

23. Şener, Fatmanur, *Fârâbî ve İbn-i Haldun'da Şeriatın Kaynak ve Anlamı,* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2022, 116 sy.

24. Kaya, Buşra Nazan, *Fârâbî'nin Ahlâk Felsefesinde Dil Mutluluk İlişkisi,* Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2022, 72 sy.

25. Emen, Emrah, *Etik Değerler Bağlamında Fârâbî'nin Ahlâk Felsefesi,* Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2023, 93 sy.

26. Kuru, Ebrar, *Fârâbî Felsefesinde Ahlâkın Değişmesi ve Ahlâk Eğitimi,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2023, 100 sy.

27. Toz, Merve, *Fârâbî'de İyilik Kavramının Ontolojik Hüviyeti,* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2024, 77 sy.

1.2.3.2.5 Siyaset ve hukuk felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri

1. Yıldırım, Kazım, *Türklerde ve Fârâbî'de Devlet Anlayışı,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, 139 sy.

2. Kars, Zübeyir, *Fârâbî'nin Temel Siyasi Görüşleri ve Günümüz Demokrasi Anlayışlarıyla Mukayesesi,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, 123 sy.

3. Osmanoğlu, Ömer, *Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinde Erdemli Olmayan Yönetim Biçimleri ve Demokrasi Karşılaştırması,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, 222 sy.

4. Harmancı, Mehmet, *İslam Felsefesinde Siyaset Teorisi (Fârâbî, Maverdi, Nizamülmülk, İbn Teymiyye'nin Siyasetnamelerine Göre),* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1999, 84 sy.

5. Olcar, Salih, *Fârâbî ve Machiavelli'nin Yönetim Anlayışlarının Karşılaştırılması,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2002, 139 sy.

6. Yılmaz, Mesut, *Platon ve Fârâbî'nin Ütopik Devlet Anlayışlarının Karşılaştırılması,* Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2005, 97 sy.

7. Yılmaz, Münevver Mücahide, *Fârâbî'de Siyaset-Ahlâk İlişkisi,* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, 101 sy.

8. Tosun, Sibel, *Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinin Karşılaştırılması ve Siyaset Felsefelerinde Erdem,* Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, 155 sy.

9. Ekincioğlu, Çiğdem, *Fârâbî ve Siyaset Felsefesine Dair Görüşlerinin İncelenmesi,* Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008, 102 sy.

10. Avcı, Emre, *Dinsel Düşünce Bağlamında Devlet Felsefesi ve Fârâbî'de İdeal Devlet Felsefesi,* Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2008, 58 sy.

11. Vural, Betül, *Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinde İdeal Yönetim,* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010, 135 sy.

12. Nur, Abdullah Selman, *Fârâbî'nin Mille Teorisi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, 117 sy.

13. Golole, Adan Jarso, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Kökleri,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, 171 sy.

14. Serdaroğlu, İsmihan, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi İle Türk Devlet Anlayışının Benzerlikleri,* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2018, 95 sy.

15. Çetin, Serpil, *Platon ve Fârâbî'de Devlet Yapılanması,* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2019, 117 sy.

16. Ferik, Ebru, *Siyaset Felsefesinde Düzen Fikri (Fârâbî, Thomas Hobbes, İbrahim Müteferrika) Örneği,* Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2019, 131 sy.

17. Özdemir, Muhammet Süleyman, *Fârâbî ve İbn Haldun'da Siyaset: El-Medinetü'l Fazıla ve Mukaddime Eserleri Üzerinden Karşılıklı İnceleme,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2021, 128 sy.

18. Uyanık, Mustafa, *Fârâbî ve Thomas Hobbes'un Siyaset Felsefelerinin Karşılaştırılması,* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2022, 167 sy.

19. Öner, Leyla, *Fârâbî'nin Devlet Felsefesiyle Ziya Gökalp'in Devlet Felsefesinin Karşılaştırılması,* Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Iğdır 2022, 97 sy.

20. Taş, Yağmur, *Aristoteles ve Fârâbî'de Devlet Felsefesi,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2022, 92 sy.

21. İlerigelen, Nur Banu, *Fârâbi ve İbn Bâcce'nin Görüşlerinin Karşılaştırılması: Siyaset Felsefesi Örneği,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2022, 128 sy.

22. Dayı, Cevher Muhammed, *İslâm Felsefesinde Siyasetin Gerekliliği: Fârâbî, Gazzâlî ve İbn Haldûn Örneği,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2023, 172 sy.

23. Çini, Arif, *Fârâbî'nin Hukuk Felsefesi ve Fârâbî'nin Görüşlerinin Hukukun Kökenine İlişkin Görüşlere Göre Değerlendirilmesi,* Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2022, 209 sy.

1.2.3.2.6 Sanat felsefesi konusu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezleri

1. Jebrini, Alaeddin, *Fârâbî'nin Kitabu İhsav,ı-İka'at Adlı Risalesinin Neşri,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, 68 sy.

2. Güneş, Merve Temizer, *Platon ve Fârâbî'de Müzik Felsefesi,* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, 98 sy.

3. Tombul, Burcu, *Plotinos ve Fârâbî'de Estetik ve Güzellik,* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2019, 145 sy.

4. Yılmaz, Tuğba, *Fârâbî'nin Poetika Anlayışının Mantık ve Hakikat Bağlamında Değerlendirilmesi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, 117 sy.

1.2.3.3 Fârâbî üzerine yapılan doktora tezleri

Fârâbî ile ilgili yapılmış doktora tezleri konusuna göre gruplandırılarak aşağıdaki verilmiştir.

1.2.3.3.1 Bilgi felsefesi ve mantık konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri

1. Alper, Ömer Mahir, *Kindi, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998, 248 sy.

2. Şahin, Eyüp, *Fârâbî'nin Zihin Felsefesi,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2003, 191 sy.

3. Dore, Fatma, *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, 230 sy.

4. Özkan, Hacer Ergin, *Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi,* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2023, 240 sy.

5. Tekin, Ali, *Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014, 434 sy.

1.2.3.3.2 Metafizik konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri

1. Aydın, İbrahim Hakkı, *Fârâbî'de Metafizik Düşünce,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1993, 284 sy.

2. Karakaya, Mehmet Murat, *Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2016, 471 sy.

3. Alaca, Cengiz, *Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2020, 245 sy.

4. Kocakaplan, Nursema, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı,* Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2021, 231 sy.

5. Atar, Armağan, *Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2022, 266 sy.

6. Aksoy, Tülin, *Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri,* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elâzığ 2023, 95 sy.

7. Erciyas, Nesrin Bağcı, *Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2024, 145 sy.

1.2.3.3.3 Ahlâk felsefesi konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri

1. Durak, Nejdet, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2003, 288 sy.

2. Özgen, Mehmet Kasım, *Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2005, 356 sy.

3. Ocak, Hasan, *İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a Göre),* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2009, 180 sy.

4. Çelikkol, Suat, *Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2010, 164 sy.

5. Özturan, Hümeyra, *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013, 242 sy.

6. Aksu, İbrahim, *Fârâbî'de Temel Erdemler,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2018, 262 sy.

7. Aktaş, Zeki, *Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2018, 181 sy.

1.2.3.3.4 Siyaset ve sanat felsefesi konusu ile ilgili yapılan doktora tezleri

1. Korkut, Şenol, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005, 255 sy.

2. Yıldız, Mustafa, *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü,* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2009, 266 sy.

3. Kerimoğlu, Özkan, *Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2020, 197 sy.

4. Umut, Hatice, *Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2023, 319 sy.

5. Öztaş, Ayhan, *Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi,* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2023, 297 sy.

6. Taşkent, Ayşe, *Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2009, 344 sy.

Doktora tezlerinin tanıtımı için araştırılmış sorular şunlardır:

- 1. Tez adı ve no
- 2. Alanı
- 3. Yazar
- 4. Danışman
- 5.Yer bilgisi
- 6. Yıl
- 7. Sayfa sayısı

- 8. Bölüm sayısı
- 9. Tezin tanıtımı

Doktora tezlerinin değerlendirilmesi için araştırılmış sorular şunlardır:

- 1. Özet
- 2. Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve
- 3. Temel iddia
- 4. Bulgular
- 5. Sonuç
- 6. Özgünlük
- 7. Literatür
- 8. Tezin güçlü yönleri
- 9. Tezin geliştirilebilir yönleri

2. FÂRÂBÎ HAKKINDA YAZILMIŞ DOKTORA TEZLERİNİN ŞEKİL VE İÇERİK YÖNÜNDEN TANITIMI

Bu bölümde, Fârâbî hakkında kaleme alınmış doktora tezleri, belirli bir sistematik çerçevede ve daha önce belirtilen dokuz soruya dayalı olarak şekil ve içerik yönünden incelenmektedir. Öncelikle, tezlerin şekilsel özelliklerine dair bilgiler madde madde sunulmakta; ardından, her bir tezin içeriği tanıtılmakta ve değerlendirmeye esas olacak temel bilgiler verilmektedir.

Bu inceleme, Fârâbî'nin düşünce dünyasına dair farklı alanlarda yazılmış doktora tezlerinin genel bir değerlendirmesini sunmayı ve bu tezlerin İslâm felsefesi disiplini içerisindeki katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, bir değerlendirme çalışması olduğu için analiz sürecine geçmeden önce, ilgili tezlerin sistemli bir şekilde toplanarak tanıtılması tercih edilmiştir.

Tezin giriş bölümünde, Fârâbî hakkında yapılmış tüm akademik çalışmalara genel bir bakış sunulmuş; ardından bu kapsam daraltılarak yalnızca doktora tezleri özelinde bir tanıtım yapılmıştır. Fârâbî'nin bilgi, mantık, dil, metafizik, ontoloji, ahlâk, sanat ve siyaset gibi pek çok alandaki görüşleri, onu İslâm felsefesi açısından vazgeçilmez bir düşünür kılmaktadır. İslâm felsefesi, onun sistemleştirdiği düşünsel yapıdan ayrı düşünülemez.

Fârâbî, ortaya koyduğu felsefî kavramlarla İslâm dünyasında felsefî disiplinlerin temelini atmış; sorunlara çözüm önerileri geliştirmiş ve İbn Sînâ gibi büyük filozoflara ilham kaynağı olmuştur. Bu yönüyle, İslâm felsefesine ilgi duyan araştırmacılar ve okuyucular için Fârâbî'yi tanımak, aynı zamanda İslâm felsefesinin genel çerçevesini anlamak anlamına gelmektedir. Onun felsefesini derinlemesine kavrayan bir kişi, İslâm felsefesine dair pek çok konuyu da özümsemiş olacaktır.

2.1 Fârâbî'nin Mantık, Bilgi ve Dil Alanlarındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı

Tezin bu kısmında, Fârâbî'nin mantık, bilgi ve dil alanlarındaki görüşlerini ele alan doktora tezleri tanıtılmaktadır.

2.1.1 Fârâbî'nin Zihin Felsefesi (Eyüp Şahin)

Tezin Adı: Fârâbî'nin Zihin Felsefesi [5]

Alan: İslâm felsefesi, akıl alanı

Yazar: Eyüp Şahin

Danışman: Prof. Dr. Hayrani Altıntaş

Yer Bilgisi: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2003

Sayfa Sayısı: 191 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve beş bölüm

Tanıtımı: Ebû Nasr el-Fârâbî, İslâm düşüncesinin teşekkülünde ve gelişiminde en önemli figürlerden biri olmuştur. O, yalnızca kendi döneminde ya da kendisinden sonra gelen İslâm filozofları için değil, günümüz akademik çevrelerinde de başvurulan, düşünceleriyle hâlen etkisini sürdüren bir filozoftur.

Bu tez, zihin üzerine çalışan düşünürlerin görüş ve yaklaşımlarını da dikkate alarak hazırlanmıştır. "Fârâbî'de bir zihin felsefesinden söz edilebilir mi?", "Zihin felsefesi

[5] Eyüp Şahin, *Fârâbî'nin Zihin Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

o dönemde mevcut muydu?" ve "Zihin felsefesi hangi filozofla başlar?" gibi temel sorular çerçevesinde Fârâbî'nin görüşleri analiz edilmektedir.

Tezde, Fârâbî'nin zihin felsefesi bağlamındaki düşünceleri; "ruh", "akıl", "zihin" ve "nefs" gibi kavramlar üzerinden incelenmekte ve bu kavramların modern zihin felsefesiyle nasıl ilişkilendirilebileceği değerlendirilmektedir. Aynı zamanda Fârâbî'nin bu alana yaptığı katkıların İslâm düşüncesindeki yeri ve etkisi de ele alınmaktadır.

Giriş bölümünde, öncelikle "zihin" ve "zihin felsefesi" kavramları tanımlanmakta; bu tanımlardan hareketle zihnin maddi ve maddi olmayan yönleri olduğu belirtilmektedir. Beynin isteme, duyma ve bilme gibi temel işlevleri çerçevesinde zihinsel yetiler ele alınmaktadır.

Tezin son bölümünde ise Fârâbî'nin beden-ruh ilişkisi konusundaki görüşleri üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda filozofun, zihin felsefesi kapsamında yazdığı metinler analiz edilerek beden-ruh ilişkisi, ruhun ölümsüzlüğü gibi başlıklar altında değerlendirme yapılmaktadır. Özellikle ferdî ruhun ölümsüzlüğü konusundaki görüşleri açıklanmakta; mutlu ruhlar, câhil ruhlar ve fâsık ruhlar gibi ruh kategorileri ayrıntılı biçimde incelenmektedir.

Bu çalışma, Fârâbî'nin zihin felsefesiyle ilişkili görüşlerinin hem klasik hem de modern felsefî yaklaşımlar bağlamında yeniden değerlendirilmesini hedeflemektedir.

2.1.2 Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı (Fatma Dore)

Tezin Adı: Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı [6]

Alan: İslâm felsefesi, epistemoloji ve dil alanı

Yazar: Fatma Dore

[6] Fatma Dore, *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

Danışman: Prof. Dr. Ali Durusoy

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı

Yıl: 2011

Sayfa Sayısı: 230 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

Tanıtımı: Bu tezin başlığı, yukarıda şekilsel tanıtımında da belirtildiği üzere *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı*dır. Çalışmada, bu konunun özellikle son yüzyıllarda akademik anlamda ilgi gören bir araştırma alanı hâline geldiği vurgulanmaktadır. Klasik dönem İslâm felsefesinde ise söz konusu konu, genellikle mantık ve dil disiplini çerçevesinde ele alınmıştır. Türk-İslâm düşünürü Fârâbî, bu alanda birçok önemli eser kaleme almış ve bu eserler günümüzde hâlen başvurulması gereken temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Fatma Dore tarafından hazırlanan bu tez, Fârâbî'nin dil ve anlam kuramına ilişkin fikirlerini sistemli bir şekilde incelemekte; onun bu alandaki katkılarını ortaya koymaktadır. Fârâbî'nin kuramının temellerinde Antik Yunan felsefesinin etkileri bulunmakla birlikte, filozofun İslâm felsefesine özgü özgün bir kuram inşa ettiği belirtilmektedir. Bu yönüyle Fârâbî'nin düşünceleri, İslâm felsefesi disiplini içinde yeni çalışma alanlarının oluşmasına katkı sunmaktadır. Bu bağlamda, tez hem alana ilgi duyan araştırmacılar için önemli bir bilgi kaynağı hem de yeni araştırmalar için yönlendirici bir referans niteliği taşımaktadır.

Tezin giriş bölümünde öncelikle metodolojiye yer verilmekte, konuyla ilgili temel problem tanımlanmakta ve bu problemin İslâm felsefesi bağlamında nasıl anlaşıldığı açıklanmaktadır. Ardından Fârâbî'nin anlam ve dil konularına yaptığı özgün katkılar ele alınmaktadır.

Birinci bölümde, dil konusu anlamlı sesler düzeyinde ele alınmakta; özellikle Fârâbî'de dilin kaynağı sorunu tartışılmaktadır. Diğer bir alt başlıkta ise sözcük, sözcüğün bölümleri ve söz dizimi gibi unsurlar üzerinden dil kavramı ayrıntılı biçimde incelenmektedir. Fârâbî'nin, Aristoteles'in dil ve anlam kuramını inceleyip, bu kuramın eksiklerini tamamlayarak kendine özgü bir teori geliştirdiği vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde, Fârâbî'nin anlam ve şeyler konusundaki düşüncelerine yer verilmektedir. Bu kapsamda kelimelerin hangi anlamlara geldiği, İslâm felsefesi bağlamında söz-anlam ilişkisi temelinde incelenmektedir. Fârâbî'ye göre konuşmaların içerdiği anlamların kaynağı ve bu anlamların dış dünyadaki nesnelere nasıl yansıdığı analiz edilmektedir. Filozofun anlam kuramında, dile dışsal unsurların etkisiyle anlamların nasıl şekillendiği açıklanmaktadır. Ayrıca bu bölümde, anlam kuramlarına genel bir bakış sunulmakta; Fârâbî'nin mana anlayışının kökenleri ele alınmakta ve onun açısından "anlam" ile "gönderim" (referans) kavramları tartışılmaktadır.

Son bölümde ise, Fârâbî'de "bilgi olarak anlam" konusu ele alınmakta ve iki alt başlık altında işlenmektedir. İlk alt başlıkta, dış dünya ile zihinsel yapı arasındaki ilişki bağlamında algı, hayal gücü, ifade ve nutuk gibi kavramlara yer verilmektedir. İkinci alt başlıkta ise Fârâbî'nin temsil (tasvir) ve imge anlayışı analiz edilmektedir.

Bu tez, Fârâbî'nin dil ve anlam arasındaki ilişkiye dair geliştirdiği görüşleri inceleyerek, bu düşüncelerin İslâm düşüncesi üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2.1.3 Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi (Hacer Ergin Özkan)

Tezin Adı: Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi [7]

[7] Hacer Ergin Özkan, *Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Alan: İslâm felsefesi, bilgi felsefesi alanı

Yazar: Hacer Ergin Özkan

Danışman: Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yer Bilgisi: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 2023

Sayfa Sayısı: 240 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte beş bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, günümüz akademik çalışmalarında İslâm felsefesi disiplini içinde bilgi felsefesi (epistemoloji) alanına neden diğer felsefe dallarına kıyasla daha az ilgi gösterildiği araştırılmaktadır. "Fârâbî ile İlgili Yapılmış Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi" başlıklı çalışmamızda, söz konusu tezler bilgi, mantık, metafizik, dil, ahlâk, sanat ve siyaset olmak üzere farklı başlıklar altında sınıflandırılmış; her bir başlık kapsamında ilgili tezler tanıtılmış ve değerlendirilmiştir.

Bu değerlendirme sonucunda, bilgi felsefesi konularının diğer alanlara göre günümüzde daha az çalışıldığı dikkat çekmiştir. Bu durumun genel gerekçesi olarak, araştırmacıların bilgi felsefesine karşı mesafeli durdukları yönünde bir kanaat ortaya çıkmaktadır. Bu mesafenin temelinde ise, İslâm filozoflarının epistemolojik konuları doğrudan "epistemoloji" başlığı altında değil, diğer felsefe alanlarına dair eserlerinde dolaylı olarak işlemiş olmaları gösterilmektedir.

Ancak Hacer Ergin Özkan, tezinde bu görüşe karşı çıkarak, İslâm felsefesinin bilgi felsefesi alanına gereken önemi verdiğini savunmaktadır. Bu kapsamda, tezde bilgi kavramının tanımları, temel problemleri ve bilmenin içerdiği anlamlar ele alınmakta; İslâm felsefesinde "bilgi" olgusuna karşılık gelen çeşitli kavramlar açıklanmaktadır.

Çalışmada, özellikle İbn Sînâ ve Fârâbî'nin bilgiye dair görüşleri günümüz epistemolojik yaklaşımları çerçevesinde yeniden analiz edilmiştir. İki filozof üzerinden klasik dönem İslâm felsefesinin bilgi sorununa yaklaşımı ortaya konmuştur.

Tezin ana bölümlerinde, İslâm felsefesinde bilginin kaynakları, türleri ve yapısı detaylı olarak işlenmektedir. Bilgi türleri bölümünde, önemli bir alt başlık olarak epistemik değerler ele alınmakta; burhân (kanıtlayıcı kıyas), cedel (diyalektik), safsata (sözde akıl yürütme), şiir ve hitabet gibi bilgi üretim biçimleri açıklanmaktadır.

Son bölümde ise, "bilginin unsurları" başlığı altında bilgide doğruluk, inanç, gerekçelendirme gibi temel konular tartışılmakta; bilginin analizi ve kesinliği sorunlarına ilişkin değerlendirmelere yer verilmektedir.

2.1.4 Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi (Ömer Mahir Alper)

Tezin Adı: Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi [8]

Alan: İslâm felsefesi, akıl alanı

Yazar: Ömer Mahir Alper

Danışman: Prof. Dr. H. Bekir Karlığa

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 1998

Sayfa Sayısı: 248 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

[8] Ömer Mahir Alper, *Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

Tanıtımı: Din ve felsefe, insanlık tarihi boyunca varlıklarını sürdüren iki temel düşünce disiplinidir. Bu iki alan tarih boyunca zaman zaman birbirleriyle uzlaştırılmış, zaman zaman ise çatışma içerisinde değerlendirilmiştir. Bu tezde, İslâm felsefesi bağlamında Fârâbî, İbn Sînâ ve Kindî'nin din-felsefe ilişkisine dair görüşleri ele alınmaktadır. Çalışmanın merkezinde, İslâm düşüncesinin temel problemlerinden biri olan akıl-vahiy ilişkisi yer almakta; felsefenin bu meseleye yaklaşımı ve sunduğu çözüm önerileri incelenmektedir.

Yazar, felsefe-din ilişkisinin anlaşılmasını önemli görmekte; çünkü felsefenin bu konuya yaklaşımı belirlendiğinde hem klasik hem de modern dönem İslâm düşüncesinin daha sağlıklı bir şekilde kavranabileceği ifade edilmektedir. Böylece, günümüz düşünsel ortamında felsefe-din ilişkisi daha doğru bir zeminde değerlendirilebilecektir.

Tezin başlığından da anlaşılacağı üzere, çalışma üç önemli İslâm filozofu—Fârâbî, İbn Sînâ ve Kindî—üzerine odaklanmaktadır. Bu kapsamda, özellikle Fârâbî'nin felsefe ve dinin uyumluluğunu temellendirmeye yönelik düşüncelerine geniş biçimde yer verilmektedir. Çalışmada ayrıca, Hz. Peygamber'in vefatından Kindî'ye kadar geçen sürede din-felsefe ilişkisi sorununun İslâm medeniyetindeki gelişimi incelenmektedir. Kindî, akıl ve vahiy arasında uzlaştırıcı bir yaklaşım benimseyen ilk İslâm filozofu olarak değerlendirilmektedir. Ona kadar olan süreçte ise bu iki alan genellikle çatışmalı ve birbirinden uzak olarak ele alınmıştır.

Tez, felsefe-din ilişkilerinin tarihsel gelişimini ve özellikle İslâm felsefesinde nasıl ele alındığını açıklamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, ilgili düşünürlerin "nakil" ve "akıl" kavramlarına yükledikleri anlamlar tespit edilmekte; din ile felsefenin uzlaştırılabilirliğine dair görüşleri ortaya konmaktadır.

Çalışmanın ana gövdesi, Fârâbî, İbn Sînâ ve Kindî'nin akıl-vahiy ilişkisine dair görüşlerinin ayrı bölümler hâlinde sistematik olarak analiz edilmesine dayanmaktadır. Her bir filozofun konuya ilişkin vardığı sonuçlar yorumlanmakta ve aralarındaki benzerlikler ile farklılıklar ortaya konulmaktadır.

2.1.5 Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi (Ali Tekin)

Tezin Adı: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi [9]

Alan: İslâm felsefesi, mantık alanı

Yazar: Ali Tekin

Danışman: Prof. Dr. Ali Durusoy

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2014

Sayfa Sayısı: 434 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

Tanıtımı: Yunan filozofu Aristoteles, İslâm düşünürleri açısından özel bir öneme sahiptir. İslâm felsefesi disiplini oluşturulurken, başta Aristoteles ve Platon olmak üzere Antik Yunan filozoflarının ortaya koyduğu düşüncelerden yararlanılmış; bu temel üzerine özgün felsefî sistemler inşa edilmiştir. Bu tezde ise, konu sınırlandırılarak Aristoteles ve Fârâbî'nin burhân (kanıtlayıcı kıyas) teorileri ele alınmaktadır.

Çalışmanın başında tezin konusu, araştırma soruları ve konunun önemi açıklanmaktadır. Ardından, Aristoteles'in *Kitâbu'l-Burhân*'ı (İkinci Analitikler) ile Fârâbî'nin aynı adla kaleme aldığı esere dair yapılmış çalışmalara yer verilmektedir. Tezde, Fârâbî'nin, Aristoteles'in mantık bilimine yönelik yazdığı *İkinci Analitikler*

[9] Ali Tekin, *Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

adlı eserinden esinlenerek oluşturduğu *Kitâbu'l-Burhân* adlı çalışması, her iki filozofun ilgili metinleri doğrultusunda incelenmektedir.

İnceleme, her iki düşünür için ayrı bölümler açılarak yapılmaktadır. Birinci bölümde Aristoteles'in burhân teorisi açıklanmakta; alt başlıklar hâlinde burhânın tanımı, burhânî kıyas, burhânın işleyişi ve bilgi türleri gibi konular ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Fârâbî'nin burhân anlayışı işlenmekte; burhânın tanımı, yapısı ve burhânî konuşma yöntemi gibi başlıklar altında sistematik biçimde sunulmaktadır.

Tez, burhân kavramının Meşşâî (Peripatetik) felsefede oluşturduğu etkiyi ve çağdaş bilgi felsefesi ile olan ilişkisini de değerlendirmektedir. Son bölümde ise, Fârâbî'nin burhân teorisine yaptığı özgün katkılar ele alınmakta; Aristoteles'e yaklaşımı, her iki filozofun *Kitâbu'l-Burhân* eserlerinin içerik karşılaştırması ve burhân teorisinin erdemli toplum anlayışıyla ilişkisi detaylı biçimde tartışılmaktadır.

2.2 Fârâbî'nin Metafizik Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı

Tezin bu kısmında, Fârâbî'nin metafizik görüşü hakkında yazılmış olan doktora tezleri tanıtılmıştır.

2.2.1 Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği (Armağan Atar)

Tezin Adı: Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği[10]

Alan: İslâm felsefesi, din felsefesi, kelâm, metafizik ve ilahiyat alanı

Yazar: Armağan Atar

[10] Armağan Atar, *Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

Danışman: Prof. Dr. İbrahim Maraş

Yer Bilgisi: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslâm Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2022

Sayfa Sayısı: 266 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

Tanıtımı: "Tanrı" kavramı, insanlık tarihi boyunca özellikle felsefe alanında en çok tartışılan ve üzerinde düşünülen kavramlardan biri olmuştur. Tanrı'ya ilişkin görüşler, antik dönemlerden günümüze kadar çeşitli felsefî tartışmalara konu olmuş; bu tezde de söz konusu tartışmalara yer yer değinilmiştir. Çalışma, özellikle Tanrı'nın ne olduğu ve mahiyeti hakkındaki sorulara yanıt aramaktadır.

Tezin giriş bölümünde, Antik Yunan filozoflarından İslâm felsefesi düşünürlerine kadar birçok filozofun Tanrı'nın "ne olduğu" sorusuna yöneldiği ve bu konuda araştırmalar yaptığı belirtilmektedir. Bu çerçevede, düşünürlerin varlığın başlangıcına ilişkin sorgulamalarına ve Tanrı kavramıyla özdeşleştirdikleri temel kavramlara yer verilmektedir.

Bir sonraki alt başlıkta, İslâm düşünürlerinin etkisinde kaldıkları Yeni Platonculuk felsefesi tanıtılmakta ve bu bağlamda özellikle Plotinos'un felsefesi ele alınmaktadır. Ardından, İslâm felsefesinde Yeni Platoncu felsefenin kaynakları hakkında bilgi verilmektedir.

Tezin birinci bölümünde, "ilâhî basitlik" kavramına temel oluşturacak kavramlara değinilmektedir. Bu kapsamda, alt başlıklar hâlinde cevher-araz, bir-çok, madde-sûret, kuvve-fiil gibi temel metafizik kavramlar işlenmektedir.

İkinci bölümde, mahiyet-varlık ilişkisi bağlamında ilâhî basitlik konusu ele alınmaktadır. İlk olarak, anlam ve kavramsal ortaklıklar çerçevesinde "varlık" kavramı

irdelenmekte; ardından İbn Sînâ ve Fârâbî'nin varlık ve mahiyet anlayışları açıklanmaktadır. Bu bağlamda, mahiyet-varlık ayrımı sistematik biçimde sunulmaktadır. Bu bölümün sonunda ise zorunlu ve mümkün varlık ayrımına yer verilmektedir.

Tezin son bölümünde, ilâhî basitlik temelinde Tanrı'nın sıfatları konusu ele alınmaktadır. Bu bölümde çok sayıda alt başlık bulunmakla birlikte, yalnızca bazı temel başlıklara değinilmektedir. Ele alınan alt başlıklar arasında şunlar yer almaktadır: "İlk"in adlandırılması, zorunlu varlık olarak Tanrı'nın sıfatları, yaratma meselesi bağlamında sudûr teorisi ve Tanrı'nın bilinebilirliği.

2.2.2 Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi (Cengiz Alaca)

Tezin Adı: Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi [11]

Alan: İslâm felsefesi, metafizik alanı

Yazar: Cengiz Alaca

Danışman: Prof. Dr. Nejdet Durak

Yer Bilgisi: Süleyman Demirel Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 2020

Sayfa Sayısı: 245 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

[11] Cengiz Alaca, *Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

Tanıtımı: Düşünen bir varlık olarak insan, yaşamı boyunca "Hayat, ölümle son mu bulur, yoksa ölümden sonra bir yaşam var mıdır?" gibi temel ontolojik ve eskatolojik sorulara yanıt aramıştır. Bu bağlamda tez, Fârâbî'nin bu sorulara yönelik yaklaşımını, özellikle beden-ruh ilişkisi çerçevesindeki düşüncelerini ele almaktadır. Fârâbî'nin ontolojiye dair geliştirdiği düşünceler, hem kendi dönemindeki filozofları hem de çağdaş araştırmacıları etkilemiş; bu alandaki çalışmalarında sıkça ona başvurulmuştur. Tez, Fârâbî'nin oluşturduğu bu ontolojik yapıyı, İslâm felsefesini yansıtan özgün bir varlık anlayışı olarak değerlendirmektedir.

Tezde, İslâm felsefesinde Tanrı kavramından sonra en çok tartışılan konunun eskatoloji olduğu vurgulanmakta; bu konunun akademik çalışmalarda "meâd" ve "âhiret" terimleriyle ele alındığı belirtilmektedir. Özellikle daha önceki felsefî geleneklerden İslâm düşüncesine geçen ruhun eskatolojik yönüyle ilgili meselelerin, Fârâbî felsefesinde nasıl bir arka plan oluşturduğu sorgulanmaktadır. Bu çerçevede, filozofun beden ile ruh arasında kurduğu ilişki, eskatolojik meseleleri ele alış biçimi ve ölüm kavramını nasıl yorumladığı analiz edilmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde önce konuya dair genel bir çerçeve çizilmekte, ardından araştırmanın önemi, kapsamı, yöntemi ve kullanılan literatür tanıtılmaktadır. Tezin ana kaynakları olarak Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* adlı eserlerinden istifade edilmekte; ayrıca konuya dair yapılmış ikincil kaynaklar da destekleyici nitelikte kullanılmaktadır.

Tezin birinci bölümünde, Fârâbî'ye miras kalan felsefî gelenekler ışığında beden-ruh ilişkisi ve meâd (ahiret) sorunu ele alınmaktadır. Fârâbî öncesi felsefe tarihinde, özellikle Antik Yunan düşünürlerinin ruh kavramına ilişkin görüşlerine yer verilerek, tarihsel arka plan oluşturulmaktadır.

İkinci bölümde, Fârâbî'nin ruh anlayışı detaylı olarak incelenmektedir. Bu bölümde, alt başlıklar hâlinde ruh, nefs ve akıl kavramları açıklanmakta; ayrıca sudûr teorisi ile ruh arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Ruhun mahiyeti, türleri, bedenle ilişkisi, yetileri ve eylemleri bu çerçevede tartışılmaktadır.

Üçüncü ve son bölümde ise, Fârâbî'nin meâd anlayışı ele alınmaktadır. Bu bölümde ilk olarak ölüm ve ölümsüzlük kavramları tartışılmakta; insanın doğası gereği ölümü istememesi ve sonsuz yaşama duyduğu arzu ele alınmaktadır. Fârâbî'ye göre, insan ruhu beden aracılığıyla varlık âlemine gelir; idrak yoluyla gelişim göstererek ölüm sonrası yeniden varoluşa ulaşır ve bu süreçte ölümsüzleşir. Bu ölümsüzlük, aklın "kuvve" hâlinden "fiil" hâline geçmesiyle mümkün olur. Bölümün devamında, Kur'an-ı Kerim'deki meâd ve âhiret anlayışına da yer verilerek, ruhun ölümden sonraki durumu ve ruhsal mutluluğa ulaşma imkânı tartışılmaktadır.

2.2.3 Fârâbî'de Metafizik Düşünce (İbrahim Hakkı Aydın)

Tezin Adı: Fârâbî'de Metafizik Düşünce [12]

Alan: İslâm felsefesi, metafizik alanı

Yazar: İbrahim Hakkı Aydın

Danışman: Prof. Dr. Emrullah Yüksel

Yer Bilgisi: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 1993

Sayfa Sayısı: 284 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte iki bölüm

Tanıtımı: Bu tez, Batı'da ve Doğu'da Fârâbî'nin yeterince incelenmemiş olduğu tespitinden hareketle kaleme alınmıştır. Yazarın bu konudaki araştırma isteği, Fârâbî hakkında ileri sürülen bazı yanlış söylemlerin varlığını fark etmesiyle daha da pekişmiştir. Çalışmanın temel amacı, Fârâbî'nin felsefesine dair yanlış anlamaları

[12] İbrahim Hakkı Aydın, *Fârâbî'de Metafizik Düşünce* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993).

gidermek ve onun özellikle metafizik görüşlerini sistematik bir biçimde ortaya koymaktır.

Tezin giriş bölümünde, Fârâbî'nin eserleri konularına göre sistematik biçimde sınıflandırılarak sunulmaktadır. Ardından, bir alt başlıkta filozofun yöntem anlayışı açıklanmaktadır. Bu bölümlerle birlikte çalışmanın genel çerçevesi çizilmekte ve ana konu olan Fârâbî'nin metafizik düşüncesine geçiş yapılmaktadır.

Metafizik bölümünün başında, kavrama ilişkin genel bilgiler verilmektedir. Fârâbî'nin fizik ötesi anlayışı, çeşitli alt başlıklar altında detaylandırılmaktadır. İlk olarak, filozofun varlık anlayışı ele alınmakta; bu çerçevede varlık kavramının tanımı yapılmaktadır. Sonraki alt başlıklarda ise varlığın alanları ile varlık-mâhiyet ilişkisi incelenmektedir. Bu bağlamda, Fârâbî'nin zorunlu ve mümkün varlık ayrımına özel bir yer verilmekte ve bu ayrım ayrı başlıklar hâlinde açıklanmaktadır.

Tezde ayrıca Fârâbî'nin diğer metafizik görüşlerine de yer verilmektedir. Bunlar arasında madde-suret anlayışı, cevher-araz ayrımı, Allah ve âlem tasavvuru, ruh ve nefs anlayışı, sebepler kuramı ve sudûr teorisi gibi temel kavramlar yer almaktadır. Bu kavramlar, filozofun metafizik sisteminin bütüncül bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak biçimde sunulmaktadır.

2.2.4 Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi (Mehmet Murat Karakaya)

Tezin Adı: Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi [13]

Alan: İslâm felsefesi, ontoloji ve metafizik alanı

Yazar: Mehmet Murat Karakaya

Danışman: Prof. Dr. Gürbüz Deniz

[13] Mehmet Murat Karakaya, *Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

Yer Bilgisi: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 2016

Sayfa Sayısı: 471 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve beş bölüm

Tanıtımı: Bu tez, Plotinus'un *Esûlûciya* adlı eserinin Fârâbî üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Plotinus, Yeni Platonculuğun kurucusu olarak kabul edilen bir Antik Yunan filozofudur. Onun, Fârâbî'nin varlık felsefesini şekillendirmesinde önemli bir etkisi olduğu belirtilmektedir. Plotinus'un temel eseri *Enneadlar*ın son üç bölümünde yer aldığı ifade edilen *Esûlûciya*, Fârâbî'nin yaşadığı dönemde en önemli eserlerden biri olarak kabul edilmiştir.

Tezde, özellikle Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* ve *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserlerinde dile getirdiği ontolojik görüşlerin, *Esûlûciya* ile ilişkisi değerlendirilmektedir. Çalışmanın giriş bölümünde tezin amacı, konusu ve önemi açıklanmakta; kapsam olarak, Plotinus'un düşüncelerinin Fârâbî üzerindeki etkisi ortaya konmaktadır. Bu bölümde ayrıca Plotinus'un düşünsel arka planına yer verilmekte, *Esûlûciya*'nın felsefi açıdan taşıdığı önem vurgulanmaktadır. Girişin devamında, Fârâbî'nin hayatı ve etkilendiği filozoflar (Platon, Aristoteles ve Yeni Platonculuk) tanıtılmaktadır.

Çalışmada, Fârâbî'nin birçok eserinden faydalanılmış olmakla birlikte, özellikle Yeni Platoncu çizgide kaleme aldığı *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* ve *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserleri esas alınmıştır.

Tezin birinci bölümünde, Plotinus'tan önceki filozofların ontolojiye dair görüşleri ele alınmakta; böylece Plotinus'un felsefesinin daha sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için tarihsel arka plan sunulmaktadır. Aynı zamanda, Plotinus'un beslendiği düşünce geleneklerine de değinilmektedir.

İkinci bölümde, Plotinus'un felsefesinde merkezi bir yer tutan üç temel kavram—*Bir*, *Akıl* ve *Nefs*—ayrıntılı şekilde açıklanmaktadır.

Üçüncü bölümde, *Esûlûciya* adlı eserin içeriği ve bu metindeki varlık anlayışı detaylı olarak incelenmektedir.

Dördüncü bölümde ise, Fârâbî'nin felsefesi ele alınmakta; tıpkı Plotinus'ta olduğu gibi, *Bir*, *Akıl* ve *Nefs* kavramlarının Fârâbî düşüncesindeki karşılıkları açıklanmaktadır.

Tezin son bölümünde, Fârâbî'nin felsefesi ile Plotinus'un düşünceleri karşılaştırılmakta ve *Esûlûciya*'nın Fârâbî üzerindeki etkileri sistematik bir şekilde analiz edilmektedir.

2.2.5 Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi (Nesrin Bağcı Erciyas)

Tezin Adı: Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi [14]

Alan: Din felsefesi, İslâm felsefesi ve metafizik alanı

Yazar: Nesrin Bağcı Erciyas

Danışman: Prof. Dr. Rahim Acar

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı

Yıl: 2024

Sayfa Sayısı: 145 sy.

[14] Nesrin Bağcı Erciyas, *Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

Bölüm sayısı: Giriş ve dört bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Fârâbî'nin fikirlerinin dinî çoğulculuk açısından imkânı araştırılmaktadır. Çalışmanın başlangıcında, Fârâbî ve John Hick'in din tanımlarına yer verilmekte; ardından her iki filozofun düşünceleri karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Tezde, Fârâbî'nin, günümüzün çözümlenmesi güç problemleri karşısında başvurulabilecek en önemli İslâm filozoflarından biri olduğu ifade edilmektedir. John Hick ise, özellikle dinî çoğulculuk bağlamında en sistemli kuramlardan birini ortaya koymuş düşünür olarak değerlendirilmektedir.

Giriş bölümünde çalışmanın amacı, konusu, kapsamı, önemi ve kullanılan kaynaklar detaylı biçimde açıklanmıştır. Tezin yöntemi de bu bölümde ortaya konmakta, yazarın benimsediği araştırma yaklaşımı açıklanmaktadır. Literatürdeki birçok karşılaştırmalı çalışmada, her bir düşünür için ayrı bölümler oluşturularak fikirler sırasıyla aktarılmakta ve son bölümde genel bir karşılaştırmaya gidilmektedir. Ancak bu yöntem, aynı bilgilerin tekrar edilmesine ve sağlıklı bir karşılaştırma yapılamamasına neden olabileceği gerekçesiyle bu tezde tercih edilmemiştir. Bunun yerine, iki düşünürün görüşleri belirli temalar altında doğrudan karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Nesrin Bağcı Erciyas'ın bu çalışması, mukayeseli bir tez olduğu için, her iki filozofun kullandığı kavramlar ve terimlerdeki ortaklıklar gözetilerek müşterek konular çerçevesinde yapılandırılmıştır. Bu yaklaşım, konunun derinlemesine analizine katkı sağlamaktadır.

Tezin ilk bölümünde, söz konusu iki düşünürün Tanrı tasavvurlarına yer verilmiştir. Bu bölüm, dinî çoğulculuk tartışmalarının temelini oluşturan "Tanrı anlayışları" başlığı altında incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise, tez boyunca ele alınan bölümler özetlenmiş ve genel bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca çalışmada, fikirlerin aktarımı sırasında önce Fârâbî'nin görüşleri sunulmuş, ardından John Hick'in ilgili meseleye dair düşüncelerine yer verilmiştir.

2.2.6 Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı (Nursema Kocakaplan)

Tezin Adı: Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı [15]

Alan: İslâm felsefesi, metafizik ve epistemoloji alanı

Yazar: Nursema Kocakaplan

Danışman: Doç. Dr. Hidayet Peker

Yer Bilgisi: Bursa Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2021

Sayfa Sayısı: 231 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve dört bölüm

Tanıtımı: Nursema Kocakaplan'ın tezi, iki büyük İslâm filozofu olan Fârâbî ve İbn Sînâ'nın "tahayyül" (imgelem) kavramına ilişkin anlayışlarını konu edinmektedir. Tez, özellikle fizik ötesi unsurların zihinde canlandırılması ve Faal Akıl ile olan ilişkisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. İncelenen yirmi beş çalışma arasında bu konuya özgü hazırlanmış tek tez olması bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır. Literatürdeki çalışmalar genellikle Fârâbî'nin siyaset ve ahlâk felsefesi çerçevesindeki düşüncelerine odaklanırken, bu tez tahayyül meselesini merkeze almaktadır.

İslâm felsefesinde yalnızca Fârâbî ve İbn Sînâ değil, birçok filozof hakkında çeşitli çalışma alanları mevcuttur. Ancak bu tez, Fârâbî merkezli bir inceleme olduğundan temel odak noktası onun görüşleridir. Bununla birlikte, bazı çalışmalarda olduğu gibi, Fârâbî'nin düşünceleri Aristoteles, İbn Sînâ ve John Hick gibi farklı filozofların

[15] Nursema Kocakaplan, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

görüşleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Bu tür karşılaştırmalı yaklaşımlar bu tezde de değerlendirilmiştir.

Tezde, İslâm düşünürlerinin, Antik Yunan filozoflarının ortaya koyduğu tahayyül kavramını nasıl geliştirdikleri ve bu kavramı kendi düşünce sistemlerine nasıl entegre ettikleri incelenmektedir. Çalışma, özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'nın imgelem anlayışına odaklanmakta; bu anlayışların kökenlerini daha iyi kavrayabilmek adına Antik Yunan düşünürlerinin "phantasia" kavramına dair görüşlerine de yer verilmektedir. Yunan filozoflarının başlangıçta "phantasia"yı tasavvur ya da görüntü anlamında kullandıkları, ilerleyen dönemlerde ise onu ruhun bir parçası olarak değerlendirmeleri nedeniyle, İslâm filozoflarının da imgelem yetisini "nefs" (ruh) kapsamında ele aldıkları vurgulanmaktadır.

Tezde, Yunan düşünürlerinin phantasia anlayışı ile İslâm düşünürlerinin imgelem görüşleri karşılaştırılmakta; Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu bağlamdaki orijinal katkıları sorgulanmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde tezin amacı, kapsamı ve dayandığı kaynaklara yer verilmekte, özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserleri merkez alınarak tahayyül anlayışları incelenmektedir.

İkinci bölümde, imgelem kavramı psikofizyolojik bir bağlamda ele alınmakta; zihinsel yetiler arasındaki yeri, işlevi ve ruhla olan ilişkisi tartışılmaktadır. Bu çerçevede nefsin tanımı yapılmakta ve çeşitli türlerine değinilmektedir.

Üçüncü bölümde ise, Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserinde "kehânet" terimine nasıl yer verdiği ve bu kavramı tahayyül bağlamında nasıl ele aldığı incelenmektedir. İbn Sînâ'nın ise kehânet kavramını "mütehayyile" yetisi çerçevesinde farklı biçimlerde değerlendirdiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, kehânet ile tahayyül arasındaki ilişki sorgulanmakta, her iki filozofun konuya dair yaklaşımları karşılaştırılmaktadır.

Son bölümde ise, nübüvvet (peygamberlik) bağlamında tahayyülün uyku hâlindeki ve uyanıklık hâlindeki işlevleri arasındaki ayrım ortaya konmaktadır. Nübüvvet kuramının imgelem yetisi üzerinden temellendirildiği belirtilmekte; Fârâbî'nin, Faal Akıl'ın doğrudan tahayyüle etki ettiğini savunduğu; buna karşılık İbn Sînâ'nın, Faal

Akıl'ın doğrudan tahayyüle değil, semavî cisimler aracılığıyla tesirde bulunduğu görüşü dile getirilmektedir.

Her iki filozof da, tahayyül yetisi gelişmiş bireylerin bilinmeyen âleme dair görüntüler edinebileceğini, ancak bu yetinin en üst düzeyde çalıştığı kişilerin peygamberler olduğunu kabul etmektedir. Bu nedenle, peygamberlik mertebesine ulaşmamış bireylerin, uyanıkken bu tecrübeye sahip olamayacakları; sadece peygamberlerin, maddî dünyadaki duyumlarıyla birlikte tahayyül aracılığıyla Faal Akıl'ın etkisini idrak edebilecekleri ifade edilmektedir. Ayrıca, imgelemi alt düzeyde kullanan bireylerin, peygamberlere özgü bu yetinin mahiyetini kavrayamayacakları da tezin temel argümanları arasındadır.

2.2.7 Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri (Tülin Aksoy)

Tezin Adı: Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri [16]

Alan: İslâm felsefesi, metafizik alanı

Yazar: Tülin Aksoy

Danışman: Prof. Dr. İsmail Erdoğan

Yer Bilgisi: Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2023

Sayfa Sayısı: 95 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte dört bölüm

[16] Tülin Aksoy, *Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Tanıtımı: İnsan, doğup büyüdüğü süreçte çevresiyle etkileşim içinde olur. Bu etkileşim sonucunda toplumun bir parçası hâline gelir ve ait olduğu kültürün bir bireyi olarak şekillenir. Ebû Nasr el-Fârâbî, İslâm filozofu olmasına rağmen gençlik yıllarında Türk kültürü içinde yetişmiştir. Her bireyde olduğu gibi Fârâbî'nin düşünce yapısında da yetiştiği kültürün izleri bulunmaktadır. Onun fikirlerinin oluşumunda İslâm dini ve kültürü ile Antik Yunan felsefesi başlıca etkileyici unsurlar olarak kabul edilmekle birlikte, gençliğini geçirdiği kültürel ortam genellikle göz ardı edilmiştir.

Bu tezde, Fârâbî'nin yetiştiği kültürel çevrenin, özellikle Türk kültürünün, düşüncelerine olan etkisi araştırılmaktadır. Çalışmanın temel amacı, filozofun düşünce sisteminin daha iyi anlaşılabilmesi için, onun mensubu olduğu kültürel geçmişin dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktır. Tezde Fârâbî'nin milliyetinin Türk olduğu ve Türk kültürünün etkisi altında yetiştiği ifade edilmekle birlikte, esas amaç milliyet tartışması yürütmek değil, onun düşünce dünyasında eski Türk kültürünün izlerini ortaya koymaktır.

Çalışmada, Fârâbî'nin felsefî görüşleriyle eski Türk düşüncesi arasında benzerlikler ve ortak noktalar incelenmektedir. Bu benzerlikler, filozofun özgün fikirlerinin şekillenmesinde kendi kültürel kökeninin rolünü gözler önüne sermektedir. Tezin giriş bölümünde, çalışmanın amacı, kapsamı, önemi ve yararlanılan kaynaklara yer verilmiştir. Bu bağlamda, "Fârâbî'nin oluşturduğu felsefî sistemde Türk kültürüne dair izler var mıdır?" sorusuna yanıt arandığı belirtilmektedir.

Çalışmanın önemine dair olarak tezde, bugüne kadar yapılan araştırmalarda genellikle Fârâbî'nin düşünce kaynaklarının Antik Yunan felsefesi ve İslâm diniyle sınırlı tutulduğu; ancak onun yetiştiği coğrafyanın kültürel etkilerine yeterince yer verilmediği ifade edilmektedir. Bu eksiklikten yola çıkan yazar, Fârâbî'nin düşünce dünyasında üçüncü bir kaynak olarak Türk kültürünü de değerlendirmeye dâhil etmeyi amaçlamıştır.

Tezin ilerleyen bölümlerinde, eski Türk düşüncesinin temel özellikleri ve literatürü tanıtılmakta; ardından Fârâbî'nin metafizik görüşlerinde bu kültürün izleri

araştırılmaktadır. Son bölümde ise, filozofun insan anlayışı çerçevesinde eski Türk düşüncesinin kalıntılarına yer verilmektedir.

2.3 Fârâbî'nin Ahlâk ve Sanat Alanındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı

Tezin bu kısmında, Fârâbî'nin ahlâk ve sanat alanındaki görüşleri hakkında yazılmış olan doktora tezleri tanıtılmıştır.

2.3.1 Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma (Nejdet Durak)

Tez adı: Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma [17]

Alan: İslâm felsefesi, ahlâk felsefesi

Yazar: Nejdet Durak

Danışman: Prof. Dr. İsmail Yakıt

Yer Bilgisi: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2003

Sayfa Sayısı: 288 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve dört bölüm

Tanıtımı: Bu tez, Fârâbî ile Aristoteles'in ahlâk felsefesine dair düşüncelerini incelemekte ve bu iki filozofun ilgili konudaki görüşlerini karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Tezde, Aristoteles'in yalnızca ahlâk felsefesi değil, aynı zamanda varlık ve bilgi felsefesi gibi alanlardaki etkisinin de İslâm felsefesi açısından son derece önemli olduğu vurgulanmaktadır. İslâm felsefesinde ortaya konulan düşüncelerin

[17] Nejdet Durak, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için, öncelikle Aristoteles'in görüşlerinin iyi kavranması gerektiği ifade edilmektedir.

Giriş bölümünde, etik kavramının tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve Batı dillerindeki karşılıklarına yer verilmekte; ardından "ahlâk" kavramı etimolojik ve kavramsal açıdan incelenmektedir. Bu çerçevede, "ahlâk" kelimesinin Arapça kökenli olduğu ve teorik ile pratik olmak üzere iki boyutu bulunduğu belirtilmektedir. Her iki filozofun ahlâk anlayışları, kendi eserleri temelinde ele alınmakta; ahlâkî davranışın oluşmasında bilmenin önceliğine ve davranışın hayata geçirilme sürecine dair görüşlerine yer verilmektedir.

Tezde, Fârâbî'nin ahlâk felsefesiyle ilgili görüşlerinin oluşum süreci ve bu süreçteki özgünlüğü irdelenmekte; Aristoteles'in fikirlerinin Fârâbî üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Fârâbî'nin Aristoteles'ten etkilenmiş olmakla birlikte, farklı bir dinî ve kültürel ortamda yaşamış olması nedeniyle Antik Yunan'da gündeme gelmeyen bazı sorunlarla da yüzleşmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Bu durum, onun düşüncelerinde hem benzerlik hem de özgünlük unsurlarını ortaya çıkarmaktadır.

Ayrıca çalışmada, İslâm felsefesinin belirli bir dönemle sınırlı olduğu yönündeki görüş eleştirilmekte; bu anlayışın geçersiz olduğu, günümüzde hâlen İslâm felsefesi alanında araştırmalar yapılmakta olduğu vurgulanmaktadır.

Tezin birinci bölümünde etik kavramının tanımı yapılmakta ve farklı kültürlerdeki anlamları kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Helen ve Helenistik dönemlerdeki ahlâk anlayışları, eski Türklerde ahlâk felsefesi, İslâm düşüncesinde ahlâk ve bazı Batılı filozofların ahlâk yaklaşımları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

İkinci bölümde, Aristoteles'in ahlâk felsefesi ayrıntılı olarak ele alınmakta; yaşamı, felsefî yaklaşımı ve eserleri incelenmektedir. Eserleri felsefe disiplinlerine göre sistematik biçimde sınıflandırılmakta; ardından ahlâk felsefesinin temel kavramları ve erdem anlayışı açıklanmaktadır.

Üçüncü bölümde ise Fârâbî'nin ahlâk felsefesine ilişkin görüşlerine yer verilmekte; onun etik anlayışı, temel kavramları ve erdem kavramı kapsamlı şekilde sunulmaktadır.

Son bölümde ise Fârâbî ile Aristoteles'in ahlâk felsefeleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmekte; benzerlikler ve farklılıklar üzerinden iki filozofun ahlâk anlayışları değerlendirilerek genel bir sentez yapılmaktadır.

2.3.2 İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a Göre) (Hasan Ocak)

Tezin Adı: İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a göre) [18]

Alan: İslâm felsefesi, İslâm ahlâk felsefesi, kelam ve etik

Yazar: Hasan Ocak

Danışman: Prof. Dr. Şahin Filiz

Yer Bilgisi: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe Bölümü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2009

Sayfa Sayısı: 180 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

Tanıtımı: Tezde, İslâm düşünürü Fârâbî ile kelam âlimi Kadı Abdülcebbar'ın görüşleri doğrultusunda, İslâm felsefesinde insan özgürlüğü sorunu ele alınmaktadır. Konu, ahlâkî boyutlarıyla birlikte değerlendirilmektedir. İslâm düşüncesinde özgürlük

[18] Hasan Ocak, *İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a Göre)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

meselesinin genellikle kelam disiplini kapsamında ele alındığı; buna karşılık, felsefe disiplininde bu konuya yeterince yer verilmediği ifade edilmektedir. Yazar, özgürlük konusunun sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için kelam ve felsefe disiplinlerinin birlikte incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Tez, klasik İslâm düşüncesinden günümüze kadar özgürlük sorununa genellikle Tanrı merkezli yaklaşımlarla çözüm arandığını belirtmektedir. Bununla birlikte, yazar, bu meseleye insan merkezli bir bakış açısıyla yaklaşılması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, Kadı Abdülcebbar'ın özgürlük sorununa insan merkezli yaklaştığı ifade edilmektedir. Fârâbî ve Kadı Abdülcebbar'ın düşüncelerine odaklanan tez, iki farklı disiplin üzerinden yürütülen bir araştırma olarak, özgürlük sorununa dair çözüm önerileri sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde "özgürlük" kavramı tanımlanmakta ve "özgürlük nedir?" sorusu sorgulanmaktadır. Birinci bölümde, özgürlük sorununa ilişkin kelam ve felsefe disiplinlerindeki yaklaşımlar karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. İlk alt başlıkta, kelam disiplini açısından bireyin özgürlüğü açıklanırken, ikinci alt başlıkta ise felsefe disiplini açısından insan özgürlüğü değerlendirilmektedir. Her iki disiplindeki yaklaşımlar, uzlaştırmacı, özgürlükçü ve cebrî olmak üzere üç temel anlayış çerçevesinde incelenmektedir.

İkinci bölümde, Kadı Abdülcebbar ile Fârâbî'nin özgürlük bağlamında insan ve eylemleri hakkındaki görüşlerine yer verilmektedir. Bu bölümde önce insanın tanımı yapılmakta, ardından insanın mahiyeti açıklanmaktadır. Daha sonra insan davranışlarının temelinde yer alan unsurlar ele alınmakta ve insan özgürlüğünün araçları tartışılmaktadır.

Üçüncü bölümde ise özgürlük sorunu bağlamında Tanrı-insan ilişkisi değerlendirilmektedir. İnsan merkezli özgürlük anlayışının ardından, Tanrı açısından insanın özgürlük düzeyine değinilmektedir. "Birey eylemlerinde tamamen özgür müdür, yoksa eylemleri Tanrı'ya bağlı ahlâkî bir ilişki içinde midir?" gibi sorulara cevap aranmaktadır. Tanrı'nın evrendeki her şeyi yaratmış olması bağlamında insan eylemleri açıklanmakta, Tanrı'nın ezelî bilgisi karşısında bireyin özgürlüğü

tartışılmaktadır. Devamında, Tanrı'nın her şeye gücünün yetmesinin anlamı üzerinde durulmakta; son olarak ise ilahî irade ile insan iradesi arasındaki ilişki, özgürlük sorunu çerçevesinde ele alınmaktadır.

2.3.3 Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi (Hümeyra Özturan)

Tezin Adı: Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi [19]

Alan: Felsefe, İslâm felsefesi ve ahlâk felsefesi alanı

Yazar: Hümeyra Özturan

Danışman: Prof. Dr. Ali Durusoy

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı

Yıl: 2013

Sayfa Sayısı: 242 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte beş bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Aristoteles ile Fârâbî'nin ahlâkın kökenine dair düşünceleri ele alınmaktadır. Çalışma, felsefe tarihinde ahlâkî yargılarda bulunulabilmesi için ilk prensiplerin kaynağının ne olduğu sorusuna farklı cevaplar verildiğini; bu cevapların ilâhî vahiy, sezgi, toplum, tabiat, akıl ve haz gibi kavramlarla ifade edilmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Teze göre, Aristoteles ahlâkın kökeni sorununa akıl merkezli bir yaklaşım sergilemiş; insanı insan yapan temel özelliğin akıl olduğu görüşünü temel alarak ahlâkın kaynağını da akılda temellendirmiştir. Fârâbî ise Aristoteles gibi aklı ahlâkın temel kaynağı

[19] Hümeyra Özturan, *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

olarak kabul etmekle birlikte, buna ilâhî vahiy ilkesini de eklemiş ve ahlâkın yalnızca akıl yürütmeye değil, aynı zamanda Tanrı'dan sudûr eden ilâhî bir boyuta da dayandığını ifade etmiştir.

Tezde, her iki düşünürün ahlâk felsefeleri bağlamında ahlâkın kökenine ilişkin görüşleri karşılaştırmalı olarak incelenmekte; ayrıca Aristoteles'in Fârâbî üzerindeki etkisi de değerlendirilmektedir. Çalışma, Aristoteles'in aklı ahlâkın kaynağı olarak belirlemesinin, onun aklı insanın ayırt edici niteliği olarak görmesinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Fârâbî de benzer şekilde aklı merkeze almakta, fakat ona ilâhî bir boyut ekleyerek akıl yürütme ile elde edilen bilginin Tanrı'dan sudûr ettiğini savunmaktadır.

Giriş bölümünde, tezin amacı, kapsamı ve yöntemi açıklanmakta; ardından ahlâkın kaynağı problemine dair tarihsel arka plan sunulmaktadır. Ayrıca, tezin yazım sürecinde başvurulan kaynaklara değinilmekte ve Fârâbî'nin Aristoteles'in ahlâk felsefesi konusundaki bilgisi hakkında açıklamalar yapılmaktadır.

Birinci bölümde, ahlâkın kökeni bağlamında "akıl–ahlâk" ilişkisi ele alınmakta; Aristoteles ve Fârâbî'ye göre akıl kavramları açıklanmaktadır. Bu bağlamda, aklın hem varlık düzlemindeki konumu hem de insan nefsindeki yeri analiz edilmektedir. Ayrıca, ahlâkın kökeninde aklın belirleyici rolünü kazandığı süreç ile aklın ahlâkî davranışlardaki işlevi detaylandırılmaktadır.

İkinci bölümde, ahlâkın kaynağı açısından teorik akıl konusu ele alınmakta; önce teorik aklın mahiyeti açıklanmakta, ardından bu aklın ahlâkî davranışlara kaynaklık edip edemeyeceği tartışılmaktadır.

Üçüncü bölümde ise bu kez pratik akıl incelenmektedir. Teorik akılda olduğu gibi burada da öncelikle pratik aklın mahiyeti ortaya konmakta; ardından teorik akıl ile pratik akıl arasındaki ilişki analiz edilmekte ve her iki akıl türünün ahlâka katkısı ayrı başlıklar altında değerlendirilerek karşılaştırılmaktadır.

Son bölümde ise, ahlâkın kökeni bağlamında siyasal otorit**e** ve dinî otorite kavramları ele alınmakta; bu otoritelerin ahlâkî ilkelerin oluşumuna etkileri tartışılmaktadır.

2.3.4 Fârâbî'de Temel Erdemler (İbrahim Aksu)

Tezin Adı: Fârâbî'de Temel Erdemler [20]

Alan: İslâm felsefesi, ahlâk felsefesi alanı

Yazar: İbrahim Aksu

Danışman: Prof. Dr. Ömer Türker

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2018

Sayfa Sayısı: 262 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve üç bölüm

Tanıtımı: Bu tez, Fârâbî'nin temel erdem anlayışını incelemektedir. Tezde, erdem kavramının Antik Yunan'da özellikle Sokrates ile birlikte felsefi bir zemine oturduğu ve sonrasında İslam felsefesine geçtiği ifade edilmektedir. Her filozofun, kendine özgü bir erdem anlayışı geliştirdiği vurgulanmaktadır.

Fârâbî, İslam felsefesini sistemleştiren önemli bir düşünür olarak değerlendirilmekte ve bu çalışma, onun oluşturduğu felsefi sistem içinde temel erdem kavramını nasıl ele aldığını araştırmaktadır. Bu çerçevede tez, Fârâbî'nin temel erdemleri sistematik bir bütünlük içerisinde benimsediği sonucuna ulaşmakta; bu erdemlerin sırasıyla hikmet (bilgelik), cömertlik ve adalet olduğu belirtilmektedir.

Tezin giriş bölümünde, çalışmanın amacı, kapsamı ve sınırları açıklanmakta; ayrıca yönteme ve kullanılan kaynaklara yer verilmektedir. Girişte ayrıca, İslam ahlâk

[20] İbrahim Aksu, *Fârâbî'de Temel Erdemler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

felsefesi bağlamında erdem konusuna yönelik akademik ilginin giderek arttığı ve bu tezin, bu alandaki çalışmalara katkı sağlamayı amaçladığı ifade edilmektedir. Bu tez aynı zamanda, erdem kavramı üzerine çalışmak isteyen araştırmacılar için bir başvuru kaynağı oluşturmayı hedeflemektedir.

Birinci bölümde, erdem kavramının tarihsel gelişimi ele alınmakta; Antik Yunan'da Sokrates ile başlayan süreçten Fârâbî'ye kadar olan dönem sistematik biçimde aktarılmaktadır. Ayrıca, "temel erdem" teriminin anlam ve kapsamı üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümde, Fârâbî'nin temel erdem anlayışının felsefi temelleri incelenmektedir. Bu çerçevede, filozofun düşünce sisteminde önemli bir yer tutan hiyerarşi kavramı ele alınmakta; bu kavramın hem siyaset hem de ahlâk felsefesine yansımaları analiz edilmektedir. Ardından, Fârâbî'nin temel erdemlere ilişkin yaklaşımı detaylandırılmaktadır.

Son bölümde ise, Fârâbî'nin ahlâk felsefesi bağlamında temel erdem anlayışı ortaya konmakta; bu bağlamda filozofun ideal insan tasavvuru açıklanmakta ve bireysel ile toplumsal mutluluğa ulaşmanın ideal örnekleri ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir.

2.3.5 Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı (Mehmet Kasım Özgen)

Tezin Adı: Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı [21]

Alan: İslâm felsefesi, ahlâk felsefesi

Yazar: Mehmet Kasım Özgen

Danışman: Prof. Dr. Hasan Şahin

[21] Mehmet Kasım Özgen, *Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

Yer Bilgisi: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 2005

Sayfa Sayısı: 356 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve iki bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Fârâbî'nin mutluluk anlayışı incelenmektedir. Yazar, çalışmasının amacının, filozofun genel felsefî görüşlerinden ziyade mutluluk düşüncesi üzerine odaklanmak ve bu alandaki araştırma eksikliğini gidermek olduğunu ifade etmektedir. Tezde, Fârâbî'nin mutluluğu yaşamın ve varoluşun nihai gayesi olarak gördüğü vurgulanmaktadır.

Çalışmada, Fârâbî'nin mutluluk kavramını nasıl temellendirdiği ortaya konmakta; modern dönemde mutluluk kavramına yüklenen anlam ile Fârâbî'nin anlayışı arasındaki farklara dikkat çekilmektedir. Yazar, Fârâbî'ye göre mutluluğun tesadüfen değil, sürekli bir çabanın ürünü olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.

Giriş bölümünde ahlâk felsefesinin temel ilgi alanlarına değinilmekte ve ahlâki kanaatin oluşumuna dair açıklamalar sunulmaktadır. Fârâbî'nin ahlâk felsefesinde bireyin mutluluğu, birbirine bağlı bir dizge içinde ele alınmakta; filozof bu dizge üzerinden mutluluk anlayışını yapılandırmaktadır. Ayrıca, Fârâbî'nin eserlerinde "mutluluk" kavramını bir problem olarak ele almak, bu kavramın felsefi temelini anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, filozofun mutluluk anlayışının insan yaşamına dair bir yol haritası sunduğu düşünülmektedir.

Tezin birinci bölümünde, mutluluk kavramının terimsel çerçevesi çizilmekte ve "İyi bir yaşam nasıl elde edilir?" gibi temel sorular ele alınmaktadır. Bu bağlamda, mutluluk ve mutsuzluk durumları karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmektedir. Ayrıca, amaç ve araçlar; yetkinlik ve eksiklik, iyilik ve kötülük; seçim ve eğilim, özgürlük ve kölelik; erdem ve erdemsizlik gibi karşıt kavramlar üzerinden mutlulukla

olan ilişkileri analiz edilmektedir. Bu kavramların her biri, mutluluğun gerçekleşmesinde birer gaye ya da vasıta olarak değerlendirilmektedir.

İkinci bölümde, mutluluğun öznesi olarak insan ele alınmaktadır. Bu çerçevede beden, akıl ve arzu kavramları açıklanmakta; insanın bu üç yönüyle nasıl bütünleştiği ve bu bütünlüğün mutlulukla ilişkisi incelenmektedir. Ardından, mutluluğun aracı olarak değerlendirilen erdem kavramı ele alınmakta; erdemin türleri detaylandırılmaktadır. Bunlar: sanatsal erdem, ahlâkî erdem, fikrî erdem ve nazarî erdemdir.

Tezin sonuç kısmında ise, mutsuzluğa yol açan unsurlar ele alınmakta ve bu unsurların çoğunlukla bireyin dışında yer alan dışsal faktörler olduğuna dikkat çekilmektedir.

2.3.6 Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi (Suat Çelikkol)

Tezin Adı: Fârâbî'de ahlâk ve ahlâk eğitimi [22]

Alan: İslâm felsefesi, ahlâk felsefesi

Yazar: Suat Çelikkol

Danışman: Prof. Dr. Hasan Şahin

Yer Bilgisi: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2010

Sayfa Sayısı: 164 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte dört bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimi konusundaki görüşleri incelenmektedir. Yazar, bu çalışmayı hazırlama nedenini Fârâbî alanındaki

[22] Suat Çelikkol, *Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

uzmanlığına dayandırmakta; filozofun gerek ulusal gerekse uluslararası akademik çevrelerde incelenmesine rağmen, özellikle ahlâk eğitimi konusunun yeterince ele alınmadığını belirtmektedir. Bu nedenle tez, söz konusu alandaki boşluğu doldurmayı ve İslam felsefesi literatürüne katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada, Fârâbî'nin eğitimle ilgili fikirlerine özellikle yer verilmekte hem filozofun kendi eserlerinden hem de konuya dair yazılmış diğer kaynaklardan yararlanılmaktadır. Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimi üzerine görüşleri, Arapça metinler ile Türkçe çevirileri karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Ahlâk felsefesine dair temel kavramların yanı sıra erdem ve erdem çeşitleri de detaylı biçimde ele alınmaktadır. Tez kapsamında, erdemli olmanın yolları araştırılmakta; ayrıca eğitimin ve ahlâk eğitiminin tanımları, metotları ve teorik-pratik kapsamı açıklanmaktadır.

Giriş bölümünde, tezin amacı, kapsamı ve önemi ortaya konulmakta; araştırmacıların Fârâbî üzerine genellikle metafizik ve siyaset gibi alanlarda yoğunlaştıkları, ancak eğitimle ilgili görüşlerine yeterince eğilmedikleri belirtilmektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın söz konusu eksikliği gidermeyi hedeflediği ifade edilmektedir. Tezde ayrıca, Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimi konusundaki düşüncelerinin çağdaş dönemde ne tür anlamlar taşıdığı da irdelenmektedir. Bu çerçevede, ilgili alanda yapılmış yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezlerine de yer verilmektedir.

Birinci bölümde, "Ahlâki davranışın hedefi nedir?" sorusu temelinde konuya yaklaşılmakta; Sokrates, Platon, Aristoteles gibi Antik Çağ filozoflarının ahlâk ve eğitim konusundaki görüşleri ele alınmaktadır. Ayrıca bazı Batılı filozofların düşüncelerine de değinilmektedir. Bu bölümde çalışmanın yöntemi de kısaca açıklanmaktadır.

İkinci bölümde ise doğrudan Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimi konusundaki görüşleri detaylı biçimde analiz edilmektedir. Öncelikle ahlâk felsefesinin kavramsal çerçevesi çizilmekte; ardından erdem çeşitleri, eğitimin ve ahlâk eğitiminin tanımları, ahlâkın türleri, ahlâk eğitiminin teorik ve pratik yönleri ile hedefleri ele alınmaktadır.

Tezde, ahlâkın bireyin mutluluğa ulaşmasında bir araç olduğu vurgulanmaktadır. Mutluluğun gerçekleşmesi için bireysel ve toplumsal düzeyde bu aracın doğru biçimde anlaşılması gerektiği savunulmakta; bu nedenle konuyla ilgili bilimsel araştırmaların önemine dikkat çekilmektedir. Yazar, mutluluğun sağlanabilmesi için ahlâkın daha iyi kavranmasına katkı sağlamak amacıyla bu çalışmayı gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.

Sonuç bölümünde ise, mutluluğa gelişigüzel bir biçimde ulaşılamayacağı; bireyin taşıdığı niteliklerin yanı sıra, sosyal bir hayat içerisinde gerçek mutluluğun mümkün olabileceği sonucuna varılmıştır.

2.3.7 Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması (Zeki Aktaş)

Tezin Adı: Fârâbî ve John Locke'un ahlâk felsefelerinin karşılaştırılması [23]

Alan: Felsefe, ahlâk felsefesi

Yazar: Zeki Aktaş

Danışman: Prof. Dr. Haci Ömer Özden

Yer Bilgisi: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 2018

Sayfa Sayısı: 181 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte dört bölüm

[23] Zeki Aktaş, *Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

Tanıtımı: Bu çalışmada, Ebû Nasr el-Fârâbî ile İngiliz düşünür John Locke'un etik anlayışları karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Öncelikle, ahlâk konusu felsefî bir mesele olarak ele alınmakta; giriş bölümünde ahlâk ve ahlâk felsefesi kavramlarının tanımları yapılmaktadır. Ardından, İslam felsefesi ve Batı felsefesinde etik anlayışları ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir.

Birinci bölümde, Fârâbî'nin etik görüşlerine yer verilmektedir. Bu bölümde öncelikle filozofun hayatına kısaca değinilmekte, ardından ahlâk felsefesinin temel esasları açıklanmaktadır. Fârâbî'nin etik düşüncesinde öne çıkan temel kavramlar; irade ve hürriyet, iyilik ve kötülük, mutluluk ve erdem gibi ilkeler etrafında şekillenmektedir. Ayrıca, Fârâbî'nin ahlâk ile din, ahlâk ile eğitim ve ahlâk ile siyaset arasındaki ilişkiler konusundaki görüşlerine de yer verilmektedir.

İkinci bölümde ise John Locke'un hayatı tanıtılmakta ve etik düşüncesinin temel unsurları ele alınmaktadır. Locke'un etik anlayışının da benzer şekilde; irade, özgürlük, iyilik-kötülük, mutluluk ve erdem gibi kavramlar çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, onun ahlâk ile din, eğitim ve siyaset arasındaki ilişkiler konusundaki görüşleri detaylı şekilde incelenmektedir.

Tezin son bölümünde, Fârâbî ve John Locke'un etik anlayışları karşılaştırılmaktadır. Fârâbî'nin ahlâk felsefesinin, mantıksal bir yöntemle Tanrı merkezli bir varlık anlayışına dayandığı; buna karşılık Locke'un etik yaklaşımının, deneyci (empirist) bir bilgi felsefesi temelinde şekillendiği ortaya konmaktadır. Bu bölümde, daha önce ayrı ayrı ele alınan irade ve hürriyet, iyilik ve kötülük, mutluluk ve erdem gibi temel kavramlar üzerinden iki düşünürün karşılaştırması yapılmakta; ayrıca her iki filozofun ahlâk ile din, eğitim ve siyaset ilişkileri hakkındaki yaklaşımları mukayeseli biçimde değerlendirilmektedir.

Karşılaştırma sonucunda, Fârâbî ile Locke'un etik anlayışlarının hem benzerlik hem de farklılıklar taşıdığı ortaya konmakta; bu benzerlik ve farklılıklar çalışmada sistematik biçimde gösterilmektedir.

2.3.8 Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik (Ayşe Taşkent)

Tezin Adı: Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de estetik [24]

Alan: Sanat felsefesi

Yazar: Ayşe Taşkent

Danışman: Prof. Dr. İlhan Kutluer

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2009

Sayfa Sayısı: 344 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve beş bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün sanat felsefeleri bağlamında güzellik anlayışları ele alınmaktadır. "Güzellik" kavramı, İslâm filozofları tarafından genellikle Tanrı ve O'nun sıfatları çerçevesinde, ayrıca Tanrı'nın yaratmış olduğu varlıklarla bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. İbn Sînâ ile Fârâbî'nin, yaratılmışlardaki güzelliğe ilişkin yaklaşımlarını varlık felsefesi temelinde tartıştıkları; buna karşın İbn Rüşd'ün bu konuda farklı bir yaklaşım sergilediği ifade edilmektedir. İbn Rüşd'ün estetik kavramını, yalnızca bir nitelik veya değer olarak değil, daha geniş bir bağlamda ele aldığı belirtilmektedir.

İslâm düşünürlerinin güzellik kavramı üzerine yürüttükleri tartışmaların, Aristoteles'in *Poetika* adlı eseriyle bağlantılı bir çerçevede şekillendiği tezde vurgulanmaktadır. Tezin amacı, İslâm felsefesi disiplinine katkıda bulunmak ve sanat

[24] Ayşe Taşkent, *Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

felsefesi bağlamında estetikle ilgili problemlere yönelik, günümüz anlayışları doğrultusunda çözüm önerileri geliştirmektir.

Tezin giriş bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı ve yaklaşımı ortaya konmakta; konuya ilişkin sekiz temel soruya odaklanıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca konuyla ilgili kaynakların değerlendirilmesine yer verilmektedir.

Birinci bölümde, estetik kavramının terimsel geçmişine dair Eski Yunan filozoflarının görüşlerine yer verilmekte, ardından bu düşüncelerden İslâm felsefesine geçiş süreci aktarılmaktadır. İkinci bölümde, Tanrı ile estetik arasındaki ilişki ele alınmakta; güzellik kavramının metafizik temelleri ve estetik anlayışının varlık felsefesi bağlamında nasıl şekillendiği incelenmektedir. Bu bağlamda, her üç İslâm düşünürünün Tanrı hakkındaki görüşleri değerlendirilmekte ve Tanrı ile estetik arasındaki ilişki irdelenmektedir.

Üçüncü bölümde, evren ile estetik arasındaki ilişki incelenmekte; güzelliğin kozmolojik kökenleri ele alınmaktadır. Tanrı ile evren arasındaki ilişkiyi açıklayan *sudûr nazariyesi* temelinde evrenin oluşumu açıklanmakta; mütefekkirlerin düşüncelerinde evrenin "ay altı" ve "ay üstü" olmak üzere iki varlık düzeyine ayrıldığı ifade edilmektedir. Bu bölümde söz konusu iki düzeyin estetik anlayışı da ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde, sanat felsefesinin psikolojik yönü üzerinde durulmakta; Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün *Poetika* anlayışları, Aristoteles'in Poetika'sı çerçevesinde değerlendirilmekte ve bu konudaki düşünsel tartışmalara yer verilmektedir.

Son bölümde ise şiir sanatı (*Poetika*) bağlamında düşünürlerin görüşleri derinlemesine incelenmektedir. Bu bağlamda, şiir sanatının mantıksal bir disiplin olarak nasıl ele alındığı ve *Poetika*'nın bir mantık birimi olarak incelenmesi konusu üzerinde durulmaktadır.

2.4 Fârâbî'nin Siyaset Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Tanıtımı

Tezin bu kısmında, Fârâbî'nin siyaset alanındaki görüşleri hakkında yazılmış olan doktora tezleri tanıtılmıştır.

2.4.1 Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi (Ayhan Öztaş)

Tezin Adı: Fârâbî ve Carl Schmitt'te siyasal olan ve din ilişkisi [25]

Alan: Felsefe ve din bilimleri, İslâm felsefesi ve siyaset felsefesi

Yazar: Ayhan Öztaş

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Adnan Gürsoy

Yer Bilgisi: İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yıl: 2023

Sayfa Sayısı: 297 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ve dört bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Fârâbî ve Carl Schmitt'in siyaset felsefelerinde siyasal alan ile din arasındaki ilişki incelenmektedir. Karşılaştırma, her iki düşünürün metafizik yaklaşımları doğrultusunda yapılmaktadır. Yazar, Fârâbî'nin siyaset, felsefe ve dinle kurduğu ilişki sebebiyle bazı çevrelerce Carl Schmitt ile aynı düşünsel kategoride değerlendirildiğini; ancak bu iddiaların geçerliliğinin sorgulanması gerektiğini ifade etmektedir. Tezde, iki filozofun metafizik anlayışlarında önemli farklılıklar bulunduğu ortaya konulmaktadır.

[25] Ayhan Öztaş, *Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Fârâbî'nin ideal devlet anlayışı, varlık düzenine dayanan metafizik sistemi üzerine kuruludur. Buna karşılık, Carl Schmitt siyaseti kavrayabilmek için metafiziğin bir önkoşul olduğunu düşünmekte ve siyaset kuramını teolojik temellere dayandırmaktadır. Fârâbî'nin faziletli şehir anlayışında din, yönetimin ayrılmaz bir unsuru iken; Schmitt'te din, mevcut düzenin ve siyasal istikrarın sürdürülmesini sağlayan bir araç olarak konumlandırılmaktadır.

Tezin giriş bölümünde öncelikle çalışmanın amacı, önemi ve kapsamı açıklanmakta; ardından kullanılan kaynaklar ve araştırma yöntemi tanıtılmaktadır. Birinci bölümde, İslam ve Hristiyan düşünce geleneklerinde din-siyaset ilişkisi ele alınmakta, "Dinin siyasal düzene etkisi nedir?" ve "Siyasal düzenin dini düşünceye etkisi olabilir mi?" gibi temel sorulara yanıt aranmaktadır. Bu bağlamda her iki inanç sisteminde dinin siyasal alanla olan ilişkisi ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir.

İkinci bölümde, Fârâbî'nin siyaset felsefesi çerçevesinde din-siyaset ilişkisine yönelik görüşleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise Carl Schmitt'in bu konudaki düşüncelerine yer verilmektedir. Schmitt'in kendisini "siyaset ilâhiyatçısı" olarak tanımladığına özellikle dikkat çekilmektedir.

Tezin son bölümünde, Fârâbî ile Carl Schmitt'in siyaset anlayışları karşılaştırmalı olarak ele alınmakta ve iki düşünürün din-siyaset ilişkisindeki yaklaşım farkları detaylı biçimde analiz edilmektedir.

2.4.2 Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi (Hatice Umut)

Tezin Adı: Fârâbî'de hakikat-siyaset ilişkisi [26]

Alan: Siyaset Felsefesi

Yazar: Hatice Umut

[26] Hatice Umut, *Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Danışman: Prof. Dr. Ömer Türker

Yer Bilgisi: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı

Yıl: 2023

Sayfa Sayısı: 319 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte üç bölüm

Tanıtımı: Tezde, Fârâbî'nin siyaset ile hakikat arasında kurmuş olduğu bağlantı araştırılmaktadır. Fârâbî'nin siyaset felsefesinde siyaset ile hakikat arasında insanın yetkin olma durumu açısından gerekli olan bir münasebetin bulunduğu ve bu münasebet siyasî düşüncenin hakikate uygun bir biçimde oluşturulduğu fikri doğrultusunda incelemektedir. Çalışmada, filozofun metafizik görüşlerinden bir tanesinin, insanın yetkinliği düşüncesi olduğu söylenmektedir. Tez, İslâm mütefekkiri Fârâbî'nin, bireyin nihaî anlamda yetkinleşebilmesi yolunun toplumsal olarak hukukî ve siyasî düzen sağlandığında gerçekleşebileceğini ve bireyin yetkin olabilmesini oluşturan siyasî toplum düzeninin erdemli devlet düzeni olduğu görüşünü vermektedir. Bu tez, Fârâbî'nin siyaset ile hakikat bağlantısına yönelik yapılan çalışmalardan farklı olarak, filozofun siyaset felsefesinde yöneticiye yönelik düşüncelerine dair değil, yönetilen bireyin siyasî rolünü incelemektedir. Giriş bölümünde, çalışmanın içeriği, hedefi ve şümulü verilmektedir. Ardından, faydalanılan kaynaklara yönelik değerlendirmeler yapılmaktadır. Birinci bölümde, birey ile siyasetin münasebeti ve bireyin doğası açısından filozofun devlet doktrini ele alınmaktadır. Burada tez, filozofun devlet düşüncesinde Medine kavramı ile vatandaşlık düşüncesinde medenî insanı incelemektedir. Çalışmanın son bölümünde ise, hakikat ile siyasetin bağlantısı ve insanın yetkinleşebilmesinin tabanı olarak erdemli devletine yer verilmektedir.

2.4.3 Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü (Mustafa Yıldız)

Tezin Adı: Fârâbî'nin toplum ve devlet görüşü [27]

Alan: Siyaset Felsefesi

Yazar: Mustafa Yıldız

Danışman: Prof. Dr. Hasan Şahin

Yer Bilgisi: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2009

Sayfa Sayısı: 266 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte beş bölüm

Tanıtımı: Bu tezde, Fârâbî'nin devlet ve toplum anlayışı incelenmektedir. Filozofun bu konudaki görüşleri; siyaset felsefesinin temel kavram ve problemleri çerçevesinde, hem kendi eserleri hem de çağdaş dönemde yapılan ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar doğrultusunda ortaya konulmaktadır. Klasik dönem siyaset felsefesinde olduğu gibi, Fârâbî'de de devlet ve toplum kavramları birlikte ele alınmakta; siyasi birliğin şehir kavramıyla ilişkilendirildiği ve yetkinliğe ulaşmanın toplumsal aşamaları üzerinden değerlendirildiği görülmektedir.

Fârâbî'nin devlet ve toplum anlayışında, insan-toplum ilişkisi temel bir yer tutmaktadır. Filozofa göre insanın nihai amacı en yüksek mutluluğa ulaşmak ve yetkinleşmektir. Ancak bu hedefe bireysel olarak ulaşmak mümkün değildir; insanın ancak bir toplum içinde yaşaması ve toplumsal işbirliğiyle bu hedefe varması

[27] Mustafa Yıldız, *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

mümkündür. Bu bağlamda Fârâbî'ye göre devlet, toplumun en yetkin biçimini temsil etmektedir.

Tezde, toplumun teşkilatlanma süreci bağlamında devletin yapısı ele alınmakta; "Devletin yöneticisi kim olmalıdır?" sorusu merkeze alınmaktadır. Filozof bu soruya "ilk başkan" kavramıyla yanıt vermekte ve ideal yöneticide bulunması gereken nitelikleri ayrıntılı biçimde açıklamaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, tezin kapsamı, amacı, önemi ve içeriği tanıtılmakta; insan, toplum ve devlet arasındaki ilişkiler genel hatlarıyla ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin temel kaynakları ele alınmakta; ardından bu felsefenin etik ve metafizik görüşleriyle ilişkisi, başlıklar hâlinde incelenmektedir. Ayrıca tezde kullanılan yöntemlere de yer verilmektedir.

Son bölümde konu ayrıntılı biçimde işlenmektedir. Öncelikle filozofun toplum anlayışı açıklanmakta; toplumun tanımı, toplumlaşmanın nedeni, amacı ve aşamaları analiz edilmektedir. Bir sonraki başlıkta ise Fârâbî'nin devlet anlayışı incelenmektedir. Bu bağlamda, devletin tanımı, amacı ve türlerine yer verilmekte; faziletli devlet ile diğer devlet biçimleri karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Faziletli devlette faziletlerin dağılımı ve faziletsiz devlet türleri üzerinde durulmaktadır. Son olarak, Fârâbî'nin siyaset felsefesi doğrultusunda ideal toplum ve devlet tasarımı ile ilk başkanın görevleri değerlendirilmektedir.

2.4.4 Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı (Özkan Kerimoğlu)

Tezin Adı: Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da siyaset ve siyaset ahlâkı [28]

Alan: İslâm siyaset felsefesi, ahlâk ve yönetim teorisi

Yazar: Özkan Kerimoğlu

[28] Özkan Kerimoğlu, *Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

Danışman: Prof. Dr. Haci Ömer Özden

Yer Bilgisi: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı

Yıl: 2020

Sayfa Sayısı: 197 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte dört bölüm

Tanıtımı: Bu çalışmada, Fârâbî ile İhvân-ı Safâ'nın siyaset ve siyaset ahlâkına dair görüşleri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Her iki düşünürün siyaset ile ahlâk ilişkisi, devlet başkanının nitelikleri ve faziletli toplum gibi konularda benzer yaklaşımlar sergilediği ortaya konulmaktadır. Bu görüşler, çağdaş siyaset felsefesi bağlamında da değerlendirilmektedir.

Tezde, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyaset felsefesine ilişkin düşünceleri ele alınmakta; özellikle mutluluk ve ahlâk anlayışları karşılaştırmalı biçimde analiz edilmektedir. İnceleme sürecinde her iki filozofun eserleri temel alınarak, faziletli birey, faziletli toplum ve faziletli dünya idealine yönelik görüşleri açıklığa kavuşturulmaktadır.

Tez, her iki düşünürün hem bu dünyada hem de ahirette bireyin mutluluğunu sağlamayı amaçladıklarını savunmaktadır. Bu amaca ulaşılabilmesi için faziletli bir yöneticinin önderliğinde faziletli bir toplumun inşa edilmesi gerektiği vurgulanmakta; bu doğrultuda hangi ilkelerin izlenmesi ve hangi davranışlardan kaçınılması gerektiği ortaya konulmaktadır.

Çalışma, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın faziletli devlet yönetimindeki ahlâk anlayışlarını detaylı şekilde incelemektedir. Tezin giriş bölümünde, siyaset ve siyaset felsefesi kavramları siyasi birer terim olarak açıklanmakta; ardından devletin kaynağı, işlevleri ve İslam siyasi düşüncesindeki devlet anlayışına yer verilmektedir.

Birinci bölümde Fârâbî'nin siyaset felsefesi ele alınmakta; burada erdem-siyaset ilişkisi ile devlet ve devlet başkanının nitelikleri tartışılmaktadır. İkinci bölümde ise İhvân-ı Safâ'nın siyaset anlayışı analiz edilmekte; bu bağlamda siyasi ahlâk kavramı ve devlet nazariyesi açıklanmaktadır. Devletin yapısı, türleri, ömrü, başkanın görevleri ve nitelikleri gibi başlıklar ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Son bölümde ise İslam felsefesinde siyaset felsefesi konusuna dair görüşler ortaya koyan Ebû Nasr el-Fârâbî ile felsefî bir ekol olan İhvân-ı Safâ'nın ahlâkî ve siyasî görüşlerinin genel bir değerlendirmesi yapılmakta; aralarındaki benzer unsurlar belirlenmektedir.

2.4.5 Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri (Şenol Korkut)

Tezin Adı: Fârâbî'nin siyaset felsefesinin temel problemleri ve kökenleri [29]

Alan: İslâm siyaset felsefesi, siyaset bilimi ve felsefe tarihi

Yazar: Şenol Korkut

Danışman: Prof. Dr. Hayrani Altıntaş

Yer Bilgisi Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Felsefesi Bilim Dalı

Yıl: 2005

Sayfa Sayısı: 255 sy.

Bölüm sayısı: Giriş ile birlikte dört bölüm

[29] Şenol Korkut, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

Tanıtımı: Tezde, Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki temel sorunlar ve bu sorunların kökenleri ele alınmaktadır. Mütefekkirin siyaset felsefesine dair meseleleri, günümüzde yapılan yorumlar ışığında Fârâbî'nin eserleri incelenerek değerlendirilmekte; bu yorumların doğruluk ve geçerliliği araştırılmaktadır. Fârâbî'nin siyaset felsefesiyle ilgili görüşlerinin, Yunan felsefesi ve İslam dini bağlamında nasıl geliştiği ortaya konmaktadır.

Çalışmada, bazı araştırmacıların Fârâbî felsefesine dair eksik ve hatalı yorumlarına da değinilmektedir. Özellikle, filozofun düşüncelerinin Platon ve Aristoteles'in felsefesinin bir devamı olduğu yönündeki görüşlerin isabetli olmadığı ifade edilmektedir. Yazar, bu söylemlerin yanlış yorumlara dayandığını; Fârâbî'nin Yunan felsefesini öğrendikten sonra, İslam düşüncesinde vahiy, metafizik, siyaset ve kelâm gibi alanlardaki kavramlarla sentez yaparak özgün bir felsefe inşa ettiğini savunmaktadır.

Tezin birinci bölümünde öncelikle konunun kavramsal çerçevesi çizilmekte, siyaset kavramı etimolojik açıdan açıklanmaktadır. Ardından, siyaset felsefesinin Batı düşüncesindeki anlamları ele alınmakta; filozofun siyaset felsefesiyle siyasal ilahiyata dair görüşleri incelenmektedir. Bu bölümde ayrıca, siyaset felsefesinde kullanılması gereken yöntemlere dair düşünceler aktarılmakta ve Fârâbî'nin bu alandaki yöntemlerine yer verilmektedir. Bölümün bir diğer başlığında, Fârâbî'ye kadar uzanan süreçte felsefe tarihinde ve İslam düşüncesinde siyaset felsefesinin tarihsel gelişimi incelenmekte, filozofun bu bağlamdaki düşünceleri değerlendirilmektedir.

İkinci bölümde siyaset, bir ilim olarak ele alınmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle Fârâbî'nin siyaset felsefesiyle ilgili kaleme aldığı eserler değerlendirilmekte; ardından siyasetle ilgili kullandığı kavramlar ve bu alanın ahlâk, metafizik gibi diğer ilimlerle ilişkisi açıklanmaktadır.

Üçüncü bölümde ise Fârâbî'nin "faziletli şehir" anlayışı merkez alınarak toplumların sınıflandırılması yapılmaktadır. Bu kısımda öncelikle filozofun din tasavvuru ele alınmakta, ardından insanın siyasal bir varlık olarak konumlandırılması çerçevesinde birey, aile ve toplum ilişkisi incelenmektedir. Ayrıca sosyal dinamikler, faziletli

şehirde yaşayan bireylerin fikir ve eylemleri, Tanrı'ya benzemeye yönelik çaba ile peygamber, filozof ve yönetici gibi kavramlar üzerinde durulmaktadır.

Son bölümde ise Fârâbî'nin "faziletsiz şehirler" hakkındaki görüşlerine yer verilmektedir. Bu bağlamda konu, "cahil şehirler" ve "bozulmuş şehirler" olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır.

3. FÂRÂBÎ HAKKINDA YAZILMIŞ DOKTORA TEZLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1 Fârâbî'nin Mantık, Bilgi ve Dil Alanlarındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi

3.1.1 Fârâbî'nin Zihin Felsefesi (Eyüp Şahin)

Eyüp Şahin'in tezinin konusu, Fârâbî'nin zihin felsefesidir. Onun, felsefenin bir alt dalı olan zihin felsefesi üzerine ortaya koymuş olduğu kavramların ve zihinsel süreçlerinin incelenmesi yapılmaktadır. Fârâbî'nin zihin felsefesinde temel kavramlar olarak tespit edilen akıl, ruh, nefs ve zihin terimlerinin anlamlarına, söz konusu kavramların birbirleriyle olan ilişkisine değinilmektedir, filozofun zihin felsefesinde, çoğu zaman zihinle eş anlamlı olarak kullandığı akıl konusu ve onun zihin felsefesi açısından değerlendirilmesine çalışılmaktadır. Fârâbî'nin bu konulara yaklaşımı hem teorik hem de pratik bağlamda değerlendirilmiştir. Çalışma, Fârâbî'nin düşüncelerinin güncel felsefi tartışmalardaki yerini ve önemini vurgulamaktadır[30].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, nitel bir araştırma yaklaşımı ile hazırlanmış olup, tarihsel ve kavramsal analiz yöntemleri temel alınmıştır. Fârâbî'nin zihin felsefesi üzerine yazılmış klasik metinler, onun kendi eserleri ve ikincil literatür detaylı bir şekilde incelenmiş; karşılaştırmalı analiz yöntemi ile Fârâbî'nin dönemindeki ve sonraki filozoflarla olan düşünsel ilişkileri ortaya konmuştur. Çalışmada öncelikle kavramsal bir çerçeve çizilmiş, ardından Fârâbî'nin zihin felsefesine dair temel kavramları (akıl, ruh, nefs, zihin, düşünce ve beden) çeşitli metinlerinden hareketle sistematik biçimde analiz edilmiştir. Metodolojik olarak tezde, hem betimsel hem de çözümleyici bir yaklaşım benimsenmiş, Fârâbî'nin metinlerinde kullandığı terminoloji ve problem alanları, günümüz felsefi tartışmalarına da referansla değerlendirilmiştir.

[30] Eyüp Şahin, *Fârâbî'nin Zihin Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

Tezin kapsamı, Fârâbî'nin zihin felsefesine dair temel meseleleri ve kavramları derinlemesine incelemekle sınırlıdır. Çalışmada, öncelikle "zihin felsefesinin problem alanı" tanımlanmış, ardından Fârâbî'nin temel kavramları; akıl, ruh, nefs ve zihin arasındaki ilişkiler; zihin teorileri ve düşüncenin mahiyeti ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Ayrıca Fârâbî'nin zihin felsefesinde "nefs" ve "akıl" anlayışı ayrı başlıklar altında incelenmiş, düşünce ve zihin ilişkisi, ruh-beden ilişkisi, dil-bilgi-varlık ilişkileri de tartışılmıştır. Kapsam dâhilinde Fârâbî'nin klasik metinleriyle birlikte modern zihin felsefesinin tartışma konuları arasında köprü kurulmuştur. Tez, Fârâbî'nin görüşlerinin sadece klasik dönemle sınırlı kalmadığını, çağdaş zihin felsefesiyle de ilişkilendirilebileceğini göstermeyi amaçlamıştır.

Tezin kavramsal çerçevesi, "zihin" kavramının felsefi ve psikolojik anlamlarını ve tarihsel gelişimini temel alır. Zihin felsefesinin tarihsel olarak Antik Yunan'dan günümüze kadar geçirdiği evrim özetlenmiş, bu bağlamda Platon, Aristoteles, Plotinus ve Descartes gibi filozoflarla Fârâbî'nin görüşleri karşılaştırılmıştır. Zihin, akıl, ruh, nefs gibi kavramlar arasındaki ilişkiler çözümlenmiş; özellikle "zihin-beden" ve "ruh-beden" ilişkisi bağlamında Fârâbî'nin yaklaşımı detaylandırılmıştır. Ayrıca zihin felsefesinin diğer bilimsel ve felsefi disiplinlerle (psikoloji, bilişsel bilimler, metafizik, bilgi nazariyesi) ilişkileri de değerlendirilmiştir. Çalışmada hem Fârâbî'nin kendi terminolojisine sadık kalınmış, hem de çağdaş kavramlarla ilişkilendirme yapılmıştır.

Temel iddia: Fârâbî'nin zihin felsefesi, hem İslâm felsefesine hem de düşünce tarihine özgün katkılar sağlamıştır. Bu doğrultuda, Fârâbî'nin zihinle ilgili fikirlerinin sadece İslâm dünyası ile sınırlı kalmadığı, aynı zamanda Batı düşüncesinde de etkili olduğu ve bu alandaki modern tartışmalara kaynaklık edebileceği tezde savunulmaktadır. Kısacası Fârâbî'nin zihin felsefesinin, modern zihin-beden tartışmalarına katkılar sağladığı iddia edilir. Ayrıca Fârâbî, zihin ile bedeni birbirlerinden ayrı kabul eder. Onun bu ikici görüşünün, düalist diğer anlayışlardan da farklı olduğu tezin temel iddiasıdır.

Bulgular: Fârâbî'nin zihin felsefesine ilişkin temel kavramlarının, yalnızca İslâm düşüncesinin değil, evrensel (Aristotelesçi, Yeni-Platoncu ve modern zihin felsefesi) felsefi tartışmaların önemli bir parçası olduğu ortaya konmuştur. Fârâbî'nin "bilkuvve

akıl" ve "bilfiil akıl" kavramları, Aristoteles'in *De Anima* (Ruh Üzerine) eserindeki potansiyel ve etkin akıl anlayışıyla doğrudan bağlantılı olduğu gibi Fârâbî'nin "fa'al akıl" teorisi, Plotinus'un sudûr öğretisiyle ilişkilidir ve metafiziksel olarak aklın en yüksek kaynaktan bilgi aldığı görüşünü destekler. Ayrıca Fârâbî'nin aklı "maddi olmayan bir yapı" olarak görmesi, modern felsefedeki "bilinç ve zihin-beden ilişkisi" tartışmalarına bir temel oluşturur ki örneğin, Descartes'in "düşünen özne" kavramı, Fârâbî'nin aklı bedenden bağımsız bir cevher olarak görmesiyle benzerlik taşır.

Tezin bulguları arasında Fârâbî'nin zihin ve beden arasındaki ilişkiye dair görüşlerinin, metafiziksel boyutlar taşıdığı ve özellikle akıl kavramının gelişim aşamalarıyla ilgili özgün bir teori sunduğu tespit olarak yer almaktadır. Fârâbî'ye göre akıl, fa'al akıl ile bağlantı kurarak evrensel bilgiye ulaşır. Bu süreç, yalnızca maddi beyin faaliyetleriyle açıklanamaz, çünkü akıl "maddi olmayan" bir varlık düzeyine yükselir. Tezde Fârâbî'nin "Akıl Gelişim Teorisi" dört aşamadan oluşur.

Bilkuvve Akıl (Potansiyel Akıl): İnsan zihni doğuştan bilgi edinmeye hazırdır, ancak henüz bilfiil düşünme yetisine sahip değildir.

Bilfiil Akıl (Aktif Akıl): Zihin, algılar ve mantık yoluyla kavramlar oluşturur.

Müste'fâd Akıl (Edilgin Akıl): İnsan, soyut kavramları algılayarak fa'al akıldan gelen bilgilere ulaşabilir.

Fa'al Akıl (Etkin Akıl): Evrensel bilgi kaynağıdır ve insan zihniyle bağlantıya geçerek nihai bilgilere ulaşmasını sağlar.

Tezin bulguları arasında modern felsefe ile kurulan bağlantı olarak şunlardan söz edilebilir. Descartes'in "zihin-beden düalizmi" Fârâbî'nin görüşleriyle benzerlik gösterir. Kant'ın "saf akıl" teorisi ise, Fârâbî'nin "fa'al akıl ile bilginin aydınlatılması" fikriyle ilişkilendirilebilir. Diğer bir anlatımla çalışmanın bulgusu olarak şundan söz edebilinir. Fârâbî'nin zihinsel formülü, "zihnin maddi olmayan bir yapı olarak kabul edilir ve bu yapı bilgi birikimi üzerine inşa edilir". Fârâbî, zihni beyindeki sinirsel süreçlerden bağımsız bir entelektüel varlık olarak görür. Ayrıca Modern felsefedeki "qualia" (öznel deneyimler) kavramı, Fârâbî'nin zihnin soyut doğasına dair

görüşleriyle ilişkilendirilebilir. Zihin, duyusal verileri işler, ancak fa'al akıl aracılığıyla soyut bilgiyi kavrayarak gerçek anlamda bilgiye ulaşır ki Bu süreç, günümüz bilişsel bilimlerinde "bilgi işleme modeli" ile benzerlik gösterir. Zihin-beden ilişkisi için şundan söz edilebilir; Fârâbî'ye göre zihin, maddeden bağımsızdır ama beden aracılığıyla dünyayı algılar ki bu düşünce, günümüzde "zihin-beden düalizmi" tartışmalarında ele alınan görüşlerden biridir. Ayrıca zihin, algıları ve soyut kavramları birleştirerek bilgiyi oluşturur ki günümüzde yapay zekâ araştırmalarında da "bilgi edinme ve soyutlama" süreçleri benzer mekanizmalarla açıklanmaktadır.

Sonuç: Sonuç olarak tez, Fârâbî'nin zihinsel dünyasının aydınlatılması, İslâm felsefesi ve modern epistemolojinin beslenmesi için önemli katkılar sağlamıştır. Diğer bir anlatımla tez Fârâbî'nin zihin felsefesine ilişkin teorilerini sistematik bir şekilde ele alarak, İslâm felsefesinin Batı düşüncesine katkılarını somutlaştırmıştır. Aynı zamanda, Fârâbî'nin zihinsel süreçlere dair geliştirdiği özgün kavramların, güncel felsefi tartışmalara kaynaklık edebileceğini göstermiştir.

Teze göre Fârâbî, zihnin maddi olmayan yapısı ve nasıl edinildiği konusunda önemli bir sistem sunmaktadır. Çalışmada, Fârâbî'nin zihin felsefesine ilişkin görüşlerinin, dönemindeki diğer filozoflardan ayrışan özgün yaklaşımlar içerdiği gösterilmiştir. Ayrıca Fârâbî'nin özellikle akıl ve nefs arasındaki ilişkiyi ele alış biçiminin, modern bilişsel bilimlere ve zihin felsefesine dair önemli çıkarımlar sunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özgünlük: Eyüp Şahin tezinde Fârâbî'nin zihin felsefesi üzerine yaptığı katkılardan söz etmiştir ancak bunu yaparken modern zihin felsefesi perspektifinden değerlendirmeler sunmuştur. Bu durum da tezi özgün hale getirmiştir. Anlatıma açıklık getirirsek eğer Fârâbî'nin İslâm düşüncesi ile ilgili kavramlarını zihin felsefesi bağlamında yorumlamıştır ve yorumlarken de dönemin diğer filozofları ile karşılaştırmış ve farklılıklarını ortaya koymuştur.

Tez, Fârâbî'nin zihin felsefesi üzerine yaptığı katkıları modern zihin felsefesi perspektifinden değerlendirmesiyle özgündür. Fârâbî'nin, İslâm düşüncesinin temel kavramlarını zihin felsefesi çerçevesinde yeniden yorumlaması ve bu yorumların

dönemin diğer filozoflarından farklılıklarını vurgulaması, çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır.

Literatür: Tezde, Fârâbî'nin özgün eserleri, onun üzerine yapılmış akademik çalışmalar ve zihin felsefesiyle ilgili modern kaynaklar bir arada kullanılmıştır. Fârâbî'nin eserleri detaylı bir şekilde analiz edilmiş ve bu eserlerde kullanılan kavramlar, literatürdeki diğer yorumlarla karşılaştırılmıştır.

Tezin güçlü yönleri

Kapsamlı Literatür Taraması ve Kaynak Kullanımı: Tez, hem Fârâbî'nin orijinal eserlerine hem de dönemin diğer klasik kaynaklarına ve çağdaş ikincil literatüre başvurarak çok boyutlu bir bakış açısı sunmaktadır. Özellikle Fârâbî'nin zihin, akıl, nefs, ruh ve beden kavramları arasındaki ilişkileri detaylı bir şekilde ele alması, konunun derinliğini ortaya koymaktadır.

Kavramsal Netlik ve Sistematik Yaklaşım: Çalışmada, zihin felsefesinin problem alanı ve temel kavramları sistematik biçimde ortaya konmuş, tez konusunun çerçevesi net biçimde çizilmiştir. Fârâbî'nin kavramlarını modern zihin felsefesiyle ilişkilendirerek kavramsal karşılaştırmalar yapılmış olması önemli bir katkıdır.

Tarihsel Perspektif ve Karşılaştırmalı Analiz: Tezde, Fârâbî'nin görüşleri sadece kendi bağlamında değil; Platon, Aristoteles ve Descartes gibi düşünürlerle de karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu durum, Fârâbî'nin zihin felsefesi içindeki yerini ve özgün katkılarını daha görünür kılmıştır.

Dil ve Üslup: Tezin dili akademik, açıklayıcı ve tutarlıdır. Kavramlar titizlikle tanımlanmış ve kullanılan terminoloji konusunda özenli davranılmıştır. Özellikle konunun karmaşıklığına rağmen, okuyucuya kavramsal bir berraklık sunulmuştur.

Tezin geliştirilebilir yönleri

Yöntemsel Sınırlılık: Tezin yöntemi, klasik metinlerin betimsel ve kavramsal çözümlemesine dayalıdır. Yöntem açısından daha yenilikçi ya da çok yönlü (ör.

disiplinlerarası, deneysel veya ampirik) yaklaşımlara yer verilmemiştir. Bu durum, tezin çağdaş zihin felsefesinin güncel metodolojik tartışmalarıyla bağını sınırlamaktadır.

Çağdaş Literatürle Bağlantının Sınırlı Kalması: Fârâbî'nin görüşleri, modern zihin felsefesiyle kısmen ilişkilendirilmiş olsa da, çağdaş bilişsel bilimler, nörofelsefe veya güncel tartışmalarla daha güçlü bağlantılar kurulabilirdi. Bu açıdan tez, ağırlıklı olarak tarihsel ve klasik bir perspektifle sınırlı kalmıştır.

Eleştirel Derinlik Eksikliği: Tezde Fârâbî'nin görüşleri detaylıca aktarılmış; ancak bazı bölümlerde bu görüşlerin eleştirel bir gözle tartışılması ve alternatif yorumların analizi sınırlı kalmıştır. Özellikle Fârâbî'ye yönelik modern eleştiriler veya karşıt görüşlerin daha fazla irdelenmesi tezin bilimsel katkısını artırabilirdi.

Uygulama ve Güncel Tartışmalara Açıklık: Zihin felsefesinin günümüz uygulamaları (ör. yapay zekâ, bilinç tartışmaları, nörobilim) ile Fârâbî'nin görüşleri arasında daha fazla ilişki kurulabilirdi. Bu, tezin güncellik ve alanlararası etki bakımından gücünü artırabilirdi.

Tez çağdaş tartışmalara açılım ve eleştirel yaklaşım bakımından daha derinleştirilebilirdi. Bununla birlikte tez, Fârâbî'nin zihin felsefesi konusunda temel ve sistematik bir başvuru kaynağı olma niteliğine sahiptir. Klasik İslâm felsefesinin ana problemlerinden birini tarihsel ve kavramsal boyutlarıyla başarılı biçimde ele almıştır.

3.1.2 Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı (Fatma Dore)

Fatma Dore tezinde, dil ve anlam arasındaki ilişkiyi Fârâbî'nin metafizik ve mantıksal sistemi bağlamında incelemektedir. Teze göre Fârâbî, mantık ve metafizik arasında sıkı bir ilişki kurarak, dilin sadece iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda hakikate ulaşmada bir yöntem olduğunu ileri sürmektedir; dil, düşüncenin dışavurumu olup, doğru bilgiye ulaşmak için mantık kurallarına uygun bir şekilde kullanılmalıdır. Konuşma yani "nutk" kavramı tezde dilin akıl yürütme sürecinde özellikle ele alınan kavramları arasındadır.

Teze göre Fârâbî için dilin kaynağı, insanın doğal yetileriyle ilişkilidir ve dil insanlar arasında iletişimi mümkün kılan bir araçtır. Fârâbî, dilin temel birimlerini (sözcükler, ifadeler ve gramer kuralları) analiz ederek mantık ile dil arasındaki bağlantı oluğunu ifade eder. Fârâbî, dilin doğası hakkında ise Aristoteles'in anlam kuramından etkilenerek sözcüklerin anlam taşıyıcı birimler olarak nasıl işlediğini incelemiştir. Ayrıca Fârâbî, Aristoteles'in kategoriler teorisini ve Platon'un ideal formlar kuramını alıp, klasik Yunan düşüncelerini İslâm felsefesi çerçevesinde yeniden yorumlamıştır. Özellikle dilin, dış dünyadaki varlıkları temsil etme biçimini anlam kuramı içinde ele almış ve sözcüklerin yalnızca fiziksel nesneleri değil, soyut kavramları da ifade ettiğini göstermiştir. Böylece dilin yalnızca isimlendirme aracı olmadığını, aynı zamanda bilginin inşasında da önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur.

Anlam kuramı açısından Fârâbî, Antik Yunan filozoflarından özellikle Aristoteles ve Platon'un düşüncelerinden etkilense de İslâm dünyasındaki nahiv (dilbilgisi) ve kelam (teolojik tartışmalar) bağlamındaki dil-anlam ilişkisini de ele almış harmanlamalar yapmıştır. Fârâbî'nin özgün katkılarından biri, dilin mantıksal analizini yaparak, anlamın sadece sözcüklerle sınırlı kalmadığını, bağlam içinde bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmasıdır.

Yani kısacası teze göre denilebilir ki Klasik Yunan felsefesinin etkilerini İslâm felsefesiyle harmanlayan Fârâbî'nin, anlamın dil aracılığıyla nasıl kavramsallaştırıldığına ve dış dünya ile nasıl ilişkilendirildiğine dair özgün bir bakış sunduğu gösterilmiştir[31].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tezin yöntemi, Fârâbî'nin dil ve anlam konularındaki görüşlerini sistematik ve bütüncül bir biçimde ele almak üzerine kuruludur. Yazar, modern anlamda bir "dil felsefesi" yapmadığını özellikle belirtir; bunun yerine, Fârâbî'nin dil ve anlam ilişkisini bir mantık ve bilgi kuramı bağlamında incelediğini vurgular. Çalışmada:

Birincil kaynaklar olarak Fârâbî'nin Arapça, Türkçe ve İngilizce yayımlanmış eserleri temel alınmıştır. İlgili literatür detaylıca taranmış hem Türkiye'de hem de yurt dışında

[31] Fatma Dore, *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

yapılmış çalışmalar dikkate alınmıştır. İnceleme sırasında klasik ve modern yaklaşımın bir arada kullanıldığı, özellikle semantik-mantıksal analizle felsefi arka planın bütünleştirildiği bir yöntem izlenmiştir. Fârâbî'nin epistemolojisi (bilgi kuramı) ve ontolojisiyle (varlık felsefesi) yakından ilişkili, bütünsel bir yaklaşım benimsenmiştir ve tezde, kavramsal analiz, metin çözümlemesi ve karşılaştırmalı okuma yöntemleri kullanılmaktadır.

Tezin kapsamı, Fârâbî'nin anlam kuramını merkeze alacak şekilde belirlenmiştir: Dış dünya (şeyler)**,** zihin (anlamların zihindeki karşılığı) ve dil (anlamların ifadesi)**.** Fârâbî'nin sadece dil felsefesiyle değil, aynı zamanda anlam, mantık ve bilgi felsefesiyle ilgili görüşleri de kapsam dâhiline alınmıştır. Antik Yunan'dan (Platon, Aristoteles, Stoacılar) başlayarak, İslâm dünyasında anlam ve dil problematiğinin gelişimi tarihsel bağlamda ele alınmıştır. Fârâbî'nin metinlerinde kullandığı terminoloji Türkçe karşılıklarıyla açıklanmıştır. Tezin içeriği, giriş ve üç ana bölümden oluşur:

Birinci bölüm: Fârâbî'ye göre dilin kaynağı, temel dilsel birimler, sözcük ve sözün parçaları.

İkinci bölüm: Anlam kuramları, delâlet (gönderme) olgusu, lafız-mana ilişkisi ve bu sorunun Antik Yunan ve İslâm dünyasındaki yansımaları.

Üçüncü bölüm: Dış dünyanın zihinsel tasarımlara dönüşmesi ve bunların dilde temsili, şeklindedir.

Tezin kavramsal çerçevesi, dil, anlam, zihin ve dış dünya üçgeni üzerine kuruludur. Fârâbî'nin "ağızdan çıkan anlamlı sesler zihindekileri, onlar da dışardaki varlıkları yansıtır" önermesi ana eksen olarak alınmıştır. Bu çerçevede, Fârâbî'nin "anlam" kavramını hem zihinsel bir içerik hem de dilde dışavurumu olan bir fenomen olarak incelediği gösterilmiştir. Kavramların (tasavvurat), yargıların (tasdikât) ve bunların mantıktaki yerinin felsefi olarak nasıl yapılandırıldığı, Fârâbî'nin metinlerinden yola çıkarak analiz edilmiştir. Ayrıca, dilin mantıkla, nahivle (Arap dilbilgisiyle) ilişkisi ve bu iki disiplinin İslâm düşüncesindeki konumları karşılaştırılmıştır.

Temel iddia: Tez, Fârâbî'nin dil ve anlam kuramının, dilin sadece zihinsel bir temsil aracı olmadığını, aynı zamanda dış dünyayı zihin aracılığıyla anlamlandırma sürecinin bir parçası olduğunu savunmaktadır. Bu bakış biçimi, anlamın özerk bir alan olarak ele alınması gerektiği düşüncesini taşımaktadır. Ayrıca, düşünce tarihinde anlam kuramı ilk kez Fârâbî tarafından oluşturulduğu tezin temel iddiasıdır.

Bulgular: Fârâbî'nin dil ve anlam konusundaki görüşlerinin, klasik felsefedeki dil ve anlam tartışmaları bağlamında değerlendirilmesi yapılır ve Fârâbî'nin dil ve anlam üzerine geliştirdiği teoriyi inceleyerek, klasik düşünce tarihinde anlam kuramının aslında ilk kez onun tarafından kurulduğu ve Aristoteles'in temelini attığı anlam teorisini nasıl tamamladığını gösterilmeye çalışılır. *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı* ile ilgili şu bulgular elde edilir. Kuram üç temel unsura dayanır: Şeyler, Delâlet ve Dil. Şeyler, anlamın nesnesi olarak ele alınır. Delâlet, benzerlik üzerinden ilişki kurarak Zihinsel durum ile nesne arasındaki ilişkiyi belirler. Dil ise anlamların ifadesi için araçtır. Fârâbî'nin dil anlayışı göre dil, zihin ile dış dünya arasında bir köprüdür. "Nutk" kavramı, insanın düşünceyi dile dökme yetisi olarak incelenmiştir. Zihin, anlamın oluşmasında merkezi bir role sahiptir. Tasavvurat süreciyle zihinsel imgeler oluşturulur ve dil aracılığıyla dış dünyaya yansıtılır. Sözcüklerin anlamı, zihindeki kavramlarla ilişkilidir. Fârâbî, kelimeleri sadece ses olarak değil, anlam taşıyıcı varlıklar olarak ele alır.

Sonuç olarak Fârâbî'nin anlam kuramı, klasik anlam felsefesi içerisinde özgün bir sistem olarak değerlendirilmiştir. Anlamın sadece dilsel bir mesele değil, aynı zamanda ontolojik ve epistemolojik bir sorun olduğu ortaya konmuştur. Fârâbî'nin görüşleri, Aristoteles'in *Peri Hermeneias* adlı eserinin girişine dayanmakla birlikte, anlamın zihinsel ve dışsal boyutlarını bütüncül bir şekilde ele alması bakımından farklıdır. Çalışma, Fârâbî'nin sistemli bir dil ve anlam felsefesi kurduğunu ve bunun İslâm düşüncesindeki ilk kuramsal model olduğunu savunmaktadır.

Özgünlük: Tezin özgün tarafı Fârâbî'nin dil ve anlam kuramınındaki klasik Yunan felsefesi ile İslâm felsefesine ait düşünceler arasında kurulan bağlantıları göstermesidir. Teze göre Fârâbî'nin dil ve anlam kuramı her ne kadar Platon ve

Aristoteles gibi klasik Yunan filozoflarının düşüncelerinden etkilense de, İslâm düşüncesine özgü kelam ve nahiv bilimleri ile de harmanlanmıştır.

Tezde Fârâbî'nin Yunan felsefesindeki anlam kuramlarını alıp, bunları nasıl İslâm düşüncesi çerçevesinde nasıl yeniden şekillendirdiği incelenmektedir. Örneğin bu amaçla Aristoteles'in "Peri Hermeneias" adlı eserinden yola çıkılarak, anlamın dil, mantık ve metafizikle nasıl ilişkilendirildiği özgün bir şekilde ele alınmıştır.

Teze göre Fârâbî için anlam, yalnızca sözcüklerin bir göstergesi değildir, aynı zamanda zihinde kavramsallaştırılan bağımsız bir varlığa sahiptir. Yani anlam, dile bağlı bir unsur değildir; dil, anlamı dış dünyaya taşımada bir araç olarak görülür. Burada dil-zihin-dış dünya üçgeni, anlamın nasıl şekillendiğini açıklamak için kullanılır. Teze göre kavramlar tanımlayalım.

Dış dünya: Nesneler ve olaylar dünyada bağımsız olarak bulunur.

Zihin: İnsan zihni, bu nesneleri ve kavramları algılayarak soyut formlar oluşturur.

Dil: Zihinde oluşan bu soyut kavramlar, kelimeler ve cümleler aracılığıyla dış dünyaya ifade edilir.

Fârâbî, bu modeli kullanarak, anlamın yalnızca dil içinde var olmadığını, zihinsel ve ontolojik bir gerçekliği olduğunu savunur. Tezde Fârâbî'nin anlam kuramının dil felsefesi, mantık ve metafizik açısından nasıl bir yere oturduğu yeniden değerlendirilmitir. Fârâbî için "anlam" artık sadece bir sembolik gösterge olmaktan çıkıp, ontolojik bir temel kazanmaktadır. Bu çerçevede, klasik anlam teorisini sistematik bir biçimde kuran ilk filozof olarak kabul edilen Fârâbî, dilin nasıl anlam taşıdığını Aristoteles'ten daha geniş bir çerçevede ele almıştır.

Literatür: Tezde, Fârâbî'nin Kitâbu'l-Hurûf, Kitâbu'l-İbâre ve İhsâu'l-Ulûm gibi birincil kaynaklardan ve ayrıca, Yunan felsefesi ve dil teorilerine ilişkin ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Fârâbî, Aristoteles, Platon, İbn Sînâ gibi klasik filozofların eserlerinden yararlanılmıştır.

Tezin Güçlü Yönleri

Derinlikli ve Zengin Literatür Kullanımı: Yazar hem Batı hem de İslâm geleneğinden çok sayıda kaynağı başarıyla harmanlıyor. Kapsamlı ve eleştirel bir literatür taraması, tezde ciddi bir derinlik sağlıyor.

Birincil Kaynaklara Yakınlık: Fârâbî'nin Arapça metinlerine ve önemli şerhlerine doğrudan ulaşılması, çalışmaya otantiklik ve sağlamlık katıyor.

Kavramsal Netlik: Dil, anlam, nutk, lafız, delalet gibi kavramlar, her birinin felsefi arka planı açıklanarak berrak bir şekilde analiz ediliyor.

Tarihi ve Düşünsel Bütünlük: Tez, Fârâbî'nin görüşlerini hem kendi çağının hem de öncesinin entelektüel atmosferiyle ilişkilendirmekte çok başarılı. Böylece Fârâbî'nin özgünlüğü net şekilde ortaya konuyor.

Yapısal Tutarlılık: Tez, girişten sonuç bölümüne kadar sistematik ve akıcı bir kurguya sahip. Her bölüm, önceki ve sonrakiyle anlamlı bir bütünlük taşıyor.

Geliştirilebilir Yönleri

Disiplinlerarası Diyalog: Tezde, modern dilbilim, psikoloji ya da çağdaş semantik teorilerle daha yoğun bir karşılaştırma yapılabilirdi. Bu, Fârâbî'nin fikirlerinin evrensel ve güncel tartışmalardaki yeri açısından katkı sağlayabilirdi.

Modern Döneme Geçiş: Fârâbî'nin kuramının günümüz dil felsefesine nasıl bir ilham verebileceği, ya da bugün hangi soruları yeniden sordurabileceği daha fazla irdelenebilirdi.

Eleştirel Perspektif: Tez, büyük ölçüde Fârâbî'nin özgünlüğünü öne çıkarıyor; ancak, onun sınırları veya döneminin düşünce ortamındaki karşılaştırmalı noktaları daha eleştirel bir bakışla işlenebilirdi.

Uygulamalı Boyut: Fârâbî'nin dil ve anlam kuramının, günümüz iletişim, bilişsel bilimler veya yapay zekâ gibi alanlardaki potansiyel yansımaları da tartışmaya açılabilirdi.

Tez geliştirilebilir tüm yönlerine rağmen bu değerlendirmeler ışığında, kavramsal berraklığı, tarihsel derinliği ve kaynak kullanımındaki titizliğiyle alana önemli katkılar sunmaktadır.

3.1.3 Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi (Hacer Ergin Özkan)

Çalışma Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi teorilerini günümüz epistemolojisi açısından analiz ettiğini ve klasik İslâm felsefesinin modern epistemoloji tartışmalarına önemli bir katkı sunduğunu iddia eder. Tezin temel varsayımı, İslâm felsefesinin epistemolojik konuları ihmal etmediği, bilakis aktif bir şekilde ele aldığı yönündedir. Bu bağlamda, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinin çağdaş epistemolojik problemler (örneğin Gettier problemi gibi) açısından okunarak, bu filozofların bilgi konusunu ciddi biçimde tartıştıkları ve günümüz epistemoloji tartışmalarına benzer yaklaşımlar sergiledikleri ortaya konmuştur. Örneğin teze göre, Fârâbî, bilgide kesinlik için altı koşul belirlemiştir ve bu koşullar günümüz epistemolojisinde Gettier problemini ele alan yaklaşımlarla benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde İbn Sînâ da bilgide doğruluk, inanç ve gerekçelendirme unsurlarını sistematik biçimde tartışmıştır. Güncel epistemolojiye dair tam olarak hangi konu ile İslâm felsefesinin yaklaşımları örtüşüyor sorusuna şöyle bir cevap verilebilinir. Çağdaş epistemolojide özellikle "Gettier problemi", yani klasik "gerekçelendirilmiş doğru inanç" tanımının bilgi için yetersiz kalabileceği problemi önemli bir tartışmadır. Fârâbî ve İbn Sînâ, bilgiyi oluşturan unsurlar arasında gerekçelendirme sorununa dikkat çekmiş ve gerekçelendirmenin yeterli olmadığı durumlar için ek kriterler (örneğin zorunluluk ve süreklilik gibi koşullar) ekleyerek bilgi kavramını daha güçlü biçimde yeniden inşa etmişlerdir. Özetlemek gerekirse tezde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi tanımları, bilgi türleri ve epistemik değerler gibi konularda çağdaş epistemolojik bakış açısıyla incelendiği ve

klasik İslâm felsefesinin güncel epistemolojik tartışmalara dâhil olduğu sonucuna varılmıştır[32].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tez, felsefi metin analizi yöntemini kullanarak klasik İslâm felsefesinin iki büyük ismi olan Fârâbî ve İbn Sînâ'nın epistemolojik yaklaşımlarını çağdaş epistemoloji perspektifinden değerlendirmektedir. Metodolojik olarak oldukça nitelikli bir tutum benimsenmiş, filozofların metinlerine birincil kaynaklardan ulaşılarak, özellikle modern epistemoloji literatürüyle ilişkilendirilmiştir. Bu yöntem tercihi, İslâm felsefesi tarihini çağdaş felsefi tartışmalar bağlamında anlamlandırma amacına hizmet etmesi açısından son derece doğru ve yerindedir. Ayrıca tezin Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerine titizlikle yaklaşarak, özgün yorumlara olanak tanıyacak bir bağlam oluşturduğu da görülmektedir.

Ancak yönteme ilişkin olarak geliştirilebilecek bir öneri, belki karşılaştırmalı yöntemin biraz daha sistematik biçimde uygulanmasıdır. Zaman zaman filozofların görüşleri tekil biçimde ele alınmış; doğrudan karşılaştırmalı analize biraz daha ağırlık verilseydi, metin daha da dinamik bir hale gelebilirdi.

Çalışmanın kapsamı oldukça geniştir ve epistemolojinin temel meseleleri olarak görülen bilgi tanımı, bilginin kaynakları, yapısı, türleri ve unsurları gibi konuları içermektedir. Bu bağlamda, hem klasik İslâm felsefesindeki temel tartışmalar ayrıntılı olarak analiz edilmiş hem de bu analizler çağdaş epistemolojik tartışmalarla bağdaştırılarak özgün bir perspektif sunulmuştur. Tezdeki kapsayıcılık, epistemolojinin farklı boyutlarını bütüncül bir yaklaşımla ele alması açısından değerlidir.

Fakat bu geniş kapsam bazen bazı alt başlıklarda yüzeyselleşmeye neden olabilir. Bu nedenle, bazı konulara daha derinlemesine odaklanarak, örneğin bilginin kaynağı olarak faal aklın işlevine ilişkin daha detaylı ve analitik yorumlar getirilebilirdi.

Tez, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi teorilerini çağdaş epistemoloji ile entegre ederek güçlü ve tutarlı bir kavramsal çerçeve oluşturmuştur. Bilginin analitik felsefe

[32] Hacer Ergin Özkan, *Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

geleneğinde kabul gören unsurlarını (doğruluk, gerekçelendirme, inanç vb.) İslâm filozoflarının metinlerinde aramak, özgün ve anlamlı bir katkıdır. Yazar, İslâm felsefesinde epistemoloji alanındaki çalışmaların neden az olduğunu sorgulayarak, bu konuda yeni bir kavramsal perspektif geliştirmiştir. Bu yaklaşımın anlamlı bir akademik tutum olduğunu belirtmek gerekir.

Temel iddia: Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi teorileri, çağdaş bilgi felsefesinin temel sorunları ile ilişkili bir yapıya sahiptir. Bu teoriler, bilgi tanımı, gerekçelendirme ve epistemik değerler gibi alanlarda çağdaş düşüncenin tenkitlerine karşılık verebilecek bir felsefî sistem sunmaktadır. İki filozofun bilgi anlayışlarını çağdaş epistemolojik inceleyişler doğrultusunda değerlendirerek, İslâm felsefesindeki bilgi sorununu ve modern düşünceye olan katkılarını ortaya koymaktadır. Ayrıca tezde, İslâm felsefesi disiplininin klasik dönemde felsefî üretim sağlamakla sınırlı kalmadığı, günümüz modern dönemle ilişkili olarak devam ettiği iddia edilmektedir.

Bulgular: Bu çalışma, ülkemizde akademik bir birim olarak varlığını sürdüren İslâm felsefesinde epistemoloji konulu çalışmaların diğer konulara nispetle daha az olduğu sorusuna cevap vermesi gayesi ile yapılmıştır. Tezde çağdaş epistemolojinin temel problemleri ve kavramları (örneğin epistemik gerekçelendirme, bilgi tanımı, Gettier problemi, tanıklık epistemolojisi gibi) kullanılarak klasik dönem İslâm felsefesi metinleri yorumlanır. Tezde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi teorilerini detaylı ve sistematik biçimde ele alınır ve bu meseleler çeşitli boyutlarıyla kapsamlı biçimde işlenir. Tezde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın epistemolojik yaklaşımların hem tarihsel bağlamı hem de modern epistemolojiyle bağlantıları ortaya konulmaya çalışılır. Çalışmaya göre her iki filozofun da bilgi tanımı, kaynakları (algı, akıl, tanıklık), bilgi türleri (burhan, cedel, hitabet gibi türler) ve epistemik değerleri üzerine ayrıntılı olarak durduğu görülür. Örneğin Fârâbî'nin bilgi için ortaya koyduğu unsurlar arasında zorunluluk, süreklilik gibi kriterler yer alırken, İbn Sînâ'nın da epistemik bilginin kesinliği konusunda hiyerarşik bir yapı oluşturduğu ve farklı bilgi türlerinin epistemik değerini değerlendirdiği belirtilmektedir. Bilgi türlerinin hiyerarşisi tam olarak nedir ve Fârâbî ve İbn Sina bunu nasıl ifade etmiş sorusuna ise şöyle cevap verilebilinir. Bilgi türleri hiyerarşisi, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi seviyelerini "kesin bilgi, bilgi, zan ve cehalet" şeklinde sıraladıkları sistemdir. Örneğin "zan" bilgisi, doğruluk değeri

değişken olan ve yeterince gerekçelendirilemeyen bilgi seviyesini temsil ederken, "kesin bilgi" zorunluluk ve süreklilik kriterleriyle gerekçelendirilmiş, mutlak olarak doğru kabul edilen bilgidir. Örneğin, matematiksel veya mantıksal bilgiler, Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre "kesin bilgi" kategorisindeyken, günlük hayat tecrübelerinden edinilen bilgiler "zan" kategorisinde yer alır.

Sonuç: İslâm felsefesinde epistemoloji geleneğinin güçlü ve günümüz epistemoloji tartışmaları ile bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özgünlük: Tezin özgünlüğü İslâm felsefesinde epistemolojisinin ihmal edildiği düşüncesini sorgulayarak, İslâm felsefesinin epistemolojiye aktif katkısını sorgulamasındandır. Çalışma İslâm felsefesi epistemolojisinin çoğu akademisyen tarafından ihmal edildiği fikrine karşı çıkarak, aslında epistemolojik birikimin olduğunu ortaya koymayı amaçlar. Tezde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın metinleri bugünkü epistemoloji problematiği ile okunmuş ve İslâm felsefesinin bilgi meselesine uzak olmadığı, epistemolojik konuları aktif biçimde ele aldığı, ancak bu katkıların mantık, metafizik, psikoloji ve fizik gibi farklı eserlerde dağıldığı için yeterince belirgin olmadığı ifade edilmiştir. Örneğin, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın mantık, metafizik ve fizik üzerine eserlerinde bilgiye dair derin analizler yapmaları, klasik İslâm felsefesinin epistemolojik birikiminin güçlü kanıtlarıdır. Epistemolojik çalışmaların ayrı eserlerde bulunması neden epistemolojiye aktif katkı sağlamanın kanıtı sayılıyor sorusunu teze göre şöyle yanıtlayabiliriz. Çünkü epistemoloji disiplininin bağımsız bir şekilde ayrışması modern dönemde gerçekleşmiştir; öncesinde epistemoloji genellikle metafizik veya mantık eserleri içerisinde ele alınmıştır. Fârâbî'nin "Şerâitü'l-Yakîn" gibi eserlerinde bilginin unsurlarını tartışması ve İbn Sînâ'nın mantık üzerine eserlerinde doğruluk, kesinlik ve bilgi seviyeleri gibi epistemolojik tartışmalara yer vermeleri, konunun aktif biçimde ele alındığının kanıtıdır.

Literatür: Robert Audi, Duncan Pritchard, Roderick Chisholm, Richard Feldman gibi çağdaş epistemologların eserleri başta olmak üzere geniş bir literatürden faydalanılmıştır.

Tezin Güçlü Yönleri:

Özgünlük**:** Çalışma, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi klasik filozofların düşüncelerini çağdaş epistemolojik problemlerle ilişkilendirerek İslâm felsefesi literatürüne özgün bir katkıda bulunmuştur.

Literatür Hâkimiyeti**:** Hem klasik dönem kaynaklarına hem de çağdaş epistemoloji literatürüne hâkimiyet etkileyicidir. Filozofların orijinal eserlerine titizlikle yaklaşılmıştır.

Bütüncüllük**:** Tezin konuyu birçok yönüyle ele alarak epistemolojinin farklı meselelerini bir bütün halinde sunması akademik olarak değerli bir yaklaşımdır.

Problem Odaklılık: Yazar, filozoflar üzerinden değil de problem üzerinden giderek, İslâm felsefesi çalışmalarına farklı ve metodolojik bir yaklaşım getirmiştir.

Geliştirilebilir Yönler:

Karşılaştırmalı Analizin Güçlendirilmesi: Fârâbî ve İbn Sînâ'nın epistemolojileri arasında daha doğrudan karşılaştırmalar yapılarak, felsefi farklılıkların ve ortaklıkların daha belirginleştirilmesi tezi daha güçlü kılabilir.

Terminoloji Netliği**:** Zaman zaman çağdaş epistemoloji terminolojisi ile İslâm filozoflarının kavramları arasında terminolojik örtüşmenin biraz daha net ve açık hale getirilmesi okuyucu için daha faydalı olabilir.

Derinlik-Denge Yönetimi**:** Tezin kapsamının genişliği sebebiyle bazı kısımlar yüzeysel kalmış olabilir. Bazı alt bölümler (örneğin tanıklık bilgisi ve faal akıl tartışmaları) daha derin analizlerle desteklenebilir.

Çağdaş Epistemolojik Tartışmalarla Bağlantının Güçlendirilmesi**:** Çağdaş epistemoloji alanındaki bazı güncel tartışmalar (Gettier problemleri, bağlamsal epistemoloji gibi) teze daha belirgin biçimde dâhil edilseydi, analizlerin zenginliği ve güncelliği artırılabilirdi.

Sonuç olarak, bu tez gerek felsefe tarihi ve gerekse çağdaş epistemoloji literatürüne sağlam bir köprü kuran, önemli ve değerli bir çalışmadır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi anlayışlarını çağdaş epistemoloji perspektifinden analiz etme çabası, akademik cesaret isteyen önemli bir girişimdir. Belirtilen küçük iyileştirmeler ile bu tez, İslâm felsefesi alanında yapılan akademik çalışmalara ciddi bir referans olabilecek niteliktedir.

3.1.4 Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi (Ömer Mahir Alper)

Tezde, İslâm felsefesindeki en önemli simalardan olan Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefî bilgi ile vahyî bilgi arasındaki ilişkiye yaklaşımlarının incelenmesi yapılır. Filozofların akıl-vahiy/felsefe-din ilişkisini ele alma yöntemleri "senkronik yani eş zamanlı)" ve "diakronik yani ard zamanlı" olarak iki temel kategoriye ayrılır çalışmada.

Senkronik yaklaşım, filozofların aynı dönem içerisinde felsefe ve dini birbirleriyle bağdaştırmalarını ifade eder. Örneğin Fârâbî'nin bu konudaki yaklaşımı, felsefî bilginin konu ve amacıyla, dinin sembolik anlatımlarını paralel bir doğrultuda ele alarak, her iki bilgi türünü ortak bir noktada birleştirme üzerinedir. Yani Fârâbî, felsefenin metafizik, epistemoloji, ahlâk vb. konularını akıl düzeyinde açık seçik ortaya koyarak, bu bilgilerin dinî sembollerde gizli bulunan anlamlarla örtüşmesini sağlamıştır. Örneğin, Fârâbî "felsefî bilgiyi elde etmenin mantıksal zorunluluğunu" vurgulayarak, felsefe ve dinin birbirine aykırı olmadığını, tam aksine birbirlerini tamamlayan ve destekleyen bir bütün olduğunu öne sürmüştür.

Diakronik yaklaşım, filozofların düşüncelerini tarihsel süreç içerisinde, kendilerinden önce gelen ve sonra devam eden fikirlerle bağlantılı olarak yorumlar ve onların dönüşümüne işaret eder. Örneğin İbn Sînâ, kendisinden önceki Kindî ve Fârâbî'nin görüşlerini geliştirerek, felsefe ve dinin farklı yöntemlerle aynı hakikate ulaşan yollar olduğunu savunmuştur. İbn Sînâ'da akıl-vahiy ilişkisi, aklî bilginin mantıkî çıkarımları ve vahyin sembolik dili arasında net ve sistemli bir ilişki kurma üzerine şekillenmiştir.

Özetle tezde, Kindî'nin felsefe ile dini konu ve amaç bakımından birleştirdiği, vahyî bilgiyi vecîz ve üstün gördüğü, Fârâbî'nin ise felsefeyi temel bilgi kaynağı olarak

kabul edip dinin sembolik anlatımlarını felsefî gerçeklere uyumlu hale getirdiği, İbn Sînâ'nın ise her iki tür bilgiyi farklı yöntemlerle elde edilen fakat aynı hakikate ulaşan yollar olarak değerlendirdiği ifade edilmektedir. Filozofların bu birlik fikrini oluşturmak için kullandıkları yöntemler ve yaklaşımlar ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir[33].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tezin yöntem açısından temel niteliği, İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip üç büyük filozof; Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinin incelenmesi üzerine kurulu olmasıdır. Tarihsel ve metinsel analiz yöntemleri kullanılarak, filozofların kendi eserlerinden hareketle görüşleri ortaya konulmuş, filozofların yaklaşımını anlamak için karşılaştırmalı analiz tekniği de başarıyla kullanılmıştır. Felsefe-din ilişkisinin diakronik ve senkronik analizi yapılarak farklı bakış açılarının kapsamlı ve derinlemesine bir şekilde değerlendirildiği görülmektedir.

Kapsam olarak çalışma oldukça geniş ve iddialıdır. Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi üç büyük İslâm filozofunun felsefe-din ilişkisi ve akıl-vahiy meselesi üzerindeki görüşlerini tarihsel ve sistematik bir şekilde karşılaştırmalı olarak inceleyerek, bu düşünürlerin düşünce sistemlerinin temel yapılarını ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Bu kapsam, tezdeki ana sorunun doğru bir şekilde anlaşılması ve karşılaştırmalı değerlendirme yapılmasına imkân tanımıştır.

Tezin kavramsal çerçevesi net biçimde çizilmiş ve tarihsel bağlam içinde sağlam temeller üzerine oturtulmuştur. "Akıl-vahiy" ve "felsefe-din" ilişkisi kavramlarının tarihî gelişimleri İslâm düşüncesinin farklı dönemlerinden alınan referanslarla açıklanmış, bu kavramlar filozofların kendi tanımlarıyla ilişkilendirilerek ortaya konmuştur. Çalışmanın kavramsal altyapısı oldukça güçlü ve literatürle uyumludur.

Temel iddia: Din ve felsefenin hakikati aradıklarını, bu yüzden de çatıştıralamaz iki disiplin oldukları iddia edilmektedir. Tezde Fârâbî'nin, din ve felsefenin birbirlerini tamamlayan, ayrı düşünülemeyen ve aynı amaç doğrultusunda hareket eden alanlar olduğu fikirleri bu iddiasını delillendiren niteliktedir. Yine tezde, konu hakkındaki

[33] Ömer Mahir Alper, *Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

eleştiriler göz önünde bulundurularak ve İslâm felsefe tarihinden yararlanılarak, akıl-nakil münasebetinin yeniden tartışılması ve yeni çözüm önerilerinin ortaya atılması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, hakikat konusunda, dinî ve aklî bilginin ortak bir yerde olduğu söylenmektedir.

Bulgular: Çalışma, felsefe-din ilişkisinin klasik İslâm felsefesindeki üç büyük filozof olan Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından nasıl ele alındığını, felsefî ve vahyî bilgilerin ortak ve farklı yönlerini, bu bilgilerin birbirleriyle uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağını incelemektedir.

Tezde ele alınan üç filozofun görüşlerinin kapsamlı bir analizi yapılmış ve her filozofun kendi sistematiği içerisinde akıl-vahiy/felsefe-din ilişkisinin ele alındığı ifade edilmiştir. Her bir filozofun konuya yaklaşımının, onların genel felsefi sistemleriyle bağlantılı olduğu ve akıl ile vahiy arasındaki ilişkinin temeli ve çözüm önerilerinin detaylı biçimde ortaya konulduğu belirtilmiştir.

Tezde sadece bu filozofların görüşleriyle yetinilmemiş, ayrıca önceki ve sonraki düşünürlerle olan ilişkileri ve etkileşimleri de kısmen incelenmiştir. Ayrıca çağdaş düşünürlerin yorumlarına ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu durum, çalışmanın sistematik ve kapsayıcı bir analiz ortaya koyduğunu göstermektedir

Tez, Kindî ile başlayıp Fârâbî ve İbn Sînâ ile devam eden süreçte, filozofların aklı temel bir bilgi kaynağı olarak gördükleri, ancak her birinin farklı yöntemlerle felsefe ile dini uzlaştırmaya çalıştıkları sonucuna varmıştır. Özellikle İbn Sînâ'nın, felsefe ile dinin farklı yöntemlerle elde edilen ancak aynı hakikate ulaşan bilgi türleri olduğunu vurguladığı ve aralarında hakikat düzeyinde herhangi bir çelişki bulunmadığını ifade ettiği ortaya konmuştur.

Sonuç: Felsefe ve din arasındaki farklılıkların yalnızca ifade ve yöntem açısından olduğu, özünde ve hakikatte bir farklılık bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. İbn Sînâ'ya göre felsefe hakikati doğrudan ve açık biçimde ortaya koyması bakımından üstün olsa da, yalnızca elit kesime (havâs) hitap edebilmesi onun bir zaafını teşkil etmektedir. Din ise geniş kitlelere hitap edebilmesi bakımından üstün olsa da, hakikati dolaylı yoldan ifade ettiği için farklı bir zaafa sahiptir. Bu sonuçtan hareketle, felsefe

ve dinin sadece uzlaşı içinde olmadığı, aynı zamanda toplumu yetkinleştirmek ve insanlara gerçek mutluluğu kazandırmak bakımından birbirini tamamlayan iki gerçeklik olduğu ifade edilmiştir. Böylece toplumun, hem felsefeye hem de dine birlikte ihtiyaç duyduğu vurgulanmıştır.

Sonuç olarak bu filozofların yaklaşımları, akıl ile vahyin birbiriyle uyumunu sağlayarak, İslâm kültürü içerisinde dinî inançla felsefî düşüncenin çatışmadığını, aksine karşılıklı olarak birbirlerini beslediğini ve güçlendirdiğini netleştirmektedir.

Özgünlük: Kapsamlı, sistematik ve farklı felsefi boyutları içermesiyle özgündür. İslâm düşüncesi tarihinde akıl-vahiy ilişkisinin detaylı ve kapsamlı bir incelemesini yaparak, literatürdeki mevcut eksiklikleri giderme iddiasını taşır. Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın ele alınışında sadece felsefî bir tartışma değil, aynı zamanda "Allah'ın varlığı ve birliği" konuları gibi dini ve metafizik boyutları, "bilginin kaynakları ve hakikat değeri" konuları gibi epistemolojik boyutları, "erdem ve mutluluk teorileri" konuları gibi ahlâkî boyutları ve "erdemli devlet kavramı" konuları gibi siyasi boyutları içeren bütüncül bir analiz gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki "erdemli devlet" yani "el-medinetü'l-fazıla" kavramı, siyasetle dinin ayrılmazlığına işaret ederek toplumda mutluluğa ulaşmak için hem aklî yani felsefî hem de dinî ilkeleri içeren kapsamlı bir analiz olarak değerlendirilebilir.

Literatür: Tezde, Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın özgün metinlerine (örneğin *Risâle fî Hudûdi'l-Eşyâ, el-Medînetü'l-Fâzıla, eş-Şifâ*) doğrudan başvurulmuş; İslâm düşüncesinin erken dönemine ait kelamî ve mezhebî kaynaklara da yer verilmiştir. Ayrıca Aristoteles, Platon ve Philo gibi Antik Yunan ve erken Hristiyan düşünürlerin eserleriyle, Bekir Karlığa, Fazlur Rahman ve Macit Fahri gibi çağdaş akademisyenlerin yorumlarıyla konu hem tarihsel hem felsefî açıdan çok yönlü olarak ele alınmıştır. Böylece tez, klasik ve modern literatürü başarıyla harmanlayarak sağlam bir teorik zemin kurmuştur.

Tezin güçlü yönleri

Literatür Hakimiyeti: Çalışma boyunca geniş literatür taraması ve kaynakların derinlikli analizi dikkat çekmektedir. Özellikle üç filozofun eserleri temel alınarak, doğrudan birinci kaynaklara başvurulmuş olması tez için önemli bir artıdır.

Karşılaştırmalı Analiz: Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerinin hem senkronik hem de diakronik olarak incelenmesi ve bu yöntemle felsefe-din ilişkisinin tarihî dönüşümünün gözler önüne serilmesi oldukça başarılıdır.

Kavramsal Netlik: Akıl ve vahyin mahiyetleri üzerine yapılan derin analiz, kavramların anlaşılır bir dille ve tutarlı biçimde ele alınması, tezin felsefi değerini artıran unsurlardır.

Akıcı Dil ve Yapılandırma: Metnin akıcı, açık ve sistematik bir anlatımla sunulmuş olması, akademik metnin okunabilirliğini ve anlaşılırlığını artırmıştır.

Tezin geliştirilebilir yönleri

Çağdaş Yansımalar: Tezin tarihî ve metinsel derinliğinin yanı sıra, filozofların görüşlerinin günümüz tartışmalarına ve felsefe-din ilişkisindeki modern sorunlara nasıl bir açılım getirebileceği üzerine daha fazla vurgu yapılması iyi olurdu.

Eleştirel Yaklaşım: Her ne kadar filozofların görüşleri açıklayıcı ve karşılaştırmalı olarak ele alınsa da, tezde daha güçlü ve net bir eleştirel duruş benimsenebilirdi. Filozofların akıl-vahiy meselesindeki farklılaşan yaklaşımları daha belirgin bir şekilde ortaya konulabilirdi.

Daha Detaylı Sonuç Bölümü: Tezin sonuç kısmında genel çıkarımlar yapılmakla birlikte, karşılaştırmalı analizden çıkan spesifik sonuçlar ve filozofların görüşlerinin birbirlerine üstünlükleri veya eksiklikleri üzerine daha derinlemesine bir analiz yapılabilirdi. Böylece sonuç bölümünün analitik ve sentezleyici niteliği güçlendirilebilirdi.

Metodolojik Açıklık: Filozofların düşüncelerini analiz ederken kullanılan kriterler ve yöntem daha açık ve sistematik bir şekilde ortaya konulabilirdi.

Tez, çağdaş tartışmalarla ilişkilendirme ve daha belirgin bir eleştirel perspektif kazanılması durumunda, çalışmanın akademik derinliği ve etki alanı daha da genişleyebilir. Bu geliştirilebilir yönlerin yanı sıra bu tez, klasik İslâm düşüncesi alanında önemli ve nitelikli bir çalışmadır. Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefe-din ilişkisindeki yaklaşımını ayrıntılı, net ve karşılaştırmalı bir şekilde ele alması bakımından literatüre ciddi bir katkı sunmaktadır.

3.1.5 Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi (Ali Tekin)

Aristoteles'in mantık külliyatının dördüncü cildi Kitâbu'l- Burhân'ı, bilgi kuramı üzerine yazıldığı bilinen ilk kitaptır. Bu kitapta bilginin akıl yolu ile nasıl elde edilceği ortaya konulur ve bu kitapta yer alan temel terim apodeiksis (yani burhan)dır. Burhani kıyas terimi zorunlu öncüllerden yola çıkılarak yapılan kıyas olarak tanımlanabilir ve Aristoteles'e göre bilgi burhani kıyas üzerine inşa edilir. Meşşâî felsefenin temsilcilerinden Fârâbî Arapçada mantık biliminin kurucu filozofudur ve onun kaleme aldığı Kitâbu'l-Burhân ile Aristoteles'in fikirleri ile İslâm felsefe dünyası buluşmuş olur. Ali Tekin'in doktora tezinde bu iki filozufun Kitâbu'l-Burhân'ları karşılaştırılır ve Meşşâî filozof Fârâbî'nin Aristoteles'in burhan teorisine katkıları ortaya konulmaya çalışılır[34].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tez, Aristoteles'in Analütikôn Hüsterôn (İkinci Analitikler) adlı eserinde yer alan burhan teorisi ile Fârâbî'nin bu esere paralel olarak yazdığı Kitâbu'l-Burhân adlı eserindeki burhan teorilerini incelemektedir. Yöntem olarak, her iki filozofun eserleri derinlemesine bir şekilde metin çözümlemesi ile incelenmiş, metinlerin kavramsal çözümlemeleri yapılarak aralarındaki ilişkiler, farklılıklar ve benzerlikler ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Bu yönüyle tez, metin merkezli bir karşılaştırmalı analiz yöntemini tercih etmiş ve felsefi analiz geleneğine uygun bir biçimde, kavramların incelikli analizlerine odaklanmıştır.

[34] Ali Tekin, *Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

Tezin yöntemi titizlikle uygulanmış olup, mantık kitaplarının klasik felsefe geleneğindeki konumu, ilgili eserlerin metinsel bütünlükleri korunarak analiz edilmiştir. Bu yöntem, ele alınan metinlerin daha önce gözden kaçmış olabilecek nüanslarını ortaya çıkararak önemli ve kıymetli bir katkı sağlamaktadır.

Tezin kapsamı oldukça geniş ve zengindir. Aristoteles ve Fârâbî'nin burhan teorileri sistematik bir şekilde analiz edilmiş ve ardından iki filozofun bu alandaki eserleri içerik olarak karşılaştırılmıştır. Tez, burhan teorilerinin temel kavramları, önermeler, kıyaslar, zorunluluk ilkeleri ve tanımlar üzerine geniş kapsamlı açıklamalar yapmaktadır. Ayrıca, burhanın mantık, epistemoloji ve bilim felsefesi içerisindeki yeri ve rolü derinlemesine incelenmiştir.

Böyle geniş bir kapsam içinde çalışmanın bütünlüğü iyi korunmuş, mantıksal akış başarılı biçimde sağlanmış ve konunun özüne odaklanılarak farklı noktalarda dağılıp gitme riski başarıyla engellenmiştir.

Tezin kavramsal çerçevesi, Aristotelesçi mantık geleneği ve Meşşâî felsefe bağlamında oluşturulmuştur. Burhan teorisinin temel kavramları olan "bilgi", "kesinlik (yakîn)", "öncüller", "tasavvur", "tasdik" gibi kavramlar ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Ayrıca tezin kavramsal çerçevesinde, Aristoteles ve Fârâbî'nin eserlerinin içeriği ve yöntemi arasındaki ilişkiye, burhan teorisinin felsefe ve bilimsel araştırmalardaki yerine özel bir önem verilmiştir.

Temel iddia: Tez, ilk olarak Aristoteles tarafından kaleme alınmış olan "*Kitâbu'l-Burhân"* adlı eserinden sonra Fârâbî'nin yazmış olduğu *Kitâbu'l-Burhân*'ı, İslâm felsefesi ve mantık alanında yazılmış en orijinal Kitâbu'l-Burhân çalışması olduğunu iddia etmektedir. Yazar, Fârâbî'nin teorisini, Aristoteles'in burhân teorisi üzerinden yazmış olmasını ancak onun bir kopyası olmadığını vurgulamaktadır. Aynı zamanda ortaya atmış olduğu yeni kavramlarla özgün bir teori oluşturduğunu, böylelikle bu teoriyi İslâm felsefesine kazandırdığını ve katkılarda bulunduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, İslâm düşünürü olan Fârâbî'nin, Meşşâî ekolüne mensup olduğunu, İslâm felsefesinde mantık ilminin kurucusu sayıldığını ve kitabında ele alınan bilim ve bilgi kuramlarının yeniden incelenmesini sağladığını ileri sürmektedir.

Bulgular: Ali Tekin tezinde Fârâbî'nin Aristoteles'in fikirlerini geliştirerek ve İslâm felsefesi ile sentezleyerek Meşşai geleneğinde özgün eserler verdiğini ifade eder. Fârâbî için Burhani kıyas, kesin bilgi ürettiren kıyastır bundan dolayı doğru bilgi ürettirir fakat sadece pozitif bilimler ve felsefede kullanılmamalı aynı zamanda sosyal alanındaki bilginin üretimin de kullanılması gereken bir yöntem olmalıdır. Aristoteles akıl yürütme yöntemini sonuç türlerine göre tümdengelim ve tümevarım şeklinde sınıflarken Fârâbî ise bunlara yine Aristoteles'in kıyas türlerinden yola çıkarak eklemeler yapar ve farklı olarak akıl yürütme yöntemleri (Burhani, Cedel, Hatabe, Şiiri, Mugalata) tanımlar. Ayrıca Fârâbî tümdengelim yönteminin kullanım alanını genişletir, tümdengelim yönteminin sadece pozitif bilimlerde değil ayrıca siyaset ve toplum yönetiminde de kullanılabileceğini söyler. Bununla birlikte tümevarım yönteminin eksik bilgilerden kaynaklı olarak kesin bilgi veremeyebileceğini ve yanlış genellemeler yapılabileceğini belirterek bu yöntemin eksiklerinin diyalektirk (cedel) ve hitabet (hatabe) yöntemlerini ekleyerek gidermeye çalışır.

Fârâbî, Aristoteles'in burhan teorisini İslâm felsefesi ile sentezleyerek genişletmesi ve mantığı daha sistematik hale getirmesi ile mantığın anlaşılırlığı kolaylaşmış bu da Fârâbî'nin ikinci öğretmen ünvanı almasını sağlamıştır.

Sonuç: Ali Tekin tezinde burhan teorilerini karşılaştırıyor ve bu iki teorinin aslında çok benzediğini, özünde farklı olmadığı, ancak Fârâbî'nin teoriyi yeniden yapılandırdığı belirtiyor. Tezde ayrıca şunlardan bahsediliyor; Fârâbî, teorinin mantığı ile İslâm felsefesini yorumlayarak burhan teorinin gelişmesini ve dolayısı ile kapsamının da genişlemesini sağlıyor. Fârâbî'ye göre Meşşâî felsefenin özü burhan yöntemiyle aklî bilginin elde edilmesi ve bu yöntemin diğer bilim dallarına uygulanmasıdır. Mantık, yalnızca bilimsel düşüncenin değil, tüm felsefi araştırmaların temeli olarak görülmüştür. Fârâbî, burhanı yalnızca teorik bilgi üretiminde değil, aynı zamanda pratik bilimlerin (ahlâk, siyaset vb.) temellendirilmesinde de kullanmıştır. Meşşâî felsefe geleneğinde burhan, bilginin kesinliğini garanti eden temel yöntem olarak benimsenmiş ve Aristoteles'ten sonra en sistematik hale getiren filozof Fârâbî olmuştur. Fârâbî, burhan teorisini İslâm felsefesine entegre ederek yeni bir sistem oluşturmuştur, kıyasın mantığını metafizik ile ilişkilendirmiştir, böylece burhani kıyasın dolayısı ile de mantığın sadece bilimlerde değil, felsefi düşüncede de

belirleyici bir rol oynadığını savunmuştur. Tezin vardığı sonuç olarak denilebilinir ki Fârâbî için, bilginin kesinliği ancak burhan yöntemiyle sağlanabilir, bilimler burhanî kıyas yöntemine dayalı olarak sınıflandırılmalı ve düzenlemelidir ve burhani kıyas yalnızca fizik ve doğa bilimlerinde bir bilimsel yöntem olarak değil aynı zamanda metafizik, siyaset ve ahlâk gibi disiplinlerde temel bir kavram olarak da kullanılmalıdır. Denilebilinir ki tez, Fârâbî'nin hem İslâm felsefesi hem de felsefe tarihindeki değerini vurgulamaktadır.

Özgünlük: Ali Tekin tezinde "burhan terimi ve mantığın" Aristoteles ve Fârâbî felsefelerindeki yerleri için şu karşılaştırmayı yapar. Burhan yani kıyas, Aristoteles için bilgiyi edinmek için bir yöntemdir oysaki Fârâbî için bilgiyi edinmekteki en güvenilir yoldur. Fârâbî'ye göre "burhan" tanımlama süreciyle ayrılmaz bir bütündür. Aristoteles için kıyas mantıkta bilgiyi edinmek için bir araçtır Fârâbî için ise bir ilkedir ve tüm disiplinler kıyas mantığı temeline inşa edilmelidir. Teze göre Fârâbî'nin söylemleri İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi filozoflara ilham vermiştir. Örneğin İbn Sînâ, burhan tümdengelim yöntemini fizik ve tıp gibi alanlara uygulamış ve böylece İslâm felsefesini zenginleştirmiştir. Ayrıca Fârâbî'nin söylemleri felsefi tartışma alanlarını da genişletmiştir, örneğin Gazâlî 'ye göre "nedensellik ilkesi" burhanî olarak kanıtlanamaz çünkü Allah'ın müdahalesi her zaman mümkündür. Fârâbî ise aksine, burhanın metafizik alanlarda bile kesin bilgi sağladığını savunur. Dikkat çekilen bu bakış açıları Ali Tekin'nin tezini diğerlerinden ayıran özgün taraflardır.

Literatür: Ali Tekin tezinde esas kaynak olarak Aristoteles'in Analütikôn Hüsterôn yani İkinci Analitikler'i ve Fârâbî'nin Kitâbu'l-Burhân adlı eserlerini kullanmıştır. Ayrıca Meşşai felsefesi ile ilgili literatüre de tezinde geniş bir şekilde yer vermiştir. Bunun dışında klasik ve modern epistemoloji ile ilgili literatür de tezinde yer bulmaktadır.

Tezin güçlü yönleri

Derinlemesine ve Titiz Metin Analizi**:** Aristoteles ve Fârâbî'nin metinlerinin detaylı incelenmesi, incelikli kavram analizleri tezde öne çıkan en güçlü yönlerden biridir.

Karşılaştırmalı Yaklaşımın Başarısı**:** İki filozofun aynı isimdeki eserlerini karşılaştırmalı incelemek, özgün katkıların net bir biçimde ortaya çıkarılmasını sağlamıştır.

Literatüre Katkısı**:** Aristoteles ve Fârâbî'nin burhan teorilerinin ilişkisi üzerine daha önce kapsamlı bir çalışmanın bulunmaması, bu tezin özgün ve değerli bir katkı sunmasını sağlamıştır.

Tezin geliştirilir yönleri

Modern Epistemolojik Bağlamdan Uzaklık: Tez, burhan teorisini modern bilim ve epistemoloji bağlamındaki güncel tartışmalarla ilişkilendirebilirdi. Böyle bir bağlantının eksikliği, klasik metinlerin modern okuyucu açısından anlamlandırılmasını zorlaştırabilir.

Pedagojik ve Metodolojik Farklılıkların Eksik Tartışılması: Aristoteles ve Fârâbî arasındaki pedagojik farklılıklar ve öğretim yöntemlerinin daha net biçimde ortaya koyulması, tezin açıklayıcı gücünü artırabilirdi.

Dil ve Üslup Kullanımı: Bazı bölümlerde kullanılan ağır felsefi dil, metnin akıcılığını zaman zaman olumsuz etkilemiştir. Bu durumun yer yer daha sade bir üslupla dengelenmesi, tezin okunabilirliğini artırabilirdi.

Sonuç olarak tez, Aristoteles ve Fârâbî'nin burhan teorilerine ilişkin önemli bir çalışmadır. Özellikle Aristotelesçi mantık ve İslâm felsefesi geleneğinde burhan teorisinin yerini netleştirmek açısından akademik alana ciddi bir katkı sağlamaktadır.

3.2 Fârâbî'nin Metafizik Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirmesi

3.2.1 Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği (Armağan Atar)

Tez, Tanrı'nın basitliği fikrini Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşleri üzerinden inceler. Tanrı'nın madde-sûret, cins-fasıl, kuvve-fiil, illet-malul gibi ayrımlardan uzak olduğunu, O'nun varlık-mahiyet ayrımına tabi olmadığını ve sıfatlarının zatının gayrı olmadığını ileri sürer. Bu ayrımları daha da açıklamak gerekirse;

Madde-sûret ayrımı: Aristotelesçi felsefede varlıklar madde ve sûretten oluşur. Madde potansiyel, sûret ise o potansiyelin fiil hâlidir. Ancak Tanrı'da madde-sûret ayrımı yoktur, çünkü Tanrı potansiyel bir varlık değildir; varlığı zaten tam ve mükemmeldir.

Cins-fasıl ayrımı: Bir şeyin hangi kategoriye ait olduğunu (cins) ve o kategoride hangi özelliklerle diğerlerinden ayrıldığını (fasıl) belirtir. Tanrı'nın cins veya fasla tabi olmaması, onun kategorize edilemez, benzersiz ve tek olduğunu vurgular.

Kuvve-fiil ayrımı: Potansiyel (kuvve) ve gerçekleşmişlik (fiil) ayrımıdır. Tanrı potansiyel değildir, O her yönüyle fiil (tam olarak gerçekleşmiş, mükemmel) durumundadır.

İllet-malul ayrımı: Sebep-sonuç ilişkisini ifade eder. Tanrı, kendisi sebep olsa bile kendisi bir sonuç (malul) değildir. O hiçbir şey tarafından yaratılmamış, meydana getirilmemiştir; varlığı zorunludur ve var olması için başka bir şeye ihtiyaç duymaz.

Bu bağlamda tez, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Tanrı anlayışının bu ayrımların hiçbirine tâbi olmadığını iddia ederek, onların Tanrı'yı mutlak bir sadelikle (basitlik) kavradıklarını vurgular. Kısacası şunu diyebiliriz ki tez, Tanrı'nın basitliği fikrini Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşleri üzerinden inceler. Tanrı'nın madde-sûret, cins-fasıl, kuvve-fiil,

illet-malul gibi ayrımlardan uzak olduğunu, O'nun varlık-mahiyet ayrımına tabi olmadığını ve sıfatlarının zatının gayrı olmadığını ileri sürer[35].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tezde yöntem olarak tarihsel-felsefi analiz benimsenmiştir. Tezin yöntemi genel olarak kavramsal ve teorik bir inceleme üzerine kurulu olup, filozofların (Fârâbî ve İbn Sînâ) metinlerine dayalı metinsel yorumlama ve karşılaştırmalı analiz yöntemleriyle oluşturulmuştur. Yazar, birincil kaynakları ve güvenilir ikincil kaynakları titizlikle ele almış, filozofların düşüncelerini tarihsel ve bağlamsal olarak yerleştirmiş ve analiz etmiştir. Yöntem açısından metin analizi ve kavramsal çözümleme başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Ancak tezin ampirik ya da saha araştırması içermediği, tamamen metin ve kavramlara odaklandığı unutulmamalıdır ki, bu felsefe alanında kabul edilebilir ve tercih edilen bir yaklaşımdır.

Tezin kapsamı oldukça derin ve geniştir. İlahi basitlik kavramını, İslâm felsefesinin klasik döneminin iki büyük ismi olan Fârâbî ve İbn Sînâ merkezinde ayrıntılı olarak incelemiştir. Bu kapsam içinde öncelikle kavramın felsefi temellerini (madde-sûret, cevher-araz, varlık-mahiyet vb.) açıklamakla işe başlayan yazar, daha sonra varlık-mahiyet ayrımı ve Tanrı'nın sıfatları gibi temel konuları kapsamlı bir şekilde analiz ederek devam etmiştir. Ayrıca tarihsel arka plan olarak Antik Yunan-Helenistik dönemi kapsayan bir giriş bölümü ile konunun felsefi köklerini vurgulamıştır.

Kapsam açısından küçük bir eksiklik olarak, kelâm geleneği ile olan ilişkilere zaman zaman atıfta bulunulsa da, daha detaylı bir karşılaştırmanın yapılmaması gösterilebilir. Ancak yazar, bunun bilinçli bir tercih olduğunu belirtmiş ve tezini felsefi çerçevede sınırlandırmıştır.

Tezin kavramsal çerçevesi, klasik İslâm felsefesindeki "ilahî basitlik" (divine simplicity) kavramına dayanmaktadır. Bu çerçeve, Tanrı'nın varlığının herhangi bir bileşikliği reddeden, Tanrı'yı basit, bölünmez ve kendine yeterli olarak gören bir metafizik pozisyondur. Yazar, kavramsal çerçeveyi oluştururken Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefi sistemlerini net ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Kavramların

[35] Armağan Atar, *Klasik İslâm Felsefesinde İlahî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

anlamları ve birbirleriyle olan ilişkileri açık ve anlaşılır bir dille sunulmuştur. Bu yaklaşım, kavramların tarihsel ve felsefi bağlamlarını anlaşılır kılması açısından tezin güçlü yanlarındandır.

Temel iddia: Tezde, Tanrı'nın sıfatlarının zâtıyla birebir olması ve mâhiyetinin varlığından ayrı olmaması yaklaşımı vardır. Bu düşünceyi, İbn Sînâ ve Fârâbî'nin savundukları iddia edilmektedir. Tezde bir diğer iddia ise, iki İslâm filozofunun Tanrı anlayışlarında ilahî basitlik teorisini ileri sürmüş olduklarıdır. İlahî basitlik teorisi, Tanrı'nın varlığının basit olduğunu yani herhangi bir bileşiklik içermediği anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım, sadece İslâm felsefesinin ilkelerini göstermekle kalmamakta, aynı zamanda bu konuda metafiziksel ve ontolojik bir görüşünün olduğunu göstermektedir. Fârâbî ve İbn Sînâ tevhid inancını gözettikleri için, Tanrı'nın varlığında bir bölünmeyi, çokluğu reddetmektedirler.

Bulgular: İlahi basitlik kavramı, Klasik İslâm felsefesinde Fârâbî'nin görüşüne göre Tanrı'nın birliğini ve mutlak anlamda onun benzeri bir varlığın olmadığını ifade eder. Öte yandan İbn Sînâ ise Tanrı'yı "Zorunlu Varlık" olarak tanımlar ve Tanrı'nın varlığının başka bir sebebe bağlı olmadığını söyler ve ayrıca yaratıcının varlık-mahiyet ayrımının olmadığını vurgular. Ona göre insanın bir varlığı ve bir mahiyeti vardır; insanın varlığı mahiyetinden ayrı düşünülebilinirken Tanrı'da düşünülmemelidir; yaratıcının varlığı ve mahiyeti birdir ve bu durum, Tanrı'nın basitliğini ifade eder.

Tanrı'nın basitliği, O'nun mutlak birliğini ve zorunlu varlığını temellendirmenin bir aracıdır. Tanrı'da herhangi bir bileşimin reddedilmesi O'nun en yetkin varlık olmasının gereğidir yani Tanrı'nın bileşimlerden arınmış (yani parçaları olmayan, bölünemez) bir varlık olması, O'nun sonsuz yetkinlikte, mutlak, sınırsız ve zorunlu bir varlık olmasının temel mantıksal gerekçesidir. Bunu açıklamak gerekirse; bir varlıkta bileşim (parçalar veya unsurlar arası birleşim) olması, o varlığın başka bir varlığa ihtiyaç duyması anlamına gelir; çünkü parçalar varlığı dışarıdan birleştirecek, organize edecek ya da onları bir araya getirecek başka bir sebep ararlar. Örneğin bir masa parçalardan oluşur, parçaları biri birleştirmeden masa olmaz; yani başka bir sebebe ihtiyaç duyar. Eğer Tanrı da parçalı ya da bileşik olsaydı, onun da varlığını birleştirecek başka bir sebebe ihtiyaç duyulurdu. Bu durum Tanrı'nın bağımsız, yetkin

ve zorunlu varlık olduğu fikrine ters düşerdi. İşte bu nedenle Tanrı'nın basitliği O'nun en yetkin varlık oluşunun temel bir şartı olarak görülür.

Sonuç: Tezin bulgularına göre, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Tanrı anlayışı, "ilahi basitlik" ilkesi çerçevesinde şekillenmiştir. Bu yaklaşıma göre Tanrı, hiçbir bileşeni, ayrımı veya çokluğu barındırmayan mutlak basit bir varlıktır. O'nda madde-sûret, cevher-araz, cins-tür, kuvve-fiil gibi kavramsal ayrımlar yer almaz; bu nedenle Tanrı bölünemez, değişmez ve kendine yeterlidir. Varlık-mahiyet ayrımı Tanrı için geçerli değildir; çünkü mahiyetin varlıktan ayrı olması, O'nda çokluk anlamına gelir ve bu da basitlik ilkesine aykırıdır. Tanrı'nın sıfatları da O'nun zâtından ayrı değildir; aksine, bu sıfatlar Tanrı'nın tek ve basit zâtının farklı yönlerinin kavramsallaştırılmasıdır. Ayrıca yaratma fiili, iradi bir tercih sonucu değil, sudûr (zorunlu taşma) yoluyla gerçekleşir. Bütün bu yaklaşımlar, Tanrı'nın birliğini ve aşkınlığını felsefi olarak temellendirme çabasının bir parçası olarak öne çıkmakta; böylece tevhid ilkesi aklî bir zeminde savunulmaktadır.

Özgünlük: Teze göre İslâm felsefesi literatüründe "ilahi basitlik" kavramının tek başına ve ayrıntılı olarak ele alındığı çalışmalar nadirdir. Genellikle bu kavram daha geniş konuların içinde alt başlık olarak ele alınmıştır. Bu çalışma, ilk kez özel ve sistematik olarak Fârâbî ve İbn Sînâ perspektifleriyle birlikte kavramı karşılaştırmalı biçimde inceleme iddiasını ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili örnek vermek gerekirse, klasik İslâm filozofları arasında Gazâlî, Kindî veya İbn Rüşd gibi düşünürler ilahi basitlik teorisine doğrudan odaklanmamıştır. Onlar Tanrı'nın sıfatları ya da mahiyetini tartışırken bunu geniş felsefî tartışmaların içinde yan konu olarak işlemiştir. Ancak bu çalışmada Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşleri bizzat merkeze alınarak, yalnızca ilahi basitlik kavramı üzerine odaklanılarak detaylı karşılaştırmalar yapılmaktadır. Kısacası bu çalışma için denilebilinir ki İslâm felsefesinde daha önce müstakil olarak ele alınmamış olan ilahi basitlik teorisini, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşleri bağlamında kapsamlı ve karşılaştırmalı bir biçimde incelemesidir.

Literatür: Tezde kullanılan literatür temel olarak İslâm felsefesine ve Antik Yunan felsefesine ait klasik kaynaklardır. Özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'nın kendi eserleri,

Aristoteles, Plotinus, İbn Rüşd, Kindî, Gazâlî gibi filozofların ve çağdaş yazarların (Fazlurrahman, Toshihiko Izutsu, Dimitri Gutas gibi) eserlerine de başvurulmuştur.

Tezin güçlü yönleri

Detaylı Kavramsal Analiz: İlahi basitlik kavramının ve bağlantılı metafizik ilkelerin ayrıntılı ve sistematik olarak incelenmesi, okuyucuya felsefi bir derinlik ve kavrayış sağlamaktadır.

Birincil Kaynakların Titizlikle Kullanılması: Fârâbî ve İbn Sînâ'nın metinlerinin özenle incelenmesi, filozofların görüşlerinin doğru ve tutarlı bir biçimde aktarılmasını sağlamıştır.

Teorik Tutarlılık ve Bütünlük: Çalışma boyunca kavramlar arasındaki mantıksal ilişki titizce korunmuş, filozofların görüşleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar başarılı şekilde analiz edilmiştir.

İyi Yapılandırılmış ve Net Bir Akış: Bölümlerin mantıksal dizilişi ve alt başlıkların açıklayıcı niteliği sayesinde okuyucu tezin amacını ve ilerleyişini kolayca takip edebilmektedir.

Tezin geliştirilebilir yönleri

Kelâm ve diğer Felsefî Geleneklerle Etkileşim: Kelâm geleneğine ve daha sonraki İslâm düşünce geleneklerine yönelik derinlemesine karşılaştırmalı analizlerin yapılmaması, tezin felsefi kapsamını biraz daraltmıştır. Bu karşılaştırmaların daha fazla yer bulması tezi zenginleştirebilirdi.

Daha Fazla Eleştirel Perspektif: Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerine eleştirel yaklaşım daha güçlü olabilirdi. Var olan problemlerin ve eleştirilere verilen yanıtların daha ayrıntılı olarak ele alınması, tezdeki tartışmaların felsefi açıdan derinliğini artırabilirdi.

Batı Felsefesi ile Karşılaştırma: İlahi basitlik konusu Batı felsefesinde geniş bir tartışma alanına sahip olduğundan, bu literatüre atıfların ve karşılaştırmaların daha

fazla yapılması, konunun evrensel felsefi bağlamdaki önemini daha açık bir şekilde ortaya koyabilirdi.

Bazı Felsefi Problemlerin Derinleşme Gerekliliği: Özellikle Tanrı'nın mahiyeti ve sıfatlarıyla ilgili problemlerin (örneğin, Tanrı'nın mahiyetinin olmaması durumunda O'nun hakkında nasıl konuşabileceğimiz sorunu gibi) daha derinlikli ve kapsamlı analiz edilmesi, tezdeki felsefi tartışmanın derinliğini artırabilir.

Sonuç olarak, Armağan Atar'ın tezi, klasik İslâm felsefesindeki önemli bir kavramı ayrıntılı, tutarlı ve açık bir şekilde analiz eden güçlü bir çalışmadır ve akademik anlamda değerli ve ileri çalışmalar için yol gösterici bir eser niteliğindedir.

3.2.2 Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi (Cengiz Alaca)

Tez, Fârâbî'nin ruh-beden ilişkisini ve bu ilişki üzerinden meâd problemini felsefi bir çerçevede inceleyerek, filozofun ahiret anlayışını ve bu konudaki tartışmaları ortaya koymaktadır. Çalışmaya göre Fârâbî için ruh ve beden, birbirinden tamamen bağımsız düşünülemeyen ancak özleri itibariyle birbirinden farklı niteliklere sahip varlıklardır. Fârâbî'ye göre beden, maddi (cismani) âlemden (halk âlemi), ruh ise manevi (soyut) ve akli âlemden (emir âlemi) gelmektedir. Fârâbî, ruhun, bedenle birlikte yaratıldığını ve önceden var olmadığını özellikle vurgular ve ayrıca ruhun, bedenin ölümünden sonra da devam edebilecek bir yetkinliğe eriştiğinde, artık bedenden bağımsız olarak varlığını sürdürebileceğini belirtir. Fârâbî'nin bu yaklaşımı, ruh-beden ilişkisinin ölüm ötesi varoluş bağlamında da önemli sonuçları olduğunu gösterir. Fârâbî ruhun bedenden önce mevcut olduğu Platonik görüşü ve ruhun başka bedenlere geçerek sürekli varlığını sürdürmesi fikrini (tenasüh) kesinlikle reddeder ve bedensiz varoluşun ancak ruhun belli bir yetkinlik kazanmasıyla mümkün olabileceğini söyler[36].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Cengiz Alaca tarafından kaleme alınan "Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi" başlıklı tez, analitik, kavramsal ve karşılaştırmalı bir yöntem izlemektedir. Yazar, konuyu üç temel bölüme

[36] Cengiz Alaca, *Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

ayırarak kronolojik ve kavramsal ilerleyişi ustaca harmanlamıştır. İlk bölümde tarihsel arka plan ve kavramsal gelişimin incelenmesi, ikinci ve üçüncü bölümlerde ise Fârâbî'nin kendi düşünce sistematiğine odaklanılması, tutarlı ve açık bir yöntemsel yapı ortaya koymaktadır. Bu yöntem, okuyucunun hem tarihsel bağlamı hem de Fârâbî'nin özgün düşüncelerini bütüncül olarak kavramasına yardımcı olmaktadır.

Tez, geniş bir felsefi arka planın yanı sıra Fârâbî öncesi ve sonrası İslâm düşünürlerinin görüşlerini de kapsamlı şekilde ele alarak meseleye bütünlüklü bir bakış açısı getirmiştir. Konu, yalnızca Fârâbî'nin metinleriyle sınırlı kalmayarak Grek-Helenistik gelenek ve İslâm filozoflarının farklı yaklaşımları üzerinden genişletilmiştir. Böylece, Fârâbî'nin düşüncelerinin özgünlüğünü ve farklılığını daha net ortaya koyan bir kapsam sağlanmıştır.

Tezin kavramsal çerçevesi, ruh, beden, nefis, akıl ve meâd gibi temel kavramlar üzerine kurulmuştur. Bu kavramlar titiz ve dikkatli bir şekilde tanımlanmış, Fârâbî'nin görüşleri açık ve anlaşılır biçimde ortaya konulmuştur. Kavramların tarih içindeki gelişimi ve farklı filozoflar tarafından nasıl ele alındığı, Fârâbî'nin yaklaşımının daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlamaktadır.

Temel iddia: Tezin temel iddiası, "Fârâbî'nin meâd anlayışı, ruhun ölümsüzlüğünü bireyin akıl ve ahlâk düzeyi ile ilişkilendirerek, insanın yetkinleşme sürecine dayalı bir eskatolojik sistem sunar. Bu anlayış, ahiretin insan davranışları üzerindeki belirleyici etkisini rasyonel bir zeminde temellendirir" şeklindedir.

Bulgular: Tezin temel bulgularından bahsedilecek olunursa, Fârâbî'ye göre ruh, belirli bir yetkinlik düzeyine ulaşarak, bedensiz varlığını sürdürebilir. Ruhun ölümsüz ve bedenden bağımsız bir cevher olduğu düşünces ise Fârâbî'nin akıl teorisiyle ilişkilidir. Açıklamak gerekirse, insan ruhunun, bedenle olan ilişkisinden ayrıldıktan sonra soyut (manevi) âlemde akıl faaliyetleri sayesinde sonsuza kadar yaşaması söz konusudûr. Bu durum, ruhun maddi varlıklardan bağımsız, soyut ve aklî bir cevher olması ile ilişki gösterir. Fârâbî'ye göre ruhun aklî yetkinliği, onu ölümsüz kılan temel özelliktir; çünkü akıl maddi bir şeye bağlı değildir. Böylece akıl yetkinleştikçe ruhun bağımsızlığı ve ölümsüzlüğü de ortaya çıkar.

Ayrıca Fârâbî'nin akıl teorisi doğrudan meâd (ahiret hayatı) kavramı ile ilişkili bulunmuştur. Fârâbî'ye göre ölüm sonrası yaşam, ruhun akıl yoluyla ulaştığı yetkinlik derecesine bağlıdır. İnsan aklının dört aşamalı yetkinleşme süreci (kuvve halinde akıl, fiil halinde akıl, müstefâd akıl, faal akıl ile birleşim) ruhun ölüm sonrası kaderini belirler. Fârâbî'ye göre, akıl yetkinleşirse ruh bedenden ayrıldıktan sonra ebedi mutluluğa ulaşabilir. Eğer insan aklı yetkinleşmezse, ruhun meâdı gerçekleşmez ve ruh ölümle birlikte yok olur. Bu nedenle, akıl teorisi ve meâd arasındaki ilişki, doğrudan ruhun ölümsüzlük potansiyelini ifade eder.

Sonuç: Tezin hâkim görüşü, Fârâbî'nin ölüm sonrası varoluşun, ruhun bedensiz varlığını sürdürmesine dayandığı görüşüdür. Ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret yaşamındaki mutluluk, ruhun akli ve manevi gelişimine, yani yetkinleşmesine bağlıdır. Ruhun nihai mutluluğu, hem teorik (bilgi) hem pratik (erdemli davranış) akıl vasıtasıyla sağlanan yetkinliğe ulaşmasıyla gerçekleşir. Ruhun bu yetkinliği, ölümden sonra onu bedensiz ve bağımsız bir varlığa dönüştürür. Örneğin, Fârâbî'ye göre bedeni terk eden ruh, eğer yetkinleşmişse, bedensiz olarak sonsuza kadar mutlu bir varoluş sürdürür. Fakat akli yönden gelişememiş ruhlar, varlıklarını bedensiz olarak sürdüremez ve ölümle yok olurlar.

Tezin sonucunda, Fârâbî'nin insanın ölüm sonrası ruhsal varoluşunu rasyonel bir temele oturttuğu ve bu konuda İslâm filozofları arasında özgün bir pozisyona sahip olduğu sonucuna varılır.

Özgünlük: Tez, ruh-beden ilişkisini doğrudan Fârâbî'nin felsefesi üzerinden meâd problemiyle ilişkilendirerek incelemesiyle özgünlük kazanmıştır. Çalışmaya göre Fârâbî'nin ruh-beden ilişkisindeki yaklaşımlarını özellikle ahiret hayatı (meâd) bağlamında açıklamaktır. Fârâbî'nin düşüncesinde ruhun bedenden bağımsız bir cevher olarak varlığını sürdürme yeteneği, ruhun yetkinleşmesine bağlıdır. Bu yetkinleşme, teorik ve pratik akıl ile ilişkilendirilmiş, ölüm sonrası mutluluğun akli gelişimle elde edildiği vurgulanmıştır. Örneğin, Fârâbî'ye göre, akıl yönünden yetkinleşmemiş olanların ruhları ölümle birlikte bedenleriyle beraber yok olur; çünkü bu ruhlar bedenden bağımsız olarak varlığını sürdürecek cevherî yapıya (akıl seviyesine) ulaşamamıştır. Fârâbî'nin sudûr nazariyesi, ruh ve nefis anlayışı, akıl

teorisi ve İslâm felsefesi geleneğindeki eskatolojik düşüncelerin temel teorik çerçeveyi oluşturduğu bu çalışma literatüre özgün katkı sunmaktadır.

Literatür: Fârâbî'nin eserleri, İslâm felsefesi kaynakları ve modern araştırmalar, tezde kullanılan temel literatürdür. Fârâbî'nin kendi orijinal eserleri (örneğin, el-Medînetü'l-Fâzıla, es-Siyâsetü'l-Medeniyye, el-Mebâdi' gibi eserler), klasik İslâm felsefesi kaynakları (İbn Sînâ, Gazzâlî gibi düşünürler ve onların eserleri) ve konu üzerine yapılmış güncel akademik araştırmalar tezin temel literatürünü oluşturur.

Tezin güçlü yönleri

Tezin en güçlü yönlerinden biri, Fârâbî'nin felsefesini analiz ederken sadece metinsel yorumlama değil, aynı zamanda kavramların iç tutarlılığını ve pratik sonuçlarını da detaylı olarak ortaya koymasıdır. Fârâbî'nin felsefi sistemindeki psikolojik ve eskatolojik unsurların iç içe geçtiğinin net bir şekilde gösterilmesi, çalışmanın dikkat çekici yanlarından biridir. Ayrıca, Fârâbî'nin düşüncelerinin Gazâlî ve İbn Rüşd gibi filozofların eleştirileri bağlamında tartışılması, akademik anlamda zengin bir perspektif sunmaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri

Bununla birlikte tez, bazı açılardan geliştirilmeye açık noktalar barındırmaktadır. Örneğin, Fârâbî'nin görüşlerinin çağdaş felsefi ve bilimsel tartışmalarla ilişkisi yeterince vurgulanmamıştır. Fârâbî'nin psikolojik ve metafizik yaklaşımlarının modern psikoloji veya zihin felsefesiyle bağlantılandırılması, tezin özgünlüğüne katkıda bulunabilirdi. Ayrıca, bazı bölümlerde fazlasıyla ayrıntıya inilmesi okuyucuyu yorabilecek düzeye ulaşmıştır. Bu ayrıntılar daha özlü ve net şekilde sunularak akıcılık artırılabilirdi.

Sonuç olarak, Cengiz Alaca'nın tezi, yöntem açısından sağlam, kapsam açısından geniş ve kavramsal açıdan güçlü bir çalışma olarak dikkat çekmektedir. Fârâbî'nin ruh-beden ilişkisi ve meâd konusundaki düşüncelerini anlamak isteyenler için kıymetli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Geliştirilebilir bazı noktaları bulunmakla birlikte,

çalışma, konunun akademik literatürüne önemli bir katkı sağlamış ve felsefi birikime derinlikli bir yaklaşım getirmiştir.

3.2.3 Fârâbî'de Metafizik Düşünce (İbrahim Hakkı Aydın)

Fârâbî'nin varlık anlayışı, metafizik ve felsefi çerçeve içinde kapsamlı şekilde değerlendirilmiş, yaratma, sudûr teorisi, zorunlu varlık (Allah) kavramları analiz edilerek İslâm felsefesindeki yeri ortaya konmuştur.

Tez, sadece Fârâbî'nin metafizik görüşlerini sıralamakla kalmayıp bunları klasik literatürden farklı bir bakışla genişleterek şu sorulara yanıt arar: Fârâbî'nin varlık kavramını hangi kategorilerle açıkladığı (örneğin "zorunlu varlık" ve "mümkün varlık" ayrımı), bu ayrımın metafizik problemleri nasıl çözdüğü (evrenin nedeni, yaratılış anlayışı, Allah-âlem ilişkisi vb.), ruh ve akıl konusunu nasıl ele aldığı, bedenle ilişkisini nasıl temellendirdiği, tüm bu fikirlerin (varlık teorisi, ruh, akıl, yaratma) Fârâbî'nin özgün sisteminde nasıl bütünleştiği ve geleneksel yorumlardan hangi yönleriyle ayrıştığı, Fârâbî'ye göre Allah'ın konumu ve âlemin var oluş tarzının felsefi olarak nasıl ispatladığı ve sonuçta neden "özgün bir bakış" ortaya çıktığıdır.

Fârâbî, varlığı "zorunlu" (Vacibu'l-Vücud) ve "mümkün" (Mümkinü'l-Vücud) diye iki ana kola ayırır. Zorunlu varlık, var olmak için başka bir şeye ihtiyaç duymaz; mümkün varlık ise ancak bir sebep/illet sayesinde var olur.

Örneğin bir mimarın (zorunlu sebeptir) plan yapmasıyla evin (mümkün varlık) ortaya çıkması. Ev kendi başına var olmaz; planı-ustası olmadan evi düşünemeyiz. Fârâbî, Allah'ı "mutlak ve zorunlu varlık" olarak görür, âlemi ise mümkün varlık gibi tanımlar.

İnsan için nihai amacın gerçek bilgiye erişmek olduğu ileri sürülmekte ve metafizik aracılığıyla sahih mutluluğa ulaşılabileceği görüşü savunulmaktadır. Farâbî, evrendeki

düzeni temel alarak Tanrı'nın varlığına işaret eden bir düşünceyi benimsemiş ve böylece metafizik varoluş anlayışını açıklamaya çalışmıştır[37].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tezin yöntemi, klasik felsefi araştırmalarda sıkça başvurulan metin çözümleme (metinsel hermeneutik) yöntemine dayanmaktadır. Araştırmacı, Fârâbî'nin metafizik düşüncesini birincil kaynaklara, yani doğrudan Fârâbî'nin kendi eserlerine dayanarak çözümlemeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle tez, tarihsel-felsefi yorum geleneğine bağlı kalmış ve anlamı doğrudan metnin içinden çekip çıkarmaya çalışmıştır.

Tezin kapsamı oldukça geniş tutulmuştur; Fârâbî'nin metafizik sistemine dair hemen her temel kavram ve konu başlığı teker teker ele alınmıştır. Varlık anlayışı, zorunlu ve mümkün varlık ayrımı, cevher-araz meselesi, madde-suret ilişkisi, sebep-neden zinciri, Allah tasavvuru, sudûr teorisi, ruh-nefs ayrımı ve akıl türleri gibi konular detaylı bir şekilde incelenmiş; bu da çalışmanın ansiklopedik nitelikte bir bütünlük kazanmasını sağlamıştır.

Tezin kavramsal çerçevesi, Fârâbî'nin düşünce sistemini anlamada merkezî rol oynayan Aristotelesçi ve Yeni Platoncu geleneğe dayanmaktadır. Araştırmacı, Fârâbî'nin bu iki kadim felsefi mirası nasıl yeniden yorumladığını ve İslâm düşünce dünyasına nasıl entegre ettiğini açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda "varlık", "mahiyet", "akıl", "Allah", "sudûr", "âlem" ve "nefs" gibi temel metafizik kavramlar, sistematik bir düzlemde ve Fârâbî'nin kendi felsefi dizgesi içinde ele alınmıştır.

Bulgular: Fârâbî'nin metafiziği, özellikle varlık ve yaratılış anlayışı açısından özgün bir sistem olduğu ortaya çıkmış, zorunlu ve mümkün varlık arasındaki ilişki detaylandırılmıştır. Tezde, Fârâbî'nin "İhsau'l-Ulum" gibi eserlerinden hareketle akıl, varlık, yaratma ve ruh kavramlarını tek potada eriten şemasını – tıpkı matematikte bir teoremin farklı alt basamakları gibi – sıralı şekilde analiz ediyor. Böylece, Fârâbî düşüncesinin "Benzerlerinden farklı, kendi içinde tutarlı bir metafizik" sistem sunduğu savunuluyor. Mesela eğer "Fârâbî Allah ve âlem ilişkisini nasıl özgünleştiriyor?" sorusunu örnekleyelim: Klasik İslâm kelamcıları genelde "Allah dünyayı yoktan

[37] İbrahim Hakkı Aydın, *Fârâbî'de Metafizik Düşünce* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993).

yarattı ve yaratma fiili kesintisizdir." derler. Fârâbî ise (Helenistik, Aristotelesçi temellere dayanarak) bütün varlıkların Allah'tan bir "feyz" yahut "taşma" yoluyla çıktığını söyler; bu da "sudûr nazariyesi" diye bilinir. Böylece, "zorunlu varlık"tan sırayla "ilk akıl", ondan "ikinci akıl" ve bir dizi aşama ile maddi âlemin oluşumu gibi, hiyerarşik bir yapı dile getirir. Bu, tamamen Fârâbî'ye özgü olmayıp Antik-Yeni Eflatuncu mirası da içerir ama İslâmî tevhid anlayışı ile bağdaştırıldığı için "özgün" addedilir.

Çalışmaya göre "Fârâbî nin metafiziksel problemlere getirdiği çözümler"

- Varlık ve Yaratma Meselesi,

Problem: Evren sonsuz mudur, sonradan mı yaratılmıştır?

Fârâbî'nin Çözümü: Evrenin başlangıçsız sonsuz olduğunu kabul eden Aristo ile büsbütün çelişmeden, İslâm'daki yaratma inancını korumaya çalışır. Bunu, "Allah'ın varlığı ezelîdir ama yaratma fiili de sürekli bir akış (feyz) şeklindedir," diyerek açıklamaya yönelir.

- Zorunlu-Mümkün Varlık Ayrımının Metafizik Sorunları Çözmedeki Rolü

Problem: Bir varlığın var oluşu kendi başına zorunlu mudur, yoksa illete mi bağlıdır?

Fârâbî'nin Çözümü: "Zorunlu varlık" (Allah) dışında her şey "mümkün varlık"tır. Yani, âlemdeki tüm olgular, var olmak için bir sebebe muhtaçtır. Bu ayrım hem Allah'ın varlığını delillendirmede kullanılır hem de fiziksel âlemin değişim/dönüşüm süreçlerini anlamaya yarar.

- Ruh ve Akıl Konusu,

Problem: Düşünen akıl, soyut ve ilahî olana nasıl erişir?

Fârâbî'nin Çözümü: İnsan aklı, duyularla başlayan bilgi sürecini "etkin akıl"dan gelen nur (feyz) sayesinde soyut kavramlar düzeyine yükseltir. Bu mekanizma, klasik

“nefsin kuvvetleri” yaklaşımına yepyeni bir açıklama kazandırarak ruh-beden ilişkisini felsefi boyutta derinleştirir.

Tez kapsamında ulaşılan bulgular, Farâbî’nin varlık anlayışında düalist bir bakış açısına sahip olduğunu ve mümkün varlık ile zorunlu varlık arasında ayrım yaptığını ortaya koymaktadır. Sudûr teorisi doğrultusunda varlıklar hiyerarşik bir düzen içinde değerlendirilmiş, evrenin bir amaç ve düzen içerisinde yaratıldığına vurgu yapılmıştır. Kötülük sorununa ilişkin olarak ise kötülüğün yaratılıştan değil, insanların iradi eylemlerinden kaynaklandığı belirtilmiştir.

Sonuç: Farâbî’nin determinist bir tutum benimsediği ve evrendeki her şeyin belirli bir sebebe dayandığını, dolayısıyla gerçek anlamda bir tesadüfün mümkün olmadığını öne sürdüğü vurgulanmaktadır. Ayrıca Farâbî’nin Tanrı anlayışında, Allah’ın tanımlanamaz ve insan zihninin kavrayışını aşan mutlak bir varlık olarak konumlandığına işaret edilmektedir. Allah’ın basit, mükemmel ve başka bir sebebe bağlı olmayan yegâne varlık olduğu sonucuna ulaşılmakta; insan için en yüce mutluluğun ise Tanrı’yla bütünleşme, yani hakiki bilgiye erişme olduğu savunulmaktadır.

Temel iddia: Fârâbî’nin metafizik düşüncesi, zorunlu varlık ve sudûr teorisi çerçevesinde şekillenmiştir. O, her varlığın bir sebebi olduğunu ve tüm varlıkların nihaî sebebinin Allah olduğunu savunmaktadır. Bu çerçevede, Fârâbî’nin düşüncesinin determinizm (sebep-sonuç) ve teleoloji (gaye ve amaçlılık) ilkelerine dayandığı öne sürülmektedir. Tezde, Fârâbî’nin metafiziğinin İslâm felsefesindeki konumu ve onun Aristoteles’ten nasıl etkilendiği vurgulanmaktadır.

Özgünlük: Fârâbî’nin düşüncelerinin daha önce ele alınmayan yönleri keşfedilmiş, özellikle onun metafizik sistematiği modern perspektiften analiz edilmiştir. Farâbî’nin metinlerine ve görüşlerine dayanan kapsamlı bir inceleme yapılarak, bu konulara ilişkin orijinal yorumlar geliştirilmeye gayret edilmiştir. Çalışmanın temel özgün katkısı, varlık sorununu bilgi sorunu ile birlikte ele alarak, Farâbî’nin sudûr teorisi ve varlık anlayışı üzerinde yeni bir bakış açısı sunma çabasında yatmaktadır. Çalışmaya göre Fârâbî, Allah’ın âlemle olan ilişkisini, “feyz” (sudûr) teorisine dayandırır ve ruh-

beden ilişkisini de, aklın dereceleri (heyulani akıl, bilmeleke akıl, müstefad akıl vb.) üzerinden açıklar. Örneğin Fârâbî, insan zihnini "gücül akıl" (henüz bilgiyi almaya hazır saf akıl) ve "etkin akıl" (dışarıdan feyz eden kaynak) olarak ikili bir yapıda düşünür. Böylece ruh-beden ilişkisini, yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda aktif bir aklın ruhu aydınlatması şeklinde anlatır.

Literatür: Fârâbî'nin kendi eserleri ile birlikte İbn Sînâ, Aristoteles gibi filozofların eserleri ve konuyla ilgili diğer akademik kaynaklar kullanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri:

Tezin en güçlü yönü, birincil kaynaklara doğrudan başvurarak yürütülen özgün ve titiz metin analizidir. Fârâbî'nin eserlerinin Arapça orijinallerine ulaşılması ve bu metinlerin içinden kavramların birebir izlenmesi, çalışmanın akademik güvenilirliğini büyük ölçüde artırmaktadır. Ayrıca araştırmacı, dili oldukça anlaşılır ve sade tutmayı başararak okuyucunun felsefi yoğunluğu yüksek metinleri daha rahat takip etmesine olanak sağlamıştır. Konuların mantıklı bir sırayla sunulmuş olması, sistematiklik açısından olumlu bir izlenim yaratmakta; metnin hem akademik hem de didaktik değerini yükseltmektedir. Bunun yanında, Fârâbî'nin sıkça yanlış anlaşılan veya indirgemeci yaklaşımlarla yorumlanan metafizik düşüncelerinin onun kendi bağlamı içinde ele alınması da takdire şayandır.

Tezin geliştirilebilir yönleri:

Tezin geliştirilmeye açık yönlerinin başında, analitik derinliğin bazı bölümlerde yüzeyde kalması gelmektedir. Özellikle sudûr teorisi, akıllar hiyerarşisi ya da Allah'ın sıfatları gibi derin felsefi meselelerde daha fazla karşılaştırmalı çözümleme, metnin akademik derinliğini belirgin biçimde artırabilirdi. Ayrıca yöntemsel çerçevenin açıkça belirlenmemiş olması, okuyucunun araştırmacının entelektüel pozisyonunu net şekilde görmesini zorlaştırabilir. Kavramsal açıklamaların yer yer betimleyici seviyede kalması ve felsefi tartışmalardan kaçınılması, tezde ele alınan bazı fikirlerin potansiyel zenginliğini gölgede bırakmaktadır. Bu eksikler, bir sonraki aşamada çalışmanın geliştirileceği yeni yönleri işaret etmektedir ve aslında tezin ilerletilebilirliği açısından bir fırsat sunmaktadır.

Bu yönleriyle tez, hem sağlam bir akademik temel oluşturmakta hem de daha derinlemesine tartışmalara açık kapılar bırakarak gelecekteki araştırmalara değerli bir başlangıç noktası sunmaktadır.

3.2.4 Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi (Mehmet Murat Karakaya)

Tezin konusu, Yeni Eflatunculuğun kurucusu olan Plotinus'un felsefi düşüncelerinin Esûlûciya isimli eser aracılığıyla İslâm filozofu Fârâbî'nin felsefesi üzerindeki etkisidir. Tez, Plotinus'un felsefesini, özellikle Bir, Akıl ve Nefs kavramları üzerinden inceleyerek, Esûlûciya aracılığıyla Fârâbî'nin varlık anlayışına etkisini analiz etmekte, özellikle Fârâbî'nin eserleri "el-Medinetü'l-Fadıla" ve "es-Siyasetü'l-Medeniyye" üzerinde durmaktadır.

Plotinus'un varlık anlayışında hiyerarşisi şöyle bir yapı oluşturur: Bir, Mutlak Kaynak, tüm varlığın çıkış noktasıdır. Akıl, İlk tefekkür eden ilke ve idealların kaynağıdır. Nefs, bu idealları âleme yansıtan, madde âlemiyle de ilişkili olan ilkedir. Esûlûciya nedir ve neden önemlidir sorusunu teze göre yanıtlarsak, İslâm düşünce geleneğinde "Aristoteles'e atfedilen" ama gerçekte büyük ölçüde Plotinus'un Enneadlarından derlenmiş olan Esûlûciya, İslâm filozofları için Plotinus'un düşüncelerine erişmede kritik bir metindir. Fârâbî, bu metni okumuş veya en azından ondan dolaylı olarak etkilenmiş isimlerden biri olarak kabul edilir. Tezde, Plotinus → (Enneadlar →) Esûlûciya → Fârâbî şeklinde bir etki hattı oluşturulmuş özellikle el-Medinetü'l-Fadıla ve es-Siyasetü'l-Medeniyye adlı eserlerinde Fârâbî, varlığın ve toplumun düzeni hakkında hiyerarşik bir model sunarken, Plotinus'un sisteminden izler taşıdığı düşünülür. Fârâbî'nin el-Medinetü'l-Fadıla adlı eserinde devleti, erdemi ve yöneticiyi tanımlarken kullandığı hiyerarşik düzenin, Plotinus'taki Bir → Akıl → Nefs sıralamasına benzetilebileceği vurgulanır. Burada da yüce ilke (Bir) en tepededir, onun altında evrensel akıl ilkesi ve en altta da insan nefsinin bulunduğu seviye gelir. Fârâbî, toplumsal yapıyı da benzer bir "hiyerarşik yeterlilik" anlayışıyla açıklar. Bu benzerlikler, "Esûlûciya" metninin okunması ve o metindeki Plotinus kaynaklı fikirlerin benimsenmesiyle ilişkilendirilir.

Kısacası çalışmada, Plotinus'un Neoplatonik felsefesinin Esûlûciya eseri aracılığıyla Fârâbî'nin varlık felsefesi üzerinde derin ve belirgin bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur[38].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, tarihsel karşılaştırmalı felsefe yöntemini esas almaktadır. Araştırmacı, öncelikle Plotinus'un ve Fârâbî'nin düşünce sistemlerini, ana kaynaklar üzerinden detaylı biçimde incelemiş, ardından Esûlûciya adlı eserin içerik ve etkisini derinlemesine analiz etmiştir. Tezde, metinlerarası okuma, felsefi kavramların kökenlerine inme, felsefi gelenekler arasındaki ilişkileri tarihsel bağlamda değerlendirme ve karşılaştırma yöntemleri öne çıkmaktadır. Araştırma, literatür taraması ve kaynak metin analiziyle birlikte, kavramsal düzeyde derin analizlere dayanmaktadır. Özellikle mukayeseli yaklaşım hem kavramsal benzerliklerin hem de farklılıkların tespitinde etkili bir biçimde kullanılmıştır.

Tezin kapsamı oldukça geniştir ve çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Çalışma, Antik Yunan'dan başlayarak Orta Platonizm, Yeni Platonculuk ve nihayetinde İslâm felsefesine, özellikle Fârâbî'ye kadar uzanan bir felsefi etkileşim hattını mercek altına almıştır. Plotinus'un Enneadlar'ı, Esûlûciya ve Fârâbî'nin el-Medinetü'l-Fadıla ile es-Siyasetü'l-Medeniyye gibi temel eserleri, karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Ayrıca tezde hem tarihsel arka plan hem de felsefi içerik yönüyle Bir, Akıl ve Nefs kavramları çerçevesinde yoğun bir inceleme yapılmıştır. Sonuç olarak, çalışmanın kapsamı yalnızca iki filozof arasındaki etkileşimi değil, aynı zamanda bu etkileşimin oluştuğu düşünsel ve kültürel zeminleri de içermektedir.

Tezin kavramsal çerçevesi, felsefi sistemlerin en temel kavramları olan Bir (Birlik), Akıl (Nous) ve Nefs (Soul) üzerine kuruludur. Bu kavramlar hem Plotinus'un hem de Fârâbî'nin felsefesinde merkezi rol oynamaktadır. Tez, özellikle sudûr (emanation/taşma) teorisi üzerinden, varlık hiyerarşilerinin nasıl kurgulandığını ve bu yapıların iki düşünür arasında nasıl bir dönüşüm geçirdiğini tartışmaktadır. Ayrıca, Esûlûciya adlı eserin metinlerarası konumu ve Arap-İslâm dünyasındaki karşılığı, kavramsal çerçevenin merkezinde yer almaktadır. Çalışmada, felsefi kavramların

[38] Mehmet Murat Karakaya, *Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

tarihsel ve kültürel bağlamları da göz ardı edilmemiş, bu sayede kavramların anlam dünyası bütünlüklü bir şekilde sunulmuştur.

Bulgular: Çalışmada Fârâbî'nin ontolojik yaklaşımının temel unsurlarının Plotinus'un sudûr teorisinden, özellikle Esûlûciya aracılığıyla alındığı hipotez edilir ve Plotinus'un ile Fârâbî'nin felsefî sistemleri mukayese edilerek "varlık hiyerarşisi, Bir kavramı, sudûr nazariyesi" tartışılır.

Tezdeki ana bulgulardan biri, Fârâbî'nin varlık anlayışındaki "hiyerarşi" kavramının, Plotinus'un sistemindeki hiyerarşik düzene oldukça benzer bir yapıda olduğudur. Fârâbî, İlk Varlık ile başlayan ve akıllar, nefisler ve sonrasında maddi varlıklar şeklinde süregelen bir basamaklar silsilesi tasarlar. Plotinus da varlığı, en tepedeki Birden başlatıp akıl ve nefs aracılığıyla maddi âlemi kapsayan bir "taşma" süreci olarak betimler. Fârâbî, Plotinus'un, metninlerinden esinlenmiş olabilir ve bu vesileyle, Bir, Akıl ve Nefs kavramları Fârâbî'nin varlık ve bilgi teorisine dâhil olur.

Sonuç: Sonuç olarak tezde Fârâbî'nin ontolojisi ve varlık anlayışının temelinde Plotinus'un fikirlerinin Esûlûciya üzerinden aktarılarak İslâm felsefesine önemli ölçüde nüfuz ettiği sonucuna ulaşılır.

Temel iddia: Tezin iddiası, Fârâbî'nin metafizik sistemi, Plotinus'un *Esûlûciya* eseri ve Enneadlar'dan önemli ölçüde etkilenmiştir. Plotinus'un Bir ve hiyerarşik varlık anlayışı, Fârâbî'nin sudûr nazariyesi ve hiyerarşik ontolojisinde izlenebilir. Bu doğrultuda, İslâm felsefesi, Antik Yunan metafiziği ile bir bağa sahiptir.

Özgünlük: Tezin özgünlüğü, Plotinus'tan Fârâbî'ye uzanan düşünce akışını, sadece Enneadlar veya sadece Fârâbî metinleri üzerinden değil, aynı zamanda Esûlûciya kaynak metnini de işin içine katarak üçlü bir karşılaştırma yapmasında yatıyor. Çalışmada fikirlerin nasıl dönüşerek veya aynen korunarak Fârâbî'ye geçtiği araştırılıyor.

Klasik İslâm felsefesi çalışmalarında, "Plotinus'un Fârâbî üzerindeki etkisi" bazen aracı metinlerden (Esûlûciya gibi) bahsedilmeksizin, doğrudan bir etkileşim varmış gibi yorumlanabiliyor oysaki tezin özgün yanı, "Fârâbî gerçekten Plotinus'tan mı,

yoksa Esûlûciya'da derlenen ve kısmen Aristoteles'e atfedilen pasajlardan mı etkilendi?" sorusunu ayrıntılı incelemesindendir. Tezde örneğin Enneadlar'da yer alan "Bir" kavramının tanımlanışıyla Esûlûciya metnindeki "Bir" betimlemesinin nasıl farklılaştığına, oradan da Fârâbî'nin el-Medinetü'l-Fadıla'da kullandığına, "İlk Varlık" (yani Tanrı) anlayışının hangi yönlerden benzerlik veya ayrışma gösterdiğine dair metinler arası karşılaştırmalar yapılır ve bu tür satır satır, pasaj pasaj karşılaştırmalar tezin ana yöntemsel yeniliğini temsil eder.

Literatür: Tezde Antik Yunan filozofları (Parmenides, Speusippus, Numenius vb.), Yeni Eflatunculuk, Plotinus'un Enneadları ve İslâm filozoflarının eserlerinden yararlanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri

Tezin en güçlü yönlerinden biri, derinlemesine ve titiz bir kaynak analizi yapmasıdır. Araştırmacı hem birincil hem de ikincil kaynaklara geniş ölçüde başvurarak, karşılaştırmalı felsefe açısından zengin bir metin ortaya koymuştur. Ayrıca tezin sistematik ilerleyişi ve kavramsal derinliği, okuyucuya sadece bilgi sunmakla kalmayıp, felsefi düşüncenin arka planındaki süreçleri de anlamaya yardımcı olmaktadır. Çalışmanın, İslâm felsefesinin oluşumuna dair yeni bağlantılar kurması ve Esûlûciya üzerinden Fârâbî'nin Plotinus'tan nasıl etkilendiğini özgün biçimde ortaya koyması, tezin literatüre önemli bir katkı sağlamasını mümkün kılmıştır. Akademik titizlik ve eleştirel bakış açısı, çalışmanın inandırıcılığını ve akademik değerini artırmaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönü

Tezin en belirgin geliştirilebilir yönü, oldukça geniş bir kapsamı olması nedeniyle bazı tartışmaların derinleşmeden yüzeyde kalabilmesidir. Özellikle tarihsel ve kültürel arka planlara geniş yer verilmesi, zaman zaman asıl felsefi tartışmaların geri planda kalmasına yol açabilmektedir. Ayrıca, Esûlûciya'nın metinsel analizi yapılırken, bu eserin Arap-İslâm felsefesinde aldığı farklı yorumlara ve tartışmalara daha fazla yer verilebilirdi. Yine, Fârâbî ile Plotinus arasındaki etkileşimin yalnızca metinler üzerinden değil, dönemin sosyo-politik ve entelektüel atmosferi üzerinden de daha

ayrıntılı olarak incelenmesi, tezin bütüncüllüğünü daha da güçlendirebilirdi. Ancak bu eleştiriler, tezin genel başarısını gölgeleyecek düzeyde değildir; daha ziyade derinleşme ve ayrıntılandırma için birer fırsat olarak görülebilir.

3.2.5 Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi (Nesrin Bağcı Erciyas)

Tez, Fârâbî'nin "İlk Sebep" olarak Tanrı ve Hick'in "Nihai Gerçeklik" kavramlarını, dini çoğulculuk perspektifiyle karşılaştırarak iki filozofun Tanrı, din ve kurtuluş kavramlarını analiz eder. Fârâbî'nin kurtuluşu en yüce mutluluğa ulaşmak olarak görmesi ile Hick'in kurtuluşu ben merkezlilikten gerçek merkezliliğe dönüş olarak görmesi kıyaslanır.

Fârâbî'nin kurtuluş anlayışı, insanın varoluş amacına uygun olarak, sahip olduğu potansiyeli yetkinleştirmesi ve nihayetinde en yüce mutluluk (es-saâdetü'l-kusvâ) olarak isimlendirilen duruma ulaşmasıdır. Bu en yüce mutluluk, maddeden sıyrılmış, entelektüel ve manevi bir yetkinlik halidir. Bu yetkinlik düzeyine ise ancak çok az sayıda insan, yani filozoflar ulaşabilir. Filozof olmayanlar ise bu nihai mutluluğu ancak sembolik olarak, tahayyül düzeyinde kavrayabilir ve erdemli din vasıtasıyla potansiyellerine göre farklı mertebelerde ulaşabilirler.

Hick ise kurtuluşu daha farklı bir şekilde ele alır. Ona göre kurtuluş, bireyin kendisini merkez alan (ben merkezli) bir yaşamdan, insanüstü bir gerçekliği merkez alan (Gerçek merkezli) bir yaşama dönüşümüdür. Bu dönüşüm, dini bir tecrübeyle gerçekleşir ve kişinin ahlâki, manevi bir gelişim göstermesi anlamına gelir. Hick'in kurtuluş anlayışı, kişinin kendisini aşarak başkalarıyla ve gerçeklikle daha derin bir ilişki kurmasıdır. Dolayısıyla kurtuluş, kişinin ahlâki olarak daha iyi hale gelmesi ve ego merkezlilikten çıkıp, yaşamını bir bütün olarak Nihai Gerçek'e adaması olarak anlaşılır.

Buradaki kıyaslamada dikkat çekilen temel farklılık şudur:

- Fârâbî, kurtuluşu entelektüel-manevi bir yetkinlik olarak nihai mutluluk şeklinde tanımlayarak daha metafizik ve entelektüel bir noktada konumlandırırken,

- Hick kurtuluşu, kişinin ahlâki dönüşümü ve yaşam biçimindeki değişim (ego merkezlilikten kurtuluş) olarak daha pratik ve kişisel bir düzeyde ele almaktadır.

Sonuç olarak Fârâbî'nin görüşlerinin Hick'e göre farklı olduğu ve erdemli dinler arası çoğulculuğu desteklediği sonucuna varılır[39].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tezde, klasik anlamda filozofların görüşlerini yalnızca tasvir eden geleneksel yöntemin ötesine geçilerek, problem merkezli analitik ve karşılaştırmalı bir yöntem tercih edilmiştir. Araştırmacı, Fârâbî ve John Hick'in Tanrı, din ve kurtuluş konularındaki görüşlerini, doğrudan ilgili felsefi problemler çerçevesinde çözümlemeyi ve karşılaştırmayı esas almıştır. Bu amaçla, iki düşünürün fikirleri belirlenen ana başlıklar (Tanrı tasavvuru, din anlayışları, kurtuluş ve din dili) etrafında, önce ayrı ayrı, ardından da bütüncül bir değerlendirme ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Yöntem açısından dikkat çekici olan, her bölümün sonunda 'değerlendirme' başlığı altında doğrudan karşılaştırmaya gidilerek literatürde sıkça rastlanan tekrarların ve dağınıklığın önüne geçilmesi, böylece bütüncül ve eleştirel bir kıyaslamaya zemin hazırlanmasıdır.

Tezin kapsamı, Fârâbî ve John Hick'in Tanrı, din ve kurtuluş tasavvurlarını dini çoğulculuk ekseninde karşılaştırmaya yöneliktir. Burada yalnızca her iki düşünürün temel eserlerinden yola çıkılmakla kalınmamış, aynı zamanda literatürdeki ikincil kaynaklara da başvurulmuştur. Araştırmanın sınırları, filozofların hayat hikâyelerinden ziyade, doğrudan onların ilgili kavramsal yaklaşımlarına odaklanmak şeklinde çizilmiştir. Ayrıca tez, dini çoğulculuğun kuramsal temellerini ve çağdaş tartışmalardaki yansımalarını da ele alarak, farklı pozisyonların (dışlayıcılık, kapsayıcılık, çoğulculuk ve natüralizm) ayrımını net biçimde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma hem teorik hem de mukayeseli bir perspektif sunmaktadır.

Kavramsal çerçeve, "dini çoğulculuk" olgusunun temeline dayanmaktadır. Tezde, dini çoğulculuk yalnızca dinler arası eşitliğin veya bir arada var olmanın bir modeli olarak ele alınmamış, aksine dini çeşitlilik, Tanrı ve hakikat anlayışlarının temelindeki farklılık ve ortaklıklar üzerinden derinlemesine irdelenmiştir. Bu bağlamda, Fârâbî'nin

[39] Nesrin Bağcı Erciyas, *Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

‘İlk Sebep’ kavramı ve erdemli din anlayışı, Hick’in ise ‘Nihai Gerçek’ ve tüm dinlerin eşit kurtuluş imkânı iddiası karşılaştırılmıştır. Her iki düşünürde de din dilinin sembolik ve temsili boyutları, bu dilin çoğulculuğa ne ölçüde zemin hazırladığı sorusu etrafında analiz edilmiştir. Dolayısıyla kavramsal çerçeve hem din felsefesinin temel problemlerini hem de çağdaş dini çoğulculuk tartışmalarını kapsayacak şekilde yapılandırılmıştır.

Temel iddia: Tezde, Fârâbî ve Hick’in Tanrı ve din anlayışları, dini çoğulculuk açısından kıyaslandığında, Fârâbî’nin fikirlerinin sadece erdemli dinler arasında bir çoğulculuk öngördüğü; buna karşın John Hick’in fikirlerinin tüm dinler için daha kapsayıcı bir dini çoğulculuk anlayışına olanak tanıdığı öne sürülmektedir.

Bulgular: Çalışmanın konusu, Fârâbî ve John Hick’in Tanrı, din ve kurtuluşa dair görüşlerinin dini çoğulculuk açısından karşılaştırılmasıdır. Bu amaçla dini çoğulculuk teorisi açısından John Hick'e göre daha az incelenmiş olan Fârâbî’nin düşüncelerini araştırmak ve iki düşünür arasındaki benzerlik ve farklılıklar belirlenmeye çalışılır. Tez, Hick’in çoğulcu hipotezi ve Fârâbî’nin felsefi sistemindeki İlk Sebep, hakikat ve mutluluk kavramlarını teorik çerçeve olarak kullanır. Fârâbî ve Hick’in görüşlerinin üç temel çoğulcu önerme (kutsal gerçeklik, kurtuluş araçları, sınırlı açıklamalar) açısından değerlendirilmesiyle tartışır. Tezin hipotezi, Fârâbî’nin görüşlerinin dini çoğulculuk teorisi çerçevesinde yorumlanabileceği fakat bu görüşlerin Hick’in çoğulculuk anlayışından ayrıştığıdır.

Örneğin, Fârâbî’ye göre kurtuluşu temsil eden kişi, kendisini felsefe ve hikmetle geliştirip akli yetkinliğe ulaşmış bir filozoftur. Bu filozof, insanlara hakikati ancak onların anlayabileceği sembolik yollarla anlatır; gerçek kurtuluş ise yalnızca felsefi bilgiyi elde eden seçkin azınlığa mahsustur. Hick’e göre ise kurtuluşa ulaşan kişi, örneğin bir Budist rahip ya da bir Müslüman sûfi olabilir. Her iki örnekte de birey, hayatını bir ego merkezlilikten çıkarak, hayatını Nihai Gerçek’e adar. Hick’e göre bu dönüşümün kriteri, kişinin başkalarına gösterdiği sevgi, merhamet ve empati gibi ahlâki özelliklerdir. Fark şuradadır: Fârâbî’de kurtuluş, teorik olarak insanın kendi varoluş amacını gerçekleştirerek ulaştığı entelektüel bir zirvedir. Kurtuluş, ancak yüksek felsefi akıl yürütme ile gerçekleşir ve seçkinlere özgüdür. Örneğin, felsefi

bilgiyi elde etmiş filozof-peygamberler gibi. Hick'te ise kurtuluş, bireyin pratik yaşamındaki ahlâki dönüşümle ilgilidir. Yani kişi ister bir Hindu olsun ister Hristiyan, kurtuluşa erişebilmesi için ego-merkezli bencil bir tutumdan, ahlâki ve manevi gelişmişliğe geçiş yapmalıdır. Her iki düşünürün kurtuluş tasavvurlarında ortak zemin şudur: Her ikisi de kurtuluşu, insanın sıradan hayatının ötesine geçmesi, hayatını derin bir hakikate göre yeniden şekillendirmesi olarak görür. Fakat bu ortak noktanın ötesindeki farklılık, Fârâbî'nin bu dönüşümü entelektüel ve seçkinci bir açıdan ele alması ve kurtuluşu "en yüce mutluluk" olarak tanımlaması; Hick'in ise bu dönüşümü evrensel ve ahlâki-manevi bir boyutta ele alarak herkesin ulaşabileceği daha kapsayıcı bir kurtuluş görüşü geliştirmesidir. Her iki filozof da insanın yaşamını, kendi doğasını aşarak daha yüksek bir varoluş haline taşımasını hedefler, ancak bunu gerçekleştirme yolları ve şartları farklıdır.

Sonuç: Tezin sonucuna göre Fârâbî'nin çoğulculuğu, Hick'in dinler arasında mutlak eşitlik varsayan çoğulculuğundan farklıdır. Fârâbî'nin anlayışına göre gerçek hakikate götüren çoğulculuk sadece "erdemli dinler" arasında geçerlidir. Yani, Fârâbî, farklı kültürlerde erdemli dinlerin birden fazla ve farklı sembolik ifadeleri olabileceğini kabul eder, ancak sadece mutluluk ve hakikate götüren dinler için çoğulculuğu destekler. Bu yüzden, tüm dinleri eşit kabul eden Hick'in çoğulculuk anlayışından farklıdır. Hick ise, tüm büyük dinleri tek bir nihai gerçekliğe verilen eşit ve geçerli cevaplar olarak görür ve bir ayrım yapmaz.

Özgünlük: Tezin özgünlüğü, Fârâbî'nin düşüncelerini dini çoğulculuk açısından çok az incelenmiş olması ve bu boşluğun giderilmesine yönelik karşılaştırmalı ve analitik bir yöntem izlemesidir. Literatürde, özellikle Türkçe literatürde Fârâbî'nin düşünceleri dini çoğulculuk perspektifinden çok az ele alınmıştır. Tezin özgünlüğü, tam da bu noktadaki literatür boşluğunu doldurma iddiasıdır. Yani tez, bu eksikliği gidermek için Fârâbî'yi dini çoğulculuk açısından, Hick'in görüşleri ile kıyaslayarak yeni bir açılım yapmakta, analitik ve karşılaştırmalı bir yöntem kullanmaktadır.

Literatür: Tezde hem birincil kaynaklar (Fârâbî'nin ve Hick'in kendi eserleri) hem de Kenneth Rose, Sharada Sugirtharajah, Macid Fahkry, Muhsin Mahdi gibi otorite kabul edilen ikincil kaynaklar kullanılmıştır.

Tezin güçlü Yönleri: Tezin en güçlü yönlerinden biri, klasik karşılaştırmalı çalışmaların ötesine geçerek, analitik ve problem merkezli bir yöntemle, hem Fârâbî hem de John Hick'in yaklaşımlarını detaylı biçimde değerlendirmesidir. Filozofların görüşlerini yalnızca kendi bağlamlarında anlatmakla yetinmeyip, onları ortak felsefi sorunlar ve çağdaş tartışmalar ekseninde karşılaştırmak, çalışmaya entelektüel bir derinlik ve bütünlük kazandırmıştır. Ayrıca, din dili ve çoğulculuk tartışmalarına yeni açılımlar sunması, literatürdeki boşluklara işaret etmesi ve bu boşlukları doldurmaya yönelik çabası, tezi özgün ve değerli kılmaktadır. Özellikle bölümler sonunda yapılan karşılaştırmalı değerlendirmeler, okuyucuya net ve bütünlüklü bir bakış açısı sunmaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir olarak değerlendirilebilecek yönü, Fârâbî'nin dini çoğulculuk kavramını doğrudan ele alan metinlerinin veya sistematik bir teorisinin olmayışından kaynaklanan bir sınırlılıktır. Bu durum, çalışmanın Fârâbî'yi çoğulculuk açısından yeniden yorumlama ve çıkarımlar yapma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir; bu ise yoruma dayalı bazı iddiaların, felsefi kesinlikten ziyade analitik varsayımlara yaslanmasına neden olmuştur. Ayrıca, iki filozofun tarihsel ve kültürel bağlamlarının oldukça farklı oluşu, doğrudan mukayesede zaman zaman anakronik yaklaşımlar doğurabilmektedir. Son olarak, bazı ikincil kaynakların Türkçe literatürde azlığı, özellikle Fârâbî ve dini çoğulculuk ilişkisine dair tartışmaların zenginleşmesini bir miktar kısıtlamıştır.

Sonuç olarak, bazı metodolojik ve bağlamsal sınırlılıklarına rağmen, bu çalışma Fârâbî ile John Hick'in yaklaşımlarını aynı entelektüel zeminde buluşturarak hem klasik felsefe literatürüne hem de çağdaş din dili ve çoğulculuk tartışmalarına değerli katkılar sunan özgün bir araştırma olarak değerlendirilebilir.

3.2.6 Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı (Nursema Kocakaplan)

Çalışmada, Antik Yunan'daki phantasia kavramının İslâm felsefesindeki karşılığı olan tahayyül kavramının tarihsel geçişi ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Buna göre Antik Yunan'da özellikle Aristoteles'in duyu ve akıl arasında köprü vazifesi gören phantasia kavramı, Yeni-Platoncu filozoflar tarafından ilahi âlemle insan arasında iletişim

kurabilen bir yeti olarak genişletilmiş ve İslâm dünyasına tercümeler yoluyla geçmiştir. Bu geçiş sürecinde phantasia İslâm felsefesinde şekil ve mana bakımından dönüştürülmüş, özellikle tercüme dönemindeki eserlerde önce "vehim" kavramıyla ifade edilmiş, daha sonra ise özgün eserlerde "tahayyül" ve "mütehayyile" gibi farklı kavramlara ayrılarak kullanılmıştır. Fârâbî ve İbn Sînâ, tahayyül yetisini nefs teorisi bağlamında hem psikolojik (bilginin oluşumu ve işlenişi açısından) hem de fizyolojik (beyin ve beden mizacının tahayyül yetisine etkileri) yönlerden karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir.

Örneğin, Aristoteles phantasiayı algının oluşturduğu izlenimlerin zihinde saklanması ve hatırlanmasında işlev gören bir yeti olarak tanımlarken; Fârâbî ve İbn Sînâ'da tahayyül yetisi, bu işlevleri üstlenmenin yanı sıra, peygamberlik sürecinde insan ile Tanrı arasında iletişim sağlayan yeti olarak genişletilmiştir. Fizyolojik olarak da Fârâbî ve İbn Sînâ, tahayyülün mizacın dengeli veya dengesiz olmasına bağlı olarak farklı etkiler yarattığını öne sürmüşlerdir. Örneğin, mizacı dengeli bireylerin tahayyül yetisinin daha doğru sonuçlar ortaya koyduğunu, dengesiz mizaca sahip bireylerin ise (mecnunlar, melankolikler vb.) gerçek olmayan hayali suretler ürettiklerini belirtmişlerdir.

Kısacası tezde Antik Yunan'daki phantasia kavramının İslâm felsefesine geçiş süreci incelenmiş, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tahayyül yetisine dair psikolojik ve fizyolojik açıklamaları karşılaştırmalı biçimde sunulmuş, tahayyülün felsefi ve dini bağlamlardaki rolü ortaya konmuştur[40].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, karşılaştırmalı bir felsefi analiz yöntemini benimsemektedir. Temel olarak, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tahayyül (imagination, phantasia) kavramı üzerindeki görüşlerini Antik Yunan felsefesi ile İslâm felsefesi bağlamında karşılaştırmalı biçimde ele alır. Yöntem, hem birincil kaynakların (özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'nın kendi eserleri) hem de konuyla ilgili antik ve modern ikincil kaynakların derinlemesine analizini içermektedir. Tez, kavramsal değişim ve sürekliliğe odaklanırken, literatürdeki kavramların tarihi serüvenini takip

[40] Nursema Kocakaplan, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

etmek, kavramların terminolojik dönüşümlerini ve anlam katmanlarını ortaya koymak için felsefi argümantasyon ve yorumlama tekniklerinden de faydalanmıştır. Yani yöntem, hem tarihsel-kavramsal iz sürmeye hem de sistematik-felsefi çözümlemeye dayalıdır.

Tez, tahayyül kavramını Fârâbî ve İbn Sînâ felsefesinde dört ana eksende kapsamlı şekilde incelemektedir: (1) Kavramın Antik Yunan'dan İslâm felsefesine aktarımı ve anlam dönüşümü; (2) Tahayyülün nefs (ruh) teorisi bağlamındaki fizyolojik ve psikolojik işlevleri; (3) Tahayyülün nübüvvet (peygamberlik) teorisiyle ve özellikle akıl, duyular, faal akıl arasındaki ilişkilerdeki yeri; (4) Hayali suretlerin ilhama, sembole ve yasaya dönüşümündeki rolü. Bunun yanında, rüya ve sembolizm, nübüvvetin diğer kavramlarla ilişkisi (kehanet, sihir, delilik gibi) ve tahayyülün sosyal-siyasi alanlardaki etkisi de kapsam dâhilindedir. Tez, yalnızca Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerini değil, Antik felsefede phantasia kavramının seyrini ve kavramın İslâm felsefesi literatüründeki izlerini de inceler; böylece literatüre geniş bir perspektiften yaklaşır.

Kavramsal çerçeve, tahayyül kavramını merkez alarak, bu kavramın Antik Yunan'daki phantasia anlayışından başlayıp İslâm felsefesindeki özgül anlamına dönüşümünü izler. Çalışma, tahayyülün epistemolojik (bilgi kuramı), psikolojik ve metafizik düzlemlerini birbirine bağlayacak şekilde yapılandırılmıştır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tahayyül anlayışları, hem insanın ruhsal yetiler sistemi içinde tahayyülün yeri hem de nübüvvetin (peygamberliğin) gerçekleşmesinde tahayyülün merkezi rolü açısından derinlemesine ele alınır. Ayrıca tahayyülün diğer içsel yetilerle (akıl, vehim, hafıza vb.) ilişkisi ve toplumsal-siyasi alandaki yansımaları (örneğin yasa koyuculuk, sembolizmin halklara aktarılması) bu çerçevenin temel unsurlarıdır. Tez, kavramlar arası karşılaştırmaları ve tarihsel-kavramsal sürekliliği öne çıkararak özgün bir kuramsal çerçeve sunmaktadır.

Temel İddia: Tezin dayandığı ana düşünce, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tahayyül hakkındaki fikirlerinin, Antik Yunan felsefesindeki "phantasia" kavramından ilham alınarak geliştrildiğidir. Fakat filozoflar bu kavramı yalnızca alıp tekrarlamamışlar; İslâm felsefesi bağlamına taşıyarak ona yeni işlevler kazandırmışlardır ve bu sayede,

tahayyül hem metafizik hem de epistemoloji ve siyaset alanlarında özgün bir rol oynamaya başlamıştır. Tez de tam olarak bu dönüşümü gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır.

Bulgular: Çalışmada, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tahayyül yetisine dair görüşleri psikoloji, epistemoloji, nübüvvet ve siyaset alanlarında ele alınarak incelenmiştir ve Antik Yunan filozoflarının phantasia hakkındaki düşünceleriyle İslâm filozoflarının tahayyül anlayışları karşılaştırmalı olarak aktarılmıştır. Çalışmada belirtildiği üzere tahayyül yetisi, epistemolojik açıdan bilginin oluşumunda ve aktarılmasında, siyasi açıdan ise yasa koyma ve yönetim anlayışlarında merkezi rol oynar. Özellikle Fârâbî'nin "ilk başkan"ın tahayyül gücünü kullanarak aklî olan yasaları toplumun farklı kesimlerine uygun sembollerle sunmasının siyasi teorisi tahayyülün merkezi rolünü göstermektedir. Ayrıca tahayyülün insanın manevi yetkinliğe ulaşmasında, yani nefsin mükemmelleşmesi sürecinde temel bir işlev gördüğü belirtilmiştir.

Detaylandırılcak olursa, Fârâbî'ye göre ilk başkan, halkın anlamakta zorlanacağı soyut ve akli kavramları tahayyül yetisi sayesinde semboller, hikâyeler ve imgelerle ifade eder ve bu yolla toplumun daha geniş kesimlerine ulaşır. İbn Sînâ ise, tahayyül yetisinin peygamberlerde vahyin insan zihnine nasıl sembolik olarak indirgendiğini ve rüya gibi imgeler aracılığıyla insanların anlama seviyesine göre sunulduğunu detaylıca açıklamıştır. Örneğin, peygamberlerin uykuda gördüğü sembolik rüyaların yani ilahi mesajların tahayyül yetisi sayesinde yorumlanarak topluma aktarıldığını ifade etmiştir. Böylelikle tahayyül yetisinin anlam ve işlev açısından Antik felsefeden İslâm felsefesine aktarılırken derinleştiği netleşmiştir.

Sonuç: Çalışamada tahayyül yetisinin psikolojik, epistemolojik ve siyasi alanlarda merkezi bir rol üstlendiği ortaya konmuş ve tahayyülün insani yetkinleşmedeki işlevi netleştirilmiştir. Tahayyül yetisinin, Antik Yunan düşüncesinden İslâm felsefesine aktarılırken anlam ve işlev bakımından dönüştüğü ve bu dönüşümün Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından derinleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Özgünlük: Çalışmanın özgünlüğü, Antik felsefe ve İslâm felsefesindeki tahayyül yetisinin karşılaştırmalı olarak ilk defa bu kapsamda ele alınması ve iki büyük İslâm

filozofunun tahayyül görüşlerinin ayrıntılı incelenmesindendir. Tez çalışmasında ifade edildiği üzere, Antik felsefedeki phantasia ve İslâm felsefesindeki tahayyül kavramı arasında böyle kapsamlı ve ayrıntılı bir karşılaştırma daha önce yapılmamıştır. Bu tez, Platon'dan başlayarak Yeni-Platoncu filozoflara kadar uzanan felsefi mirasın İslâm düşüncesindeki dönüşümünü inceleyen, aynı zamanda da Fârâbî ve İbn Sina'nın tahayyül yetisine dair tüm görüşlerini dört ayrı bölümde kapsamlı bir şekilde analiz eden ilk çalışmadır. Bu açıdan tezin özgünlüğü, tahayyül yetisinin farklı felsefi ve dini bağlamlarda (epistemoloji, psikoloji, peygamberlik, siyaset gibi alanlarda) karşılaştırmalı bir şekilde ilk defa bütünlüklü olarak incelenmiş olmasıdır.

Literatür: Aristoteles, Platon, Plotinus gibi Antik filozofların eserleri ile Fârâbî ve İbn Sînâ'nın klasik metinleri temel alınmıştır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en belirgin güçlü yönü, tahayyül kavramının felsefe tarihinde geçirdiği dönüşümü çok boyutlu bir şekilde ele alması ve hem Antik Yunan felsefesiyle hem de İslâm felsefesiyle organik bir bağ kurmasıdır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tahayyül anlayışlarını, sadece metin bazında aktarmakla kalmayıp, bu görüşlerin arka planındaki kültürel, bilimsel ve terminolojik değişimleri de titizlikle irdelemiş olması çalışmanın değerini artırmaktadır. Ayrıca, nübüvvet, kehanet, delilik ve sihir gibi kavramlarla tahayyülün ilişkisinin çok yönlü tartışılması ve güncel literatürle bağlantı kurulması, tezi hem akademik hem de entelektüel düzeyde zenginleştirmiştir. Kaynak kullanımı, özgün metinlere ve modern çalışmalara dayalı derin bir araştırma geleneği ile yürütülmüş; bütüncül bir kavramsal harita sunulmuştur.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Bununla birlikte, tezde zaman zaman kavramsal yoğunluğun ve detaylara verilen önemin, ana argümanların daha açık ve sade bir dille ortaya konmasını zorlaştırdığı gözlemlenmektedir. Çok sayıda klasik ve modern kaynağın iç içe kullanılması, yer yer ana hattın dağılmasına ve okuyucunun odak kaybı yaşamasına yol açabilir. Ayrıca, tahayyülün yalnızca felsefi ve teorik yönleri üzerinde durulurken, kavramın güncel psikoloji ya da nörobilimle olan ilişkilerine, modern anlamdaki hayal gücü araştırmalarına fazlaca yer verilmemiştir. Bu nedenle, tez kimi bölümlerde tarihsel derinliğini korurken, çağdaş disiplinlerarası bağlantılar bakımından daha da geliştirilebilir niteliktedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, bazı kavramsal yoğunluk ve disiplinlerarası açılım sınırlılıklarına rağmen, bu çalışma tahayyül kavramını hem tarihsel hem de felsefi bağlamlarda özgün ve derinlikli bir şekilde ele alarak, İslâm felsefesi literatürüne ve tahayyül tartışmalarına değerli bir katkı sunmaktadır.

3.2.7 Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri (Tülin Aksoy)

Tez, Fârâbî'nin felsefesine İslâm dininin ve Antik Yunan düşüncesinin tesir ettiğini, ancak bu etkilerin yanı sıra Fârâbî'nin yetiştiği Türk kültürünün de filozofun düşüncelerine önemli ölçüde yansıdığını savunmaktadır. Fârâbî'nin metafizik, siyaset, toplum, ahlâk ve insan görüşlerinin Türk düşüncesiyle paralel olduğu ortaya konulmaktadır.

Tezin asıl vurgusu, Fârâbî'nin felsefesindeki Türk kültürünün etkisinin daha önce yeterince dikkate alınmadığını, ancak bu etkinin belirgin olduğunu ortaya koymaktır. Tezde özellikle Fârâbî'nin doğduğu ve yetiştiği ortamın Türk kültürünün güçlü biçimde yaşadığı bir bölge (Farab/Otrar bölgesi) olduğu belirtilmiştir. Bu bölgede Karluk Türkleri yaşamakta olup, Fârâbî'nin dedesi Uzluğ ve babası Tarhan gibi Türkçe isimlerin kullanımı da filozofun aile ortamının ve düşünsel altyapısının Türk kültürüyle şekillendiğine işaret eder. Fârâbî'nin metafizik, varlık anlayışı ve insanın varoluşu gibi kavramlarında İslâm ve Antik Yunan kadar eski Türk düşüncesinin de önemli etkilerinin varlığı, tez içinde detaylandırılmıştır.

Örneğin, Fârâbî'nin Zorunlu Varlık anlayışı ile eski Türk düşüncesindeki Gök Tanrı arasında önemli benzerlikler vardır. Her ikisinde de Tanrı tek, yaratıcı, benzersiz, her şeyin kaynağı ve yöneticisidir. Türk mitolojisinde yer alan çok katlı gök anlayışı ile Fârâbî'nin kozmik akıllar ve gök küreleri arasındaki sudûr hiyerarşisi benzer biçimde şekillenmiştir[41].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tezde, klasik felsefe araştırmalarında yaygın olarak tercih edilen tarihsel ve karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırmacı, Fârâbî'nin eserlerini hem orijinal kaynaklardan hem de ikincil

[41] Tülin Aksoy, *Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

literatürden hareketle ayrıntılı biçimde incelemiş, bu metinlerdeki kavramların ve düşünsel yapıların izini sürerken Eski Türk düşüncesiyle olan ilişkileri titizlikle ortaya koymuştur. Ayrıca, metinlerarası karşılaştırma ile hem İslâm hem de Antik Yunan etkisinin ötesine geçerek, Fârâbî'nin yetiştiği Türk kültürel ve düşünsel ortamının felsefi sistemine yansımalarını somut örneklerle analiz etmiştir. Eserler, tarihi, kültürel ve sosyolojik bağlamlarıyla birlikte ele alınmış; nitel veriler ağırlıklı olarak yorumlayıcı ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Tezin kapsamı oldukça geniş tutulmuş ve hem Fârâbî'nin felsefi sistemi, hem de Eski Türk düşüncesinin temel kavramları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışma, giriş ve sonuçla birlikte beş ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde konu, amaç, yöntem ve literatür değerlendirilmiş; sonraki bölümlerde ise Eski Türk düşüncesinin kaynakları ve özellikleri, Fârâbî'nin metafizik görüşlerinde Eski Türk düşüncesinin izleri, son olarak da Fârâbî'nin insan anlayışında bu izlerin nasıl göründüğü irdelenmiştir. Özellikle Tanrı, varlık, insan, ahlâk, toplum ve devlet gibi kavramlarda karşılaştırmalı analizler yapılmıştır. Bu kapsam sayesinde, Fârâbî'nin hem bireysel hem de toplumsal düzlemdeki düşüncelerinin arka planında Eski Türk kültürünün etkilerini arayan bütünsel bir yaklaşım benimsenmiştir.

Tezin kavramsal çerçevesi, Fârâbî'nin felsefi sisteminin ana hatları ile Eski Türk düşüncesinin temel kavramları üzerine kurulmuştur. Çalışma, özellikle "hikmet", "zorunlu varlık", "insan", "ahlâk", "mutluluk", "töre" gibi kavramların her iki gelenekteki anlamlarına odaklanmakta; bu kavramların Fârâbî'nin metinlerinde nasıl içeriklendiğini ve Eski Türk düşünce geleneğinden nasıl beslenmiş olabileceğini incelemektedir. Ayrıca, "Sudûr Teorisi", "İlk Başkan", "Toplum-Devlet", "Mille" gibi kavramsal başlıklar üzerinden karşılaştırmalar yapılmıştır. Bütün bunlar, Fârâbî'nin felsefesinin, yalnızca İslâm ve Antik Yunan etkisiyle değil, aynı zamanda doğduğu coğrafyanın kültürel kodlarıyla da şekillendiğini gösteren bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Temel iddia: Fârâbî'nin felsefî sistemi, eski Türk düşüncesinden etkilenmiş olduğu ve bu etki, filozofun metafizik, insan ve toplum anlayışında açıkça görülebilir olduğunu iddia eder. Türk kültürü, Fârâbî'nin felsefî görüşlerinin temel yapı taşlarından birini

oluşturmuştur. Kısacası İslâm dini, Antik Yunan felsefesi ve Türk kültürü birbirini etkileyerek Fârâbî'nin düşünce dünyasında yansımalara neden olmuştur.

Bulgular: Fârâbî'nin felsefi bakış açısının, Türk düşüncesine özgü unsurlardan belirgin ölçüde etkilendiği gözlemlenmiştir. Özellikle Tanrı kavramı, evrenin yaratılışı ve insanın varoluşuna ilişkin görüşlerinde, eski Türk kültürüne ait düşünce kalıplarının izlerine rastlandığı ileri sürülmektedir. Çalışmada, Fârâbî'nin Tanrı anlayışıyla Türklerin "Gök Tanrı" inancı arasındaki benzerlikler ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Nitekim Fârâbî'nin "Zorunlu Varlık" kavramı ile Türklerin "Gök Tengri" kavramı arasında, her ikisinin de evrenin kaynağı ve yaratıcısı olarak konumlandırılması bakımından kayda değer bir yakınlık bulunduğu vurgulanmaktadır. Yaratılış mitleri incelendiğinde, Türklerin kozmolojik anlayışlarıyla Fârâbî'nin sudûr teorisi arasında dikkat çekici benzerlikler olduğu ifade edilmektedir.

Bunun yanı sıra, Türk düşüncesinde öne çıkan "Evrensel dikotomi" (evrenin gök ve yer olarak iki temel unsurdan meydana geldiği) yaklaşımının, Fârâbî'nin varlığı sudûr yoluyla Tanrı'dan türeyen hiyerarşik ve uyumlu bir düzen olarak açıklamasıyla örtüştüğü görülmüştür. Fârâbî'nin insan varoluşunu ve evrendeki yerini açıklarken, Türk kültürünün sembolik ve metaforik anlatım biçimlerinden de yararlandığı tez kapsamında ortaya konmaktadır. Örneğin, tezde Türk mitolojilerindeki yaratılış öykülerinin Fârâbî'nin "Zorunlu Varlık" anlayışıyla büyük ölçüde uyuştuğu savunulmaktadır.

Fârâbî'nin Tanrı tasavvurunda Türk düşüncesinin etkisine dair bir diğer örnek, Tanrı'yı "Zorunlu Varlık", "İlk Sebep" ve "Mutlak Tek" olarak tanımlamasının, Türk kültüründe Gök Tanrı'nın benzersiz ve her şeyin yaratıcısı olarak kabul edilmesiyle paralellik göstermesidir. Bu bağlamda "Tengri teg Tengri" (Tanrı gibi Tanrı) ifadesinin, Tanrı'nın mutlak biricikliği ve aşkınlığına yaptığı vurgu, Fârâbî'nin "Zorunlu Varlık" öğretisiyle pek çok ortak nokta taşımaktadır.

Tüm bu bulgulara dayanarak, Fârâbî'nin metafizik ve kozmolojik düşüncesinin şekillenmesinde Türk kültür ve düşüncesinin özgün bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. İncelemeler, Fârâbî'nin "Zorunlu Varlık", "İlk Akıl" ve "Sudûr

Nazariyesi" gibi temel kavramlarında; Türk mitolojisi ve destanlarında bulunan Tengri, Ülgen ve Ayüstü âlem gibi ögelerin yansımalarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, Fârâbî'nin yaşadığı kültürel ortamın onun felsefesine katkısını somut biçimde gözler önüne sermektedir. Fârâbî'nin hem İslâm ve Antik Yunan düşünce geleneğini hem de Türk kültürünün kendine özgü yaklaşımlarını bütünleştirerek özgün bir düşünce sistemi inşa ettiği, tezin temel savlarından biridir.

Ayrıca, Fârâbî'nin etik düşüncesinde eski Türklerdeki "Kut" kavramının belirgin izleri bulunduğu belirtilmektedir. Kut, Türk toplumunda devletin, toplumun ve bireyin refah ile mutluluğunu ve aynı zamanda toplumsal bütünlüğü simgeleyen bir kavram olarak kabul edilmektedir. Fârâbî de etik anlayışını, toplumun mutluluğu ve düzenini merkeze alan bir çerçevede kurgulamış olup, bu yaklaşımın "Kut" kavramıyla büyük oranda uyuştuğu tezde ortaya konan önemli sonuçlardan biridir.

Özgünlük: Mevcut araştırmaların büyük çoğunluğu, Fârâbî'yi İslâm düşüncesi ve Antik Yunan felsefesi bağlamında ele almakla sınırlı kalmıştır. Bu çalışma ise Fârâbî'nin Türk kültüründen ve düşüncesinden nasıl etkilendiğini detaylı biçimde inceleyen ender araştırmalardan biri olması bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır. Tezde açıkça ifade edildiği üzere, bugüne kadar Fârâbî hakkındaki incelemelerde ağırlıklı olarak Antik Yunan ve İslâm etkileri üzerinde durulmuştur. Buna karşılık, Fârâbî'nin Türk kökenli olması ve yetiştiği bölgenin tarihsel ve kültürel çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda, Türk düşüncesinin de onun felsefi bakış açısında önemli bir rol üstlendiğini savunmak kaçınılmaz hale gelmektedir.

Bu özgünlük, Fârâbî'nin Türk kültüründen etkilendiğini öne süren tezi ayrıntılı bir biçimde ortaya koymasından ileri gelmektedir. Literatürde Fârâbî'nin felsefesindeki Türk kültürü etkilerini ele alan çalışmaların sınırlı sayıda olması, bu tez çalışmasının alan yazınında öne çıkmasını sağlamaktadır.

Literatür: Fârâbî'nin eserleri (Medinetü'l-Fazıla, Siyasetü'l Medeniyye, Tahsilü's Saade gibi), Orhun Yazıtları, Dede Korkut Hikâyeleri, Kutadgu Bilig, Divanû Lügâti't-Türk gibi eserler temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca Ziya

Gökalp, Bahaeddin Ögel, Hilmi Ziya Ülken gibi Türk düşüncesi üzerine çalışan birçok yazardan faydalanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönü, Fârâbî'nin felsefi sistemine dair alışıldık yaklaşımların dışına çıkarak, çoğunlukla göz ardı edilen Türk kültürünün izlerini sistemli bir şekilde gün yüzüne çıkarmasıdır. Özellikle literatürde sıklıkla vurgulanan Antik Yunan ve İslâm etkisinin ötesine geçilmesi, çalışmayı özgün ve zengin bir konuma taşımaktadır. Ayrıca tez, yalnızca felsefi metinleri değil, aynı zamanda destan, mit ve diğer kültürel kaynakları da inceleyerek disiplinlerarası bir yaklaşım geliştirmiştir. Yazarın metinlerarası bağlantılar kurarken, tarihsel ve kültürel bağlamı göz ardı etmemesi; karşılaştırmalı analizlerde örnekleri somutlaştırması; Fârâbî'nin düşüncelerinin dayandığı kültürel kökleri hem felsefi hem de toplumsal düzeyde detaylıca analiz etmesi, eserin akademik derinliğini artırmıştır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Bununla birlikte, tezin bazı geliştirilebilir yönleri de gözlemlenmektedir. En başta, Eski Türk düşüncesine dair mevcut kaynakların çoğu sözlü geleneğe ve dolaylı metinlere dayandığı için, yapılan karşılaştırmalar zaman zaman yorum düzeyinde kalmakta ve doğrudan metinlerarası bir ispat zorluğu yaşanmaktadır. Ayrıca, Fârâbî'nin felsefi sisteminde hangi unsurların gerçekten Türk düşüncesinden mi yoksa evrensel düşünce kalıplarından mı geldiğini net bir şekilde ayırt etmek kimi bölümlerde güçleşmektedir. Bazı argümanlarda, Fârâbî'nin görüşleriyle Eski Türk kültürü arasında analojik benzerlikler kurma eğilimi, bağlamdan bağımsız bir genelleme riskini beraberinde getirebilmektedir. Son olarak, metodolojik açıdan daha fazla tarihsel-sosyolojik veriyle desteklenebilecek bölümler, özellikle yeni arkeolojik ve filolojik bulgular ışığında zenginleştirilebilirdi.

Genel olarak bakıldığında, bazı sınırlılıklarına rağmen bu tez, Fârâbî'nin düşünce sistemini Eski Türk kültürünün izleriyle birlikte yorumlayarak hem özgün hem de ufuk açıcı bir perspektif sunmuş; bu yönüyle ileride yapılacak çalışmalara ilham verecek değerli bir katkı ortaya koymuştur.

3.3 Fârâbî'nin Ahlâk ve Sanat Alanındaki Görüşleri Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirmesi

3.3.1 Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma (Nejdet Durak)

Çalışmada, Aristoteles ve Fârâbî'nin etik anlayışlarının kapsamlı bir karşılaştırması vardır, her iki filozofun da etik kavramları, ahlâki erdemleri ve devlet felsefesi açısından görüşleri ele alınarak benzerlik ve farklılıkları ortaya konur. Her iki düşünür de etik anlayışlarını "erdem" merkezli bir çerçevede kurmuştur. Örneğin, Aristoteles için erdem, iki aşırılığın ortasıdır yani ölçülüdür. Fârâbî'de de erdemler nefsin orta halleriyle tanımlanır. Yani her iki filozof da erdemin bilgiyle kazanılabileceğini belirtir. Öte yandan Fârâbî'nin etik sisteminde nübüvvet, vahiy ve ilk sebep yani Allah gibi kavramlar büyük rol oynar, bu Aristoteles'te yoktur. Mesela, Aristoteles "mutluluğu" akla uygun yaşamakla tanımlar oysa Fârâbî mutluluğu sadece aklî değil, manevî yani ilahi bir hedef olarak konumlandırır.

Mesela Aristoteles'te *ölçülülük*, cesaretin zıttı olan korkaklık ve delilik arasında bir orta yoldur. Fârâbî'de ise bu erdem, nefsin öfke gücünün itidal haliyle tanımlanır. Yani Aristoteles daha çok pratik yaşamdaki gözleme dayanırken, Fârâbî bunu nefsin yapısı üzerinden soyut bir teorik çerçevede sunar.

Aristoteles "iyi yurttaş" kavramını politik sistem içinde tanımlar; Fârâbî ise *faziletli şehir* idealine ulaşacak şekilde, peygamberin önderliğinde bir toplum modeli sunar. Yani benzer kavramlar farklı ontolojik düzeylerde ele alınır[42].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, karşılaştırmalı felsefe yöntemi temelinde inşa edilmiştir. Çalışmada hem Batı'nın hem de İslâm dünyasının iki önemli filozofu olan Aristoteles ve Fârâbî'nin etik anlayışları sistematik biçimde analiz edilip, kavramlar, temel ilkeler ve etik öğretileri bakımından karşılaştırılmaktadır. Yöntemsel olarak, metinler arası karşılaştırma, tarihsel analiz ve kavramsal çözümleme bir arada kullanılmıştır. Araştırma sürecinde, her iki düşünürün özgün eserleri ve bu eserler üzerine yapılan klasik ve çağdaş yorumlardan faydalanılmış; ayrıca etik kavramının

[42] Nejdet Durak, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

felsefi, kültürel ve tarihsel gelişimi çeşitli disiplinlerin bakış açılarıyla bütünleştirilmiştir. Böylelikle tez, karşılaştırmalı analiz üzerinden hem benzerlikleri hem de özgün farklılıkları ortaya koymayı amaçlamıştır.

Tezin kapsamı oldukça geniş ve derinliklidir. Çalışma, öncelikle etik kavramının temelini oluşturan tarihsel, kültürel ve teorik arka planı ayrıntılı biçimde ele almakta; etik disiplininin çeşitli uygarlıklardaki gelişimini ve farklı geleneklerde nasıl anlamlandırıldığını tartışmaktadır. Ardından, Aristoteles'in etik anlayışı tüm yönleriyle irdelenmekte, temel kavramları ve etik düşüncesinin diğer felsefi alanlarla ilişkisi detaylandırılmaktadır. Aynı şekilde Fârâbî'nin etik öğretisi, onun özgün eserleri ve İslâm düşüncesindeki yeri bağlamında analiz edilmektedir. Tezin dördüncü bölümünde ise iki filozofun etik görüşleri kavramsal, eğitsel ve siyasal boyutlarıyla karşılaştırılarak, benzer ve ayrışan noktalar net biçimde ortaya konmaktadır. Sonuç bölümünde ise yapılan mukayesenin genel değerlendirmesi ve ulaşılan bulgular özetlenmektedir.

Tez, etik kavramını hem Batı hem de İslâm düşünce gelenekleri çerçevesinde ele alır. Kavramsal çerçeve; erdem, mutluluk (eudaimonia/saadet), iyi-kötü, haz ve elem, adalet, dostluk ve ölçülülük gibi temel etik kavramların iki filozofun felsefelerinde nasıl anlamlandırıldığını merkeze alır. Ayrıca etik ile epistemoloji, psikoloji, sosyoloji ve siyaset felsefesi arasındaki ilişki, her iki düşünürün sisteminde kavramsal olarak ortaya konmuştur. Bu çerçevede, etik sadece bireysel bir ahlâk öğretisi olarak değil, toplumsal ve siyasal düzlemde de tartışılmıştır. Tez aynı zamanda "ahlâk" ve "etik" kavramlarının tarihsel ve etimolojik gelişimini de ayrıntılı biçimde analiz ederek, hem teorik hem de pratik etik boyutlarını kapsamaktadır.

Temel iddia: Tezin temel iddiası, Yunan filozofu Aristoteles'in sadece ahlâk felsefesinde değil, metafizik, epistemoloji gibi konulardaki fikirlerinin iyice bilinmemesi durumunda, İslâm felsefesinde üretilen bilgilerin yeterli miktarda anlaşılamayacağı yönündedir. Nedeni ise; Aristoteles'in ahlâk felsefesi görüşleri, İslâm düşüncesi üzerinde büyük bir etkisi oluşudur. Kısacası iddiası, Aristo'nun ahlâk felsefesi görüşleri İslâm düşüncesi üzerindeki bu etkisinin, doğrudan bir aktarma söz konusu olmadığı, aynı zamanda kendi kültür ve medeniyetine göre yorumlanarak bir

ahlâk felsefesi inşa edildiği şeklindedir. Fârâbî de ahlâk felsefesi fikriyatını, Aristoteles'in ahlâk felsefesinden yola çıkarak, İslâm dini ve düşüncesi doğrultusunda kurmuştur. Tezde, İslâm felsefesi ve etiğinin, çağdaş dönemde doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için bu tarz çalışmaların yapılması gerektiği dile getirilmektedir.

Bulgular: Tez, etik disiplininin önemini vurgulayarak, Aristoteles ve Fârâbî'nin görüşlerini karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymak amacıyla her iki filozofun etik anlayışlarının detaylı karşılaştırılması ve yorumlanmasını yapar. Tezin teorik çerçevesi Aristoteles'in Nikomakhos Etiği ve Fârâbî'nin eserlerine dayandırılmış, ahlâk felsefesinin temel kavramları üzerinden ilerler. Aristoteles ve Fârâbî'nin etik yaklaşımlarının hem benzer hem de farklı boyutlarını tespit ederek, Doğu ve Batı düşüncesinde etiğin ortak ve ayrışan yönleri şu şekilde bulgulanır.

Aristoteles ve Fârâbî etik düşüncelerini aynı temel kavramlar etrafında kurmuşlardır. Bunlar: erdem, mutluluk, doğru eylem gibi kavramlardır. Ancak bu kavramların yorumlanma biçimi, onların ait olduğu kültür ve düşünce dünyasına göre önemli ölçüde farklılık gösterir:

Aristoteles'in "erdemli insanı", yurttaşlık erdemleriyle tanımlanırken; Fârâbî'nin erdemli insanı aynı zamanda hikmete sahip, ilahî bilgiyle donanmış biridir. Bu, metafizik bir içerik taşıdığı için farklı bir kültürel bağlamı yansıtır.

Sonuç: Denilebilir ki Aristoteles Yunan şehir devletine yani polis'e bağlı bir etik sistem kurar. Fakat Fârâbî ise İslâm medeniyetinde, vahiy ve ahiret bilincini taşıyan bir toplum için sistem kurar. Aristoteles'te devlet, insanların birlikte yaşayıp "iyiyi" gerçekleştireceği bir alandır. Fârâbî'de ise devlet, peygamberin önderliğinde, Allah'ın buyruklarını gerçekleştirmek için vardır.

Özgünlük: Tez, iki farklı kültürden filozofların etik anlayışlarını karşılaştırmalı analiz etmesi ve özellikle Fârâbî'nin Aristoteles'ten aldığı etkileri incelemesi bakımından özgün bir çalışmadır. Fârâbî'nin Aristoteles'ten etkilenme biçimini sadece soyut alıntılarla değil, doğrudan metin karşılaştırmalarıyla inceleyerek özgünlük kazanmıştır. Şöyle ki:

Fârâbî'nin Nikomakhos Etiği'ne yazdığı şerh, doğrudan Aristoteles etkisinin kanıtıdır. Her ne kadar bu şerh günümüze ulaşmamış olsa da, *Fusûlü'l-Medenî* gibi eserlerinde bu etkiler açıkça görülür. *Medinetü'l-Fazıla*, Aristoteles'in *Politika* eserinin bir bakıma İslâmî versiyonudur ama Aristoteles'te olmayan "vahiy alan başkan" gibi kavramlarla yeniden yapılandırılmıştır.

Aristoteles'in "mutluluk" tanımı olan *eudaimonia*, aklın en yüksek işlevini gerçekleştirmesiyle ilgilidir. Fârâbî bu tanımı alır, ancak ona nübüvvet, ahiret, ruhun bekası gibi unsurları ekler ve "saâdet" olarak yeniden çerçevelendirir. Tezde bu dönüşüm, bir "etkilenme" değil, "dönüştürerek özümseme" şeklinde özgün bir okuma olarak sunulmuştur.

Yani tezde Fârâbî'nin özellikle "mutluluk" ve "erdemli devlet" kavramlarını Aristoteles'in çerçevesine sadık kalarak ama İslâmî bir bağlama taşıyarak yeniden yorumlamıştır.

Literatür: İbn Rüşd, İbn Miskeveyh, Aristoteles, Fârâbî gibi düşünürlerin eserleri ve bunların yanı sıra modern dönem etik literatürü incelenmiştir.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönü, kapsamlı bir literatür taraması ve özgün metin okumaları ile hem Aristoteles hem de Fârâbî'nin etik öğretilerini derinlemesine analiz etmesidir. Özellikle, etik kavramının sadece Batı veya İslâm geleneğiyle sınırlı kalmaksızın, farklı uygarlıklardaki karşılıklarının da tartışılması, çalışmaya geniş bir perspektif kazandırmıştır. Ayrıca iki filozofun etik anlayışlarının birebir karşılaştırılması, düşünce tarihinin akışındaki etkiler ve aktarım kanallarının gösterilmesi bakımından tez, alana özgün bir katkı sunmaktadır. Kavramsal netlik, sistematik karşılaştırma ve detaylı analiz, tezin akademik değerini artırmaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönü olarak ise, bazen analizlerin çok geniş tutulması ve odak noktasının dağılması gösterilebilir. Bazı bölümlerde, örneğin etik kavramının tarihsel gelişimi anlatılırken gereğinden fazla genel bilgiye ve ikincil kaynaklara yer verilmiş, bu da ana karşılaştırmanın zaman zaman arka planda kalmasına neden olmuştur. Ayrıca, karşılaştırmanın bazı noktalarında Fârâbî'nin özgünlüğü daha güçlü vurgulanabilirdi; zira yer yer Aristoteles'e bağlılık veya

etkileşim tartışmaları Fârâbî'nin özgün katkılarını gölgede bırakabilmektedir. Son olarak, çağdaş etik tartışmalarıyla bağlantı kurulması tezi daha güncel ve dinamik bir hale getirebilirdi.

Genel olarak bakıldığında, bazı eksiklerine rağmen bu tez, Aristoteles ve Fârâbî'nin etik anlayışlarını yan yana getirerek düşünce tarihine geniş bir pencere açmış; hem geçmişi daha iyi anlamamıza hem de bugünkü etik tartışmalara daha derin bir bakış geliştirmemize katkı sağlamıştır.

3.3.2 İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a göre) (Hasan Ocak)

Çalışmada Fârâbî ve Abdulcebbar'ın İslâm felsefesinde özgürlük kavramını nasıl ele aldıkları karşılaştırılır. Tezde, özgürlük problemi cebri, hürriyetçi ve uzlaştırmacı temellerde, Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'ın görüşleri özelinde ele alınır. Farabî'de aklî gelişim ve erdemli yaşam, Abdülcebbar'da ise insanın fiil yaratma gücünün (kudret) varlığı fiili seçme özgürlüğünü ortaya çıkarır. Her iki düşünür için de hem dış baskılar (zorlama, tehdit, yanlış yönetim) hem de içsel zaaflar (aşırı arzu, tutkular, cehalet) özgürlüğü sınırlayan unsurlardır. Hem Fârâbî hem de Kadı Abdulcebbar, özgürlüğü insanın sorumluluk sahibi olmasıyla birlikte düşünür. Kişi ancak özgürse sorumlu olabilir; sorumlu ise yaptıklarının hesabını verebilir. Yaratıcının bilgisi, insanın kendi fiillerini hür irade ile yapmasını engellemez.

Bir insan, sadece toplum baskısı yüzünden veya duygusal dürtülerine kapılarak belli bir kararı alıyorsa Fârâbî'ye göre tam anlamıyla özgür değildir. Gerçek özgürlük, "akıl süzgecinden geçirilmiş, bilinçli" seçimlerde yatar. Abdulcebbar'a göre ise bir kimse, tehdit veya büyük bir korku nedeniyle hırsızlık yapıyorsa, Kadı Abdülcebbar'a göre bu eylem, gönüllü ve özgür bir seçimle yapılmadığından kişinin özgür iradesi devre dışı kalmıştır[43].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tezde yöntem olarak karşılaştırmalı analiz esas alınmıştır. Yazar, İslâm felsefesi ve kelamındaki insanın özgürlüğü problemini

[43] Hasan Ocak, *İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'a Göre)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

hem felsefi hem de kelami yaklaşımlarla çok boyutlu şekilde ele alırken, Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'ın görüşlerini odak noktası yapmıştır. Tez, metin çözümlemesi ve kavramsal inceleme yoluyla hem birincil kaynakları hem de ikincil literatürü sistematik olarak tarar. Böylece, her iki düşünürün konuya getirdiği özgün bakış açılarını ortaya koymayı hedefler ve aralarındaki benzerlik ve farklılıkları disiplinlerarası bir perspektifle değerlendirir.

Tezin kapsamı oldukça belirgindir: İslâm düşünce geleneğinde insanın özgürlüğü meselesi hem kelam hem de felsefe bağlamında incelenir ve bu tartışma, Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'ın temsil ettiği iki ayrı çizgi üzerinde derinleştirilir. Yazar, özgürlük problemini hem insan-merkezli (bireyin iradesi ve eylemleri üzerinden) hem de Tanrı-merkezli (ilahi kudret ve bilgi bağlamında) olmak üzere iki ana eksende işler. Çalışma, ilgili meseleleri dini, akli ve ahlâki yönleriyle ele alarak, özgürlük tartışmalarının tarihsel ve kavramsal sınırlarını da çizer. Tezin alanı, İslâm felsefesi ve kelamı çerçevesinde, özgürlük problemiyle sınırlı tutulmuş; gereksiz dağılımlardan özellikle kaçınılmıştır.

Tezin kavramsal çerçevesi, "hürriyet" kavramının çok yönlü analizine dayanmaktadır. Bu çerçevede, irade özgürlüğü, eylem özgürlüğü, kader, ilahi bilgi ve kudret gibi temel kavramlar, hem klasik hem de modern kaynaklardan hareketle tartışmaya açılmıştır. Fârâbî ve Kadı Abdülcebbar'ın özgürlük, insan, irade, akıl ve ilahi takdir gibi konulardaki yaklaşımları ayrıntılı şekilde karşılaştırılır. Ayrıca kelamcıların cebri, hürriyetçi ve uzlaştırmacı tutumları felsefi yaklaşımlarla birlikte değerlendirilir. Kavramsal yapı, disiplinlerarası bir bakış açısını benimseyerek, hem kelam hem de felsefe literatürünü kapsayacak şekilde oluşturulmuştur.

Temel iddia: Tez, insanın özgürlüğünün Tanrı'nın bilgisi ve kudreti ile çatışmadığı, bu ikisinin uyum içinde bir arada var olabileceği hipotezi üzerine şekillenmektedir, bu "Uzlaştırmacı görüşe" göre, ilahi bilgi ile insanın özgürlüğü arasında gerçek bir çelişki yoktur. Fârâbî ve Abdulcebbar gibi uzlaştırmacılar, Tanrı'nın sonsuz bilgisinin, insanın fiillerini zorunlu kılmadığını söyler. Örneğin Fârâbî bunu, Tanrı'nın bilgisinin zamanüstü olduğunu söyleyerek açıklar. Ona göre Tanrı'nın bilgisi "şimdiki an" gibidir ve bizim için gelecek olan fiiller Tanrı için zaten bilinmektedir. Bu da insanın

hürriyetini kısıtlayan değil, onu anlamlandıran bir bilgidir. Abdulcebbar ise, insan eylemlerini "bilinçli seçim" (ihtiyar) kavramı üzerinden açıklar. İnsan, bilinçli ve bilgili olarak hareket eder ve Tanrı, insanı özgür fiilleri gerçekleştirebilecek şekilde yaratmıştır. İnsan, Tanrı'nın önceden bilmesine rağmen fiillerini özgürce seçmektedir. Yani Abdulcebbar'a göre insanın özgür fiilleri Tanrı tarafından önceden bilinmekle beraber, Tanrı tarafından belirlenmemiştir.

Bulgular: Tezde hem kelamcıların hem filozofların İslâm felsefesinde insanlığın özgürlüğüne dair görüşleri değerlendirilmiş, determinist ve indeterminist yaklaşımların eksiklikleri tespit edilmiştir. Bulgulara geçmeden önce bu kavramları açıklamak gerekirse determinizm, her şeyin önceden belirlenmiş olması görüşüyken indeterminizm ise bazı olayların belirlenmemiş, rastlantısal ya da özgürce olduğu görüşüdür. Teze göre her ikisinin de İslâm felsefesi ve kelamında bazı açılardan eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'ın görüşleri ele alınacak olursa:

Farabî'nin Özgürlük Görüşü

Akıl ve Erdem Temelli Yaklaşım**:** Fârâbî, özgürlüğü insanın akıl ve irade gücüyle "bilerek" ve "isteyerek" eylemde bulunması olarak tanımlar. Ona göre akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli yetkinliktir. İnsan aklını geliştirir, hakikati tanır ve ahlâki erdemleri benimserse, eylemlerinde "bilinçli" bir tercih yaparak özgür olabilir.

İdeal Devlet ve Eğitim**:** Fârâbî, insanın gerçek özgürlüğe ulaşması için hem toplum düzeninin hem de eğitim sisteminin uygun olması gerektiğini vurgular. Eğer bir toplumda yönetim erdemli ise, insanların kendilerini geliştirebilmeleri (özellikle entelektüel ve ahlâki açıdan) teşvik edilir. Böyle bir ortamda kişi düşüncelerini özgürce geliştirebilir, kendi iradesini doğru kullanmayı öğrenebilir.

Şehvet ve Öfke Gibi Duygulara Esir Olmamak: Fârâbî'ye göre, insanın özgürlüğünü kısıtlayan en büyük etkenlerden biri nefsânî arzular veya aşırı öfke gibi duygulardır. Akıl bu duygu ve dürtüler üzerinde kontrol kurduğunda, insan "kendi kendini yönetebilme" kapasitesini güçlendirir ve gerçek manada özgürleşir.

Kadı Abdülcebbar'ın Özgürlük Görüşü

Mu'tezilî Arka Plan: İnsanın Eylemlerinde Sorumluluğu: Kadı Abdulcebbar, Mu'tezile düşünce ekolünün önde gelen isimlerinden biri olarak insanın fiillerini kendisinin yarattığını (kesb değil "icad" yaklaşımı) savunur. Bu, insanın sadece görünüşte değil gerçekte de özgür olduğunu, dolayısıyla eylemlerinden doğrudan sorumlu tutulabileceğini ifade eder. Eğer insan özgür olmasaydı, iyilik ve kötülüğün karşılığını hak etmesi de anlamsız olurdu.

Güç (Kudret) ve İrade İlişkisi: Kadı Abdulcebbar'a göre kişinin özgür bir iradeye sahip olması, eylemde bulunabileceği bir "kudret" (güç) sahibi olmasıyla mümkündür. Yani bir işi yapabilecek fiziksel, zihinsel ve ruhsal imkânı varsa ve dıştan bir zorlama yoksa insan o işi yapmayı seçebilir ya da seçmeyebilir. Bu seçme kapasitesi özgürlüğün temelidir.

Dış Engellerin Bulunmaması**:** Bir insan dış baskılara veya fiziksel zorluklara maruz kaldığında, örneğin ölüm tehdidi altında zorla bir iş yaptırıldığında, özgürlüğü kısıtlanmış sayılır. Kadı Abdulcebbar, bu tip zorlamalarda kişinin eylemini özgür iradesiyle yapmadığını, bu yüzden de tam sorumlu tutulamayacağını belirtir.

Determinizm (cebriye gibi) insanı tamamen pasif ve iradesiz kılarak sorumluluğu ortadan kaldırır ve bu durum ilahi adalet prensibi ile çelişir buna karşılık İndeterminizm ise (mutezile gibi) ilahi bilginin mutlaklığı ve kapsamı açısından sorunlar yaratabilir, çünkü Allah'ın bilgisinin her şeyi kapsadığı İslâm düşüncesinde temel bir inançtır.

Örneğin **c**ebriye görüşünün eksikliği, kişinin yaptığı eylemlerden sorumlu tutulmasının anlamsızlaşmasıyla ortaya çıkarken mutezile'nin indeterminist yaklaşımında ise ilahi bilginin kapsayıcılığı ve insanın gelecekte yapacağı eylemleri Allah'ın bilip bilmediği sorunuyla karşılaşılır. İşte bu eksiklikleri tespit etmek, çalışmanın değerini ve analitik yetkinliğini gösterir.

Fârâbî için özgürlük, kişinin aklını kullanarak ahlâki ve toplumsal erdemlere ulaşmasıdır (örneğin "Faziletli Şehir" eseri). Abdulcebbar için ise insanın özgürlüğü,

Allah'ın insanı adaletli bir şekilde yargılayabilmesi için zorunludur. Yani Fârâbî toplum içinde özgürlük tanımlarken, Abdulcebbar bireyin ahiretteki sorumluluğunu esas alır.

Determinist yaklaşım, kişiyi robot gibi görür ve bireysel sorumluluğu yok eder (örneğin cebriye düşüncesi). İndeterminist yaklaşımda ise insan geleceğini tamamen bağımsız ve belirsiz yapar ki bu Allah'ın bilgisinin sınırsızlığını reddetmeye neden olur (örneğin bazı Mutezile görüşleri). Tezde Tanrı'nın ezeli sıfatları ve insan özgürlüğü arasındaki ilişkinin dengeli ve uyumlu biçimde ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılır.

Sonuç: Çalışmaya göre Yaratıcının bilme sıfatı ile insanın irade özgürlüğünün çelişmediği görüşü insan merkezli yaklaşımın temelinde yer alır, böylece bireysel sorumluluk ve ilahi bilgi kavramları birlikte bu görüş ile korunmuş olur. Bu yaklaşım genellikle kişinin kendi seçimlerinden sorumlu tutulduğu, hem kişinin özgürlüğü hem de Allah'ın bilgisinin mutlaklığının dengeli bir şekilde yer aldığı, insanın verdiği kararlar ve yaptığı tercihlerin tamamen kendisine ait olsa da, Allah'ın bu tercihleri önceden bildiğinin benimsendiği bir yaklaşım olarak değerlendirilir.

Özgünlük: Tezin özgünlüğü, İslâm felsefesinde özellikle Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'ın özgürlük hakkındaki görüşlerini ayrıntılı biçimde karşılaştırarak ortaya koyması ve uzlaştırıcı yaklaşımın özgün biçimde incelenmesinden kaynaklanmaktadır. Fârâbî'nin insan özgürlüğüne yönelik daha çok felsefi bir perspektiften; Kadı Abdulcebbar'ın ise kelamî (teolojik) perspektiften ele alındığı ve bunların kapsamlı, ayrıntılı ve sistematik karşılaştırılmasının yapılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin Fârâbî'nin "deal devlet" ve "erdemli toplum" görüşleri bağlamında insan özgürlüğünü nasıl ele aldığıyla, Kadı Abdulcebbar'ın "adalet ve tevhid ilkeleri" bağlamında özgür iradeyi nasıl yorumladığı tezde "Uzlaştırıcı yaklaşımın özgün biçimde incelenmesi" özgünlüğüne katkıda bulunur. Fârâbî, insan özgürlüğünü toplum ve devlet düzeni içerisinde daha çok akıl ve erdem üzerinden tanımlarken, Abdulcebbar insan özgürlüğünü ilahi adalet bağlamında bireysel sorumluluk üzerinden açıklar bu karşılaştırma hem felsefi hem kelami geleneğin sentezlenmesiyle ortaya çıkan yenilikçi yaklaşım olarak ele alınabilir.

Literatür: Tezin literatürü son derece sağlam bir zemine oturmakta ve hem birincil hem de ikincil kaynaklardan dengeli biçimde yararlanmaktadır. Fârâbî ve Kadı Abdulcebbar'ın temel eserleri başta olmak üzere, İslâm düşüncesinin klasik kaynakları ve çağdaş araştırmalar metinler arası bir bütünlükle kullanılmıştır. Ayrıca, kelam, felsefe, ahlâk, İslâm tarihi ve tasavvuf alanlarında önde gelen eserler, özgürlük kavramının çok yönlü analizinde aktif bir biçimde değerlendirilmiştir. Literatürde hem klasik düşünürler (Fârâbî, İbn Sina, Gazâlî, İbn Rüşd) hem de modern araştırmacıların ilgili çalışmalarına yer verilmiş; tezin kaynakçası oldukça zengin ve alanı kapsayıcıdır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönlerinden biri, meseleyi sadece kelam ya da felsefe disipliniyle sınırlandırmak yerine, iki alanı birlikte ve karşılaştırmalı olarak ele almasıdır. Yazar, konuyu tarihsel derinliğiyle ve kavramsal incelikleriyle işlerken, özgürlük problemine hem insan-merkezli hem de Tanrı-merkezli bakış açılarını bütüncül biçimde tartışmaktadır. Ayrıca, iki önemli düşünürün görüşlerinin detaylı analiz edilmesi ve aralarındaki nüansların açıkça ortaya konulması, çalışmanın özgün ve katkı değeri yüksek bir eser olmasını sağlamaktadır. Literatür zenginliği ve kaynak kullanımı, tezin akademik güvenilirliğini güçlendiren unsurlar arasında yer almaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönü, çalışmanın oldukça geniş bir konuyu iki düşünür ekseninde ele alırken kimi alt başlıkları kaçınılmaz olarak daha sınırlı işlemek zorunda kalmasıdır. Ayrıca, metnin disiplinlerarası yaklaşımı bazı noktalarda derinlikten ziyade kapsam genişliğine odaklanmaya neden olabilmektedir; bu da özgürlük kavramının pratik ya da toplumsal yansımalarına dair tartışmaları ikinci plana itmektedir. Tezde, yer yer özgün eleştirel tartışmalardan ziyade, literatürdeki mevcut yaklaşımların özetlenmesine ağırlık verilmiş olması, okurda daha fazla yorum ve tartışma beklentisi oluşturabilir. Yine de bu eksiklikler, tezin bütününü zayıflatacak ölçüde değildir; daha çok konunun doğasından kaynaklanan sınırlılıklar olarak değerlendirilebilir.

Genel olarak bakıldığında, bazı sınırlılıklarına rağmen bu tez, özgürlük sorununu hem kelam hem de felsefe geleneği içinde ele alarak konuyu zenginleştirmiş; farklı bakış

açılarını bir araya getirmesiyle alana hem özgün hem de ilham verici bir katkı sağlamıştır.

3.3.3 Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi (Hümeyra Özturan)

Aristoteles'e göre akıl, insanı diğer canlılardan ayıran en temel güç ve mutluluğa (eudaimonia) ulaşmanın yolu. Ne var ki, erdemli bir yaşamın yalnızca akıldan doğduğunu da söylemez; "altın orta" gibi prensipleri belirlemede akıl yol göstericidir ama deneyim, alışkanlıklar ve toplumsal etkileşim de en az akıl kadar önemlidir. Örneğin cesaret erdemi ancak insanın korku ve cesaretle yüzleşmesi, bunu alışkanlığa dönüştürmesiyle kökleşir.

Fârâbî ise aklın gerçeği kavrayabileceğini kabul etmekle birlikte, bu kavrayışın "tam" olması için ilâhî vahyin rehberliğine ihtiyaç duyulduğunu savunur. İdeal devlette yönetici-filozof hem kendi aklını hem de ilâhî kaynağı (fâal akıl) kullanarak toplumu yönetir ve böylece yasalar hem aklî hem de ilâhî temellere dayanır.

Her iki düşünür de aklı üç ayrı boyutta ele alır: teorik akıl, pratik akıl ve siyasî düzen. Aristoteles'e göre teorik akıl "adalet nedir?" gibi soruların yanıtını bulur; pratik akıl ise günlük yaşamda doğru kararlar almayı sağlar. Fârâbî'ye göreyse teorik akıl, Allah'ı ve evrenin kaynağını kavramaya uzanır; pratik akıl ise yalnızca bireysel değil, toplumsal iyiliği de gözetir. Aristoteles siyaseti, erdemli bireyler yetiştirme sanatı şeklinde tanımlar ve devletin bu yolda vatandaşlarını eğitmesi gerektiğini söyler. Fârâbî de siyaseti hem akla hem de ilâhî vahye dayanarak toplumun en yüksek iyiye ulaşması olarak görür.

Sonuç olarak Aristoteles, aklı insanlığın temeli ve ahlâkın kaynağı görürken; Fârâbî, bu görüşe "ilâhî vahiy" boyutunu ekler. Böylece her ikisi de aklı merkeze alır ancak Fârâbî, aklın ilâhî rehberlikle beslenmesi gerektiğini vurgular. Tezde de bu iki filozofun teorik akıl, pratik akıl ve siyaset kavramlarını ahlâkın kökeni bağlamında nasıl yorumladıkları karşılaştırmalı biçimde irdelenir[44].

[44] Hümeyra Özturan, *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, karşılaştırmalı ve problem merkezli bir yöntemle hazırlanmıştır. Yazar, Aristoteles ve Fârâbî'nin ahlâkın kaynağı problemine yaklaşımlarını, klasik "her filozofu ayrı ayrı inceleyip sonunda karşılaştırma" metodundan farklı olarak, tematik ve problem odaklı bir perspektifle ele almıştır. Her bölümde, teorik ve pratik akıl, siyasi ve dini otorite gibi kavramsal odaklar üzerinden iki filozofun görüşleri yan yana ve doğrudan karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Ayrıca tez, ağırlıklı olarak birincil kaynaklara dayalıdır; Aristoteles ve Fârâbî'nin orijinal eserlerinden yapılan doğrudan alıntılar ve kavramsal analizler ön plandadır. İkincil kaynaklar ise, genellikle atıfta bulunulan pasajların asılları üzerinden yeniden değerlendirilmiştir. Metodun bir diğer öne çıkan yönü de, analitik bir derinlikle, temel kavramların ve pasajların dikkatlice incelenmesidir. Yüzeysel aktarım yerine, felsefi problemlerin ve filozofların sunduğu çözüm yollarının doğrudan analizine öncelik verilmiştir.

Tezin kapsamı, Aristoteles ve Fârâbî'nin ahlâk felsefeleri içinde, yalnızca "ahlâkın kaynağı" problemine yöneliktir. Yani, iyi ve kötüyü belirleyen ölçütün ne olduğu sorusuna bu iki filozofun verdiği cevaplar odağa alınmış; erdem etiği, pratik akıl tartışmaları, siyaset felsefesi gibi konular ise yalnızca ahlâkın kaynağı problemine ilişkin oldukları kadarıyla değerlendirilmiştir. Özellikle Fârâbî'nin siyaset düşüncesi veya Aristoteles'in erdem anlayışı gibi konular, asıl problemle ilişkili yönleriyle incelenmiş; konuyu dağıtacak şekilde ayrıntılı biyografik veya felsefi sistem sunumlarından kaçınılmıştır. Böylece çalışma, ahlâkın kaynağı meselesine odaklanan, sistematik ve derinlikli bir çerçeve sunmaktadır.

Tezin kavramsal çerçevesi, "ahlâkın kaynağı" sorununu merkeze alarak; teorik akıl, pratik akıl ve siyasi/dini otorite kavramları etrafında şekillenmiştir. Aristoteles ve Fârâbî'nin felsefeleri bu üç ana eksende analiz edilmiştir: Teorik akıl genel ahlâkî ilkelerin kaynağı olarak; pratik akıl ise bu ilkelerin tekil durumlara uygulanmasında bir aracı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, bireylerin teorik ve pratik akıl açısından yetkin olmadığı durumlarda ise, ahlâkın kaynağı olarak siyasi ve dini otoritenin rolüne odaklanılmıştır. Bu çerçevede, irade, ihtiyar, taassup, takdir gibi kavramlar da derinlemesine ele alınmıştır. Yani, tez yalnızca ahlâkı değil, ahlâka temel olan akıl ve otorite ilişkilerini de felsefi olarak sorgulamaktadır.

Temel iddia: Tezde Aristoteles ve Fârâbî'nin ortak olarak ahlâkın kaynağını akıl olarak belirlemelerine rağmen, Fârâbî'nin ilâhî vahiy ve faal akıl kavramlarıyla Aristoteles'ten ayrıldığı ve Aristoteles'in belirsiz bıraktığı noktaları aydınlattığı iddia edilir.

Bulgular: Aristoteles ve Fârâbî'nin ahlâk felsefesinde ahlâkın kaynağı probleminin ele alınışı ve bu filozofların bu probleme sundukları cevaplar bu çalışmanın konusunu oluşturur. Cevabı bulmak için filozofların felsefi sistemleri temelinde aklın varlık ve ahlâktaki işlevi incelenir. Bulgular hakkında şunlar söylenebilir;

Aristoteles ve Fârâbî'nin ortak olarak ahlâkın kaynağını akıl olarak belirlemelerine rağmen, Fârâbî'nin ilâhî vahiy ve faal akıl kavramlarıyla Aristoteles'ten ayrılır ve Aristoteles'in belirsiz bıraktığı noktaları aydınlattır.

Aristoteles aklı insanın insanlığının temeli olarak görür ve ahlâkın kaynağı sayar. Fârâbî bunu kabul etmekle birlikte, aklın bilgiyi İlk Sebep'ten (ilâhî) aldığını ve böylece ilâhî vahiy ile aklı birleştirdiğini savunur.

Aristoteles ve Fârâbî'nin ahlâk anlayışlarında önemli paralellikler vardır, ancak Fârâbî, ahlâkın nihai amacının sadece bu dünya ile sınırlı kalmadığını, ahiret hayatını da kapsayacak şekilde genişlettiğini vurgulamaktadır. Her iki filozof da mutluluğu ahlâkın en yüksek hedefi olarak kabul etmekte, ancak Fârâbî'nin bu mutluluğu ilahî kaynağa bağlaması, ona özgü bir yorumdur.

Sonuç: Fârâbî'nin ahlâk anlayışı, Aristoteles'in düşüncelerini daha geniş bir çerçeveye yerleştirmiştir. Fârâbî'nin ahlâk anlayışı, akıl ve irade özgürlüğü gibi kavramların, Tanrı'nın iradesi ve ilahî vahiy ile birleştiği bir bütün olarak ortaya konulmuştur. Ayrıca, her iki filozofun da pratik akıl (fronesis) ve teorik akıl (sofia) arasındaki ilişkiye dair benzer bir bakış açısı sunduğu, ancak Fârâbî'nin bu ilişkiyi daha derinlemesine ele aldığı anlaşılmaktadır.

Özgünlük: Tezde, ahlâkın kaynağı nedir sorunun hem klasik felsefe geleneği hem de İslâm felsefesi bağlamında Aristoteles ve Fârâbî arasında karşılaştırmalı bir analizi yapılır. Özellikle Fârâbî'nin, Aristoteles'in ahlâk anlayışını nasıl yorumladığı ve onu

ilahî vahiyle nasıl bütünleştirdiği üzerinde durulması çalışmanın en ayırdedici taraflarındadır. Ayrıca çalışmada, filozofların mutluluk anlayışı ile ahlâkî eylemin rasyonel temelleri arasında benzerlik ve farklılık yönünden kurulan bağlantılar çalışmanın özgünlük değerini arttırmakta ve bu yönüyle çalışma, hem felsefe tarihinde bir köprü kurmakta hem de İslâm düşüncesinin özgün katkılarını daha görünür kılmaktadır.

Literatür: Aristoteles'in Ethika Nikomakheia, Politika, Meta Ta Füsika ve Organon külliyatı ile Fârâbî'nin eserleri temel kaynaklar olup, antik ve modern yorumlar ve şerhler, Yunanca ve Arapça metinler kullanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü tarafı, oldukça sistematik ve problem merkezli bir yaklaşım benimsemesidir. Yüzeysel aktarım yerine, felsefi problemi ve kavramları doğrudan mercek altına alan analitik bir metodoloji kullanılmıştır. Birincil kaynaklara dönük titizliği ve hem Yunanca hem Arapça metinlerle doğrudan çalışması, eserin akademik derinliğini ve özgünlüğünü artırmaktadır. Ayrıca, Aristoteles ve Fârâbî'nin ahlâk felsefeleri arasındaki ilişkiyi sadece yüzeyde bırakmayan, aktarılan kavramların orijinal bağlamındaki anlamlarını irdeleyen karşılaştırmalar yapılmıştır. Metnin hem kavramsal hem de tarihi arka planı, yeterli referanslar ve detaylı analizlerle desteklenmiştir. Tez, klasik aktarımcı yaklaşımı aşarak, gerçek anlamda karşılaştırmalı ve sorgulayıcı bir felsefe metni olmayı başarmıştır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönü olarak, konuya fazlaca odaklanılmış olması nedeniyle, zaman zaman daha geniş felsefi bağlamların ihmal edilmesi gösterilebilir. Ayrıca, problem merkezli yaklaşım, belirli kavramsal analizleri derinleştirirken, iki filozofun sistemleri arasındaki potansiyel farklılıkların bazı yönlerinin yüzeyde kalmasına neden olabilmiştir. Bir diğer gelişime açık alan ise, modern etik tartışmalarla kurulan bağların oldukça sınırlı tutulmasıdır; tez, esasen klasik dönem odaklı bir karşılaştırma sunduğu için çağdaş etik literatürle diyalogdan kaçınmıştır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, kimi sınırlılıklarına rağmen bu tez, Aristoteles ve Fârâbî'nin ahlâk felsefelerini analitik ve problem merkezli bir yöntemle ele alarak

derinlikli karşılaştırmalar sunmuş; bu yönüyle de literatüre özgün, titiz ve yol gösterici bir katkı sağlamıştır.

3.3.4 Fârâbî'de Temel Erdemler (İbrahim Aksu)

Temel erdem kavramının tarihsel ve felsefî arka planı üzerinden bir teorik çerçeve kurulmuş olan tezde; Sokrates'ten başlayıp Fârâbî'ye kadar gelen süreç ele alınmıştır. Aksu, Fârâbî'nin metinlerini inceleyerek üç erdemi (hikmet, cömertlik, adalet) "temel erdem" olarak tanımladığını ve bunların onun "amelî felsefe" (yani pratik felsefe) sisteminde hem ahlâkî hem de toplumsal düzende belirleyici olduğunu söyler. Amelî felsefede, bireyin erdemli davranışlar sergileyerek 'faziletli toplum' oluşturabileceğine inanır. Bu erdemler, toplumu düzenlemede ve bireyin kendi kendisini geliştirerek "erdemli insan" hâline gelmesinde kilit bir yer tutar.

Bu erdemleri açıklamak gerekirse;

Hikmet (Bilgelik): Bir kişi hem teorik bilgide hem de pratik yaşamda doğruyu yanlıştan ayırt edebilecek zihinsel olgunluğa erişmişse "hikmet" erdemine yaklaşmış olur. Örneğin, bir yöneticinin devlet işlerinde sadece kanunları bilmesi yetmez; aynı zamanda toplumsal ihtiyaçları da gözetip uzun vadeli sonuçları değerlendirecek bir öngörüye sahip olması beklenir. İşte bu öngörü ve sağduyu, "hikmetin" pratik yansımasıdır.

Cömertlik: Başkalarına maddi veya manevi katkı sağlama isteği ve bunu yaparken ölçülü olma hâlidir. Örneğin, maddi açıdan destek verebilecek durumda olan bir kişinin yoksul kimselere yardım etmesi, ama bunu gösteriş amacı gütmeden, gerçekten ihtiyaç giderme niyetiyle yapması cömertlik erdemine örnek oluşturur.

Adalet: Bireysel ve toplumsal ilişkilerde "herkese hakkını verme" ilkesidir. Örneğin, bir mahkemede hâkimin tarafsız karar verebilmesi ya da bir yöneticinin hiçbir grubu kayırmadan kamu yararını gözetmesi "adalet" erdeminin uygulamasına girer[45].

[45] İbrahim Aksu, *Fârâbî'de Temel Erdemler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, temel olarak felsefi bir kavramın (temel erdemlerin) Fârâbî'nin sistemindeki yerini tespit etmeye yönelik olarak hem tarihsel-tasvir edici hem de analitik-nitel bir yöntem benimsemiştir. Tezin birinci bölümünde, Sokrates'ten başlayarak Platon, Aristoteles, Stoacılar ve Neoplatoncular gibi klasik filozofların temel erdem kavramını nasıl ele aldıkları tarihsel bağlamda tasvir edilmiştir. Ardından Fârâbî'ye kadar olan sürecin genel bir analizine geçilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Fârâbî'nin özgün yaklaşımını tespit edebilmek için filozofun eserleri niteliksel olarak analiz edilerek, dolaylı ve doğrudan metin çözümlemeleri yapılmıştır. Araştırma sürecinde niceliksel yaklaşımlar (ör. terim sıklığına bakmak) bir yöntem olarak tartışılsa da, niteliksel çözümlemelerin felsefi içerik açısından çok daha isabetli olduğu sonucuna varılarak, asıl ağırlık bu yönteme verilmiştir. Yani, kavramların metinler bütünlüğü içinde nasıl anlam kazandığı ve sistemdeki rolü yorumlanmıştır.

Tezin kapsamı, erdem kavramının Fârâbî öncesi felsefe tarihinde geçirdiği dönüşümlerden başlayarak, Fârâbî'nin ahlâk felsefesi içerisinde temel erdemler fikrine nasıl yaklaştığını ve bu kavramı sisteminin hangi unsurlarına eklemlediğini analiz etmeye kadar uzanmaktadır. Araştırmada, yalnızca Fârâbî'nin kendisine sahih şekilde atfedilen eserleri ana kaynak olarak kullanılmış, şüpheli eserler ise kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca, tez, Fârâbî'nin temel erdemler listesini açıkça vermemesi nedeniyle, onun sisteminde dolaylı olarak hangi erdemlere merkezî bir rol atfedildiğini ortaya çıkarmaya odaklanmıştır. Tez, Fârâbî sonrası İslâm filozoflarını veya diğer filozoflarla karşılaştırmaları ise kapsam dışında bırakmış, odak noktasını tam anlamıyla Fârâbî'deki temel erdem anlayışı olarak sınırlandırmıştır.

Tez, "temel erdem" kavramını felsefi olarak tanımlayarak başlamakta; bu kavramın, bir ahlâk felsefesinde diğerlerinden farklı ve öncelikli görülen erdemleri ifade ettiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, temel erdemlerin tarihsel kökenleri, onların ideal insan ve toplum anlayışındaki rolüyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Fârâbî'nin felsefesinde, hikmet (bilgelik), cömertlik ve adalet erdemlerinin, hem bireysel hem de toplumsal yetkinliğin anahtarı olduğu tespit edilmiştir. Kavramsal çerçeve, ideal insan tipi ve bu tipin erdemlerle olan ilişkisi üzerine de inşa edilmiştir. Böylece, Fârâbî'nin

ahlâk ve siyaset anlayışı içindeki temel değerler, bireyin ve toplumun yetkinleşmesinde rehber olarak ortaya konmuştur.

Temel iddia: Tezin temel savı, Fârâbî'nin felsefesinde temel erdem kavramının bulunduğunu ve bu kavramların hikmet, cömertlik ve adalet erdemlerinden oluştuğu ve bu erdemlerin, bireysel ve toplumsal yaşamın temel yapı taşları olduğudur.

Bulgular: Fârâbî'nin erdemleri açıkça listelememiş olsa da, metinlerinden dolaylı çıkarımlarla hikmet, cömertlik ve adalet gibi kavramları temel erdemler olarak kabul ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Konuya biraz açıklık getirmek gerekirse Fârâbî, Platon ve Aristoteles'in erdem anlayışından etkilendiği için, bazen onların kullandığı kavramları kendi teorik çerçevesine adapte eder, ancak tek tek "Benim temel erdemlerim şunlardır" diye liste halinde sunmaz. Yani araştırma, Fârâbî'nin farklı eserlerinde erdeme dair atıfları veya tanımları inceleyerek "hikmet, cömertlik, adalet"in en merkezi konumda olduğunu ortaya koyuyor. Yani tezin bulgusu olan Fârâbî'nin temel erdemleri, doğrudan bir "Fârâbî manifestosu" gibi değil; ancak satır aralarından ve analizden çıkan bir sonuçtur.

Mesela Fârâbî, bir metninde yöneticinin bilge olması (hikmet) gerektiğini vurgular; başka bir metninde yöneticinin toplumun refahı için cömert davranmasının öneminden bahseder; bir başka yerde ise adil düzeni öne çıkarır. Tüm bu kısımları bir araya getirince, bu üç erdemin en temel, en vazgeçilmez erdemler olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Diyelim ki Fârâbî, "El-Medînetü'l-Fâzıla" adlı eserinde faziletli toplumun nasıl olması gerektiğini anlatırken, liderlerin ve halkın nasıl davranması gerektiğine dair birçok nitelik sıralar. Ayrı bir metninde ise erdem kavramlarını ahlâkî ve siyasi boyutlarıyla ele alır. Tez yazarı, bu iki metindeki ifadeleri karşılaştırıp ortak üç erdemin (hikmet, cömertlik, adalet) sistemin kalbinde yer aldığını göstermiş olabilir.

Bazen bir filozofun temel kavramları, onun metinlerinde doğrudan "işte bunlar benim ana erdemlerimdir" denmeden de ortaya çıkabilir. Metinsel analizi derinleştirdiğimizde, filozofun kullandığı dil, verdiği örnekler, toplum ya da yönetici için çizdiği idealler, bu kavramları geri planda bir "iskele" gibi taşır. Fârâbî de

muhtemelen böyle bir yöntem izlediği için, tezdeki tespit “dolaylı yoldan gösterme” ifadesiyle anlatılıyor.

Sonuç: Fârâbî’de temel erdemlerin varlığı, metinlerinde açıkça zikredilmese de dolaylı yoldan gösterilmiştir ve hikmet, cömertlik ve adalet, temel erdemler olarak belirlenmiştir, denilebilinir.

Özgünlük: Benzer bir çalışmanın daha önce yapılmadığı ifade edilmekte; özellikle Fârâbî’nin amelî felsefesindeki temel erdemlerin kapsamlı bir incelemesinin özgün bir katkı olduğu belirtilmektedir. Klasik metinlerin çoğunda Fârâbî’nin siyaset felsefesine (el-Medînetü’l-Fâzıla vb.) veya mantık çalışmalarına ağırlık verilir. Dolayısıyla amelî felsefedeki erdem kavramlarının sistematik bir analizi literatürde eksik kalmış olabilir. Bu tez ise bu boşluğu doldurmayı hedeflemiş gözüküyor.

Literatür: Fârâbî’nin kendi eserlerinin yanı sıra Platon, Aristoteles ve Yeni Platoncu gelenekler; ayrıca Helenistik döneme ait doksografik kaynaklar ve modern analizlere başvurulmuştur.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönü, Fârâbî’nin temel erdemler anlayışını özgün ve sistemli bir şekilde ele alması ve bu kavramı klasik felsefe geleneğiyle ilişkilendirerek analiz etmesidir. Tarihsel arka planın derinlemesine ortaya konulması, Fârâbî’nin sisteminde temel erdemlerin nasıl anlam kazandığına dair bütüncül ve eleştirel bir bakış açısı geliştirilmesini sağlamış; böylece tez, sadece bir filozofun düşüncesini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda bu düşüncenin felsefe tarihinde nerede durduğunu da göstermiştir. Yazarın, yalnızca sahih kabul edilen Fârâbî metinleriyle çalışması, bilimsel titizliğini ve güvenilirliğini artırmıştır. Ayrıca, bireysel ve toplumsal düzlemde erdemlerin farklı boyutlarını sistematik biçimde ortaya koyması, çalışmanın bütünlüğünü ve akademik değerini güçlendirmiştir.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin en temel geliştirilebilir yönü, doğal olarak, Fârâbî’nin eserlerinde temel erdemlere dair doğrudan bir liste veya açık bir açıklama bulamamanın getirdiği yorumsal zorluklardır. Yazar, bu eksikliği niteliksel analizle aşmaya çalışsa da, bazı noktalar dolaylı çıkarımlar üzerine kurulu olduğundan, okurda zaman zaman belirsizlik hissi bırakabilir. Ayrıca, tez kapsamını sadece Fârâbî ile

sınırlı tutması, Fârâbî sonrası İslâm felsefesindeki etkileri ya da temel erdemlerin sonraki gelişimini dışarıda bırakmış; böylece çalışma daha geniş bir karşılaştırmalı bakış açısından yoksun kalmıştır. Bunun yanında, metodolojik olarak niteliksel çözümlemenin sınırları ve öznel yoruma açık oluşu, bazı tartışmaların mutlak kesinlikle sonuçlandırılmasını güçleştirmiştir.

Bütüncül olarak bakıldığında, tez, metodolojik sınırlarına rağmen Fârâbî'nin temel erdemler anlayışını sahih metinler ışığında sistematik ve eleştirel biçimde incelemiş; böylece hem klasik felsefe geleneğiyle olan ilişkisini hem de tarihsel önemini ortaya koyarak literatüre kalıcı bir katkı sunmuştur.

3.3.5 Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı (Mehmet Kasım Özgen)

Konusu Fârâbî'nin mutluluk anlayışı olan bu teze göre Fârâbî mutluluğu hayatın temel amacı olarak görür. Fârâbî, klasik İslâm filozofları içinde özellikle Aristoteles geleneğini izleyen, ancak onu kendi düşünce sistemiyle birleştiren bir filozoftur. Ona göre mutluluk, insanın eylemlerinin asıl gayesidir. Mutlululuğun, başka bir şeye hizmet ettiği için değil, bizzat kendisinin başına değerli olduğu için hedeflendiği anlatılır. Aristoteles de benzer şekilde "mutluluğun kendi içinde değerli" ve "her şeyin nihai amacı" olduğundan söz eder. Fârâbî de bu fikri benimseyerek insan hayatında mutluluğun nihai amaç olmasını savunur. Mutluluğa giden yolda insanlar farklı araçları kullanır, fakat tüm bu çabanın temelinde, "iyi yaşam" veya "saadet" arayışı vardır. Dolayısıyla "en yüksek" kavramı, diğer bütün amaçların üzerindeki bir mertebeye işaret eder. "Kendinden dolayı istenen" ifadesi de mutluluğun başka bir kazanç veya araçsal fayda için değil, sırf mutluluk olduğu için arzulanması demektir.[46]

Örneğin Fârâbî'ye göre mutluluğun "kendinden dolayı istenen tek amaç" oluşunu günlük hayattan bir örnekle düşünelim: Bir öğrenci ders çalışarak iyi bir üniversiteye girer, ardından iyi bir işe girer ve para kazanır. Bütün bu süreçleri, nihayetinde kendisini 'mutlu hissetme' arayışı yönlendirir. Para veya mevki bir araçtır; oysa asıl

[46] Mehmet Kasım Özgen, *Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

istenen duygu durumu “mutlu olmaktır”. Öğrencinin nihai gayesi budur ve para ya da kariyer bu gayeye hizmet eden araçlardır.

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tezde, Fârâbî’nin mutluluk anlayışını kavramsal, sistematik ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla inceleyen nitel bir yöntem tercih edilmiştir. Çalışmada, Fârâbî’nin birincil metinleri detaylı şekilde yorumlanarak, onun felsefi sisteminde mutluluğun yeri sorgulanmış ve kavram etrafında şekillenen temel kavramlar (erdem, özgürlük, iyi hayat, yetkinlik vb.) çözümlemeye tabi tutulmuştur. Yazar, metin çözümlemesi sırasında, klasik felsefe geleneğindeki yöntemsel hassasiyeti de göz ardı etmeden, Fârâbî’nin metinlerinden hareketle kavramsal bir analiz yürütmüş; ayrıca metinlerin çağrıştırdığı felsefi problemler üzerine özgün tartışmalar açmıştır. Fârâbî’nin mutluluk anlayışını daha iyi kavrayabilmek için, ilgili kavramların tarihsel arka planı ve diğer filozoflarla olan ilişkisi de göz önünde bulundurulmuştur.

Tezin kapsamı, Fârâbî’nin felsefi sisteminde mutluluk kavramının temelini, bileşenlerini ve bu kavramın ahlâk, siyaset, bilgi ve bireysel/toplumsal yaşamla olan ilişkilerini derinlemesine ele alacak şekilde çizilmiştir. Yazar, Fârâbî’de mutluluğun varoluşsal ve etik anlamlarını, insanın iyi hayatı arayışı çerçevesinde tartışmakta; mutluluğun yalnızca bireysel bir hedef değil, aynı zamanda toplumsal bir amaç ve insan varoluşunun temel taşı olarak görüldüğünü öne çıkarmaktadır. Tez, ayrıca mutluluğun araçları, mutluluğun öznesi olarak insan, erdemin türleri ve iyi yaşamın gerekleri gibi alt başlıklarla konuyu kapsamlı şekilde irdelemekte; Fârâbî’nin mutluluk anlayışının bugünkü düşünceyle karşılaştırmalı analizine de alan açmaktadır.

Tez, kavramsal çerçevesini “iyi hayat nedir?” ve “iyi hayat nasıl kazanılır?” soruları etrafında kurar. Mutluluk, Fârâbî’de varoluşun ve insan yaşamının nihai amacı olarak ele alınmakta; iyi, erdem, özgürlük, yetkinlik ve bilgi kavramları ile çok boyutlu bir ilişki içinde temellendirilmektedir. Fârâbî’nin felsefi sisteminde, mutluluk yalnızca içsel bir duygu değil, akla ve erdeme dayalı bir yaşantı olarak tanımlanır. Bilgi, seçim, irade ve bireysel-toplumsal bütünlük bu çerçevede kilit rol oynar. Tezde, Fârâbî’nin mutluluk anlayışının antik Yunan felsefesiyle, özellikle Aristo’yla kurduğu kavramsal

bağlar öne çıkarılırken; mutluluğun sadece bireysel bir haz değil, toplumsal erdemin ve kozmik düzenin bir parçası olduğu da vurgulanmaktadır.

Temel iddia: Fârâbî'ye göre mutluluk, insanın nihai amacı ve en yetkin iyiliğidir. Mutluluk, bireysel ve toplumsal yaşamın merkezinde yer alır ve erdem, özgürlük ve akıl aracılığıyla elde edilir. Bu bağlamda mutluluk, insanın varoluşunu anlamlandıran ve ahlâki düzeni şekillendiren temel ilkedir.

Bulgular: Çalışma, Fârâbî'nin felsefi sistemini temel alarak onun mutluluk anlayışını, günümüz perspektifinden de yararlanarak analiz eden bir araştırır ve çalışma, Fârâbî'nin neden mutluluğu konu edindiğini ve mutluluğun niçin insanın yaşam tarzı olması gerektiğiyle ilgili görüşlerini ele alır. Tezde Fârâbî'nin etik teorisi ve mutluluk kavramı, Aristoteles'in Nikomakhosçu Etik anlayışı ve erdem etiği teorisi temel alınarak incelenir. Çalışmada mutluluğun gerçek ve sahte amaçlar arasındaki ayrımına, amaç-araç ilişkilerine ve modern toplumun araçları amaç haline getirmesi sorunlarına değinilir.

Tezin temel hipotezi, mutluluğun yalnızca bir amaç değil, aynı zamanda kendine yeter bir iyilik olduğu ve mutluluğa giden yolun erdemlerle şekillendiği iddiasıdır.

"İçsel başarı" insanın kendi nefsiyle (ruhi gelişim, manevi doyum, ahlâkî olgunluk) alakalıyken, "dışsal başarı" sosyal ilişkiler, toplumsal statü veya maddi imkânlarla ilişkilendirilebilir. Fârâbî'ye göre, bu ikisini uyumlu bir şekilde yürütebilen kişi, esas mutluluğa yaklaşır.

"İnsanın en yüksek iyiye ulaşması erdemlerle mümkündür" ifadesi, klasik felsefedeki "en yüksek iyi" (summum bonum) düşüncesine gönderme yapar. Fârâbî, gerçek anlamda mutluluğun ancak erdemli eylemlerle (adalet, ölçülülük, bilgelik vb.) mümkün olduğunu söyler. "İnsanın fonksiyonlarını doğru ve erdemli kullanması" derken kastedilen, akıl yürütme, irade, duygu yönetimi gibi insani özelliklerin düzgün şekilde işlenmesi ve bunların iyiye yönelik olarak geliştirilmesidir. Bütün bunlar doğru yönetildiğinde, insan hem bireysel hem toplumsal düzeyde 'mutluluk'a erişme şansını arttırır.

Sonuç: Tezde mutluluğun yalnızca duygusal tatmin olmadığı, aynı zamanda akıl ve erdem üzerine inşa edilen tutarlı bir yaşam biçimi olduğu sonucuna varılmıştır.

Özgünlük: Tez, Fârâbî'nin mutluluk anlayışını günümüz bakış açılarıyla birleştirerek ele alması ve mevcut literatürdeki boşlukları doldurmayı amaçlaması açısından özgün bir niteliğe sahiptir. Örneğin Fârâbî'nin özellikle "aklî erdemler" ve "ahlâkî erdemler" arasındaki ilişkiyi nasıl kurduğuna veya devlette yönetici filozofun mutluluğu toplumsal düzeyde nasıl tesis ettiğine dair modern literatürdeki yorum eksiklikleri ele alınır. Bu yönüyle tez özgün bir katkı sunuyor demektir.

Literatür: Tez, Aristoteles, Fârâbî, Alasdair MacIntyre, Bertrand Russell gibi filozofların eserleri ile çeşitli modern kaynakları içeren geniş bir felsefi literatüre dayanmaktadır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönlerinden biri, Fârâbî'nin mutluluk anlayışını bütünlüklü bir felsefi sistem içinde konumlandırması ve kavramı çok boyutlu analiz edebilmesidir. Yazar, yalnızca Fârâbî'nin metinlerine sıkı sıkıya bağlı kalmayıp hem tarihsel hem de çağdaş bir perspektif getirerek, kavramların bugünkü anlam dünyasındaki izdüşümlerini de tartışmaya açar. Özellikle "iyi hayat", "erdem" ve "özgürlük" kavramlarının detaylı çözümlemesi, tezdeki tartışmaların derinliğini ve akademik zenginliğini artırmıştır. Ayrıca, Fârâbî'nin mutluluk kavramını yalnızca bireysel düzeyde değil, toplumsal, siyasi ve hatta kozmik bir düzlemde ele alışı; çalışmayı sadece felsefi bir okuma olmaktan çıkarıp, güncel etik ve yaşam felsefesi tartışmalarına da katkı sunar niteliktedir.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin kapsamlılığı ve detay seviyesi bazı bölümlerde ister istemez konunun dağılmasına veya yüzeysel kalmasına neden olmuştur. Özellikle, mutluluğun siyasal yaşam ve ilahi güçlerle olan ilişkisi gibi kimi başlıklarda, yazar, konunun bütünlüğünü koruma kaygısıyla detaylara yeterince inemediğini ifade etmektedir. Ayrıca, Fârâbî'nin sisteminde geçen bazı kavramların modern etik ya da psikolojiyle olan ilişkisi daha derinlemesine tartışılabilir, modern literatürle karşılaştırmalı analizler daha da zenginleştirilebilirdi. Bazı teknik tartışmalar ise, özellikle kavramsal çözümlemeye aşina olmayan okuyucu için zaman zaman soyut

veya ağır bir dilde kalabilmektedir. Yine de, bu geliştirilebilir yanlar tezin genel bütünlüğüne ve akademik değerine gölge düşürmemekte, daha ziyade gelecekteki çalışmalara yön gösterecek eksiklikler olarak görülebilir.

Bütüncül olarak değerlendirildiğinde, metodolojik sınırlılıklarına rağmen bu çalışma, Fârâbî'nin mutluluk anlayışını hem tarihsel hem kavramsal boyutlarıyla sistematik biçimde inceleyerek; bireysel, toplumsal ve evrensel düzeydeki yansımalarını ortaya koymuş, böylelikle literatüre özgün ve kalıcı bir katkı sağlamıştır.

3.3.6 Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi (Suat Çelikkol)

Çalışmada, Fârâbî'nin ahlâk anlayışı ve eğitim felsefesi, mutluluk ve mutsuzluk, iyilik-kötülük, erdem, özgürlük, öğretim ve eğitim kavramları açısından incelenir. Fârâbî'ye göre, gerçek mutluluğun kazanılması için toplumsal yaşam şarttır. Öğretim ve eğitim, bu kuramsal ve ahlâki erdemlerin topluma kazandırılması amacını taşır.

Fârâbî'ye göre insan, doğası gereği tek başına yaşamaya uygun bir varlık değildir ve gerçek mutluluğa ulaşmak için mutlaka toplumsal yaşama ihtiyaç duyar. İnsan ancak toplum içinde diğer insanların desteğiyle gelişebilir ve yetkinleşebilir. Fârâbî'nin mutluluk kavramı, sadece bireysel düzeyde ruhun olgunlaşması değil, aynı zamanda toplumsal olarak ahlâki erdemlerin ve teorik bilgilerin yaygınlaştırılmasıyla mümkündür. Fârâbî, eğitim ve öğretimin toplum içinde, uluslarda ve kentlerde kuramsal erdemleri (bilgelik, bilim, akıl yürütme gibi) ve ahlâki erdemleri (adalet, cesaret, ölçülülük gibi) oluşturmayı hedeflediğini vurgular. Ona göre eğitim ve öğretim, bireyin ve toplumun mutluluğa ulaşması için olmazsa olmaz koşuldur. Örneğin; erdemli bir toplumda yaşayan bireyler, adil ve cesur davranmak, ölçülü ve akılcı kararlar almak gibi ahlâki ve zihinsel yetkinlikleri eğitimle kazanırlar. Bu yetkinlikleri kazanmak bireyin mutluluğunu sağlar ve böylece toplumun genel mutluluğu artar[47].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, nitel araştırma yöntemleri temelinde yürütülmüş olup, tarihsel ve kavramsal analiz teknikleriyle şekillenmiştir. Araştırmacı,

[47] Suat Çelikkol, *Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimiyle ilgili temel eserlerini hem Arapça orijinallerinden hem de Türkçe çevirilerinden karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Metinler arası analiz ve yorumlama yoluyla, Fârâbî'nin düşüncelerinin hem kendi dönemindeki felsefi geleneklerle hem de sonraki etkileriyle bağlamı kurulmuş, kaynaklar arasında karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu yönüyle tez, metin incelemesine ve felsefi çözümlemeye dayalı klasik bir yöntemle derinlikli bir analiz sunmaktadır.

Tezin kapsamı, iki ana bölümden oluşacak şekilde geniş bir çerçevede ele alınmıştır. İlk bölümde, Fârâbî'de mutluluk, iyilik, kötülük, seçme, özgürlük gibi temel ahlâki kavramların anlamı araştırılmış; akıl-ahlâk ve arzu-ahlâk ilişkisi ile erdem türleri ve erdemli eylemin koşulları detaylandırılmıştır. İkinci bölümde ise, ahlâk eğitiminin teorik ve pratik boyutları ele alınmış; öğretim ve eğitimin tanımları, amaçları, yöntemleri, programları ve ahlâk eğitiminin çeşitli teknik ve yöntemleri irdelenmiştir. Ayrıca, Fârâbî'nin görüşleri, Antikçağ'dan Aydınlanma'ya uzanan bir perspektifle, Sokrates, Eflatun, Aristoteles, Kant ve Durkheim gibi filozofların ahlâk anlayışlarıyla ilişkilendirilerek çok katmanlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Tezin kavramsal çerçevesi, Fârâbî'nin ahlâk felsefesi ve ahlâk eğitimi düşüncelerini merkeze alır. Fârâbî'ye göre insanın en büyük amacı mutluluğa ulaşmaktır; bu amaç, akılsal ve ahlâksal erdemlerle gerçekleşir. Tezde, erdemler; kuramsal, düşünsel, ahlâksal ve sanatsal olarak sınıflandırılmış; insanın özgür iradesi ve toplumsal yaşamın zorunluluğu özellikle vurgulanmıştır. Eğitim ve öğretim ise, hem bireysel hem de toplumsal erdemlerin kazanılmasının temel aracı olarak ele alınmıştır. Fârâbî'nin görüşleri hem klasik İslâm felsefesi geleneği hem de Antik Yunan etkisiyle analiz edilerek kavramsal bütünlük oluşturulmuştur.

Temel iddia: Çalışmada Fârâbî'ye göre insan yaşamının amacı mutluluktur ve bu mutluluk ancak akılsal ve ahlâksal eğitim ile gerçekleşebilir. Mutluluğun bireysel değil, toplumsal bir olgu olması gerektiği ve eğitim-öğretim yoluyla bilinçli olarak elde edilmesi gerektiği vurgulanır. Fârâbî'nin anlayışında mutluluk, kişinin maddi ve bedensel tatminleri değil, akılla ve bilgiyle kazanılan ruhsal yetkinliği ifade eder. Tezde Fârâbî'ye göre, birey tek başına mutlak mutluluğa ulaşamaz çünkü mutluluğun tam anlamıyla gerçekleşmesi ancak erdemli bir toplum içerisinde mümkündür.

Örneğin, birey yalnızca kendi çıkarlarını gözeterek kısa vadede mutluluk elde ettiğini düşünebilir fakat uzun vadede toplumdan izole olarak gerçek ve sürekli mutluluğu yaşayamaz. Dolayısıyla toplumdaki bireylerin mutluluğu toplumsal dayanışma, adalet ve eğitimle sağlanır. Eğitim, bireylere toplumda uyum içinde yaşayabilme, doğru kararlar alma ve başkalarının haklarına saygı gösterme gibi erdemleri kazandırarak bireysel ve toplumsal mutluluğu mümkün kılar.

Bulgular: Çalışma, Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimiyle ilgili görüşlerini araştırır, ona gerçek mutluluk, akıl ile ahlâksal ve toplumsal erdemlerin birlikte geliştirilmesiyle mümkündür, iyi eylemler iradi olmalı ve erdemler yaşam boyunca alışkanlık olarak yerleşmelidir. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse, Fârâbî'ye göre, gerçek mutluluk, akılsal erdemlerle (bilgi ve bilgelik) ahlâki erdemlerin (adalet, ölçülülük, cesaret) bir arada geliştirilmesiyle elde edilir. İnsanın mutluluğa ulaşması sadece bilmekle gerçekleşmez, bu bilgiyi hayata geçirmek de gerekir. Bunun için insanın, iyi ve doğru olanı iradi olarak (özgür seçimle) tercih etmesi ve bunu hayatında sürekli kılması önemlidir. İradi eylemler, bireyin akıl yoluyla iyiyi kötüden ayırarak, özgürce ve bilinçli olarak seçtiği eylemlerdir. Örneğin kişi, adaletsizlik yapma fırsatına sahip olduğu halde, doğru olanın adaleti uygulamak olduğuna karar verip bunu seçerse, bu iradi bir eylemdir.

Fârâbî'ye göre erdemler, bir kez yapılan eylemler değil, hayat boyu süren alışkanlıklardır. Örneğin; adil olmak, kişinin yaşamı boyunca her durumda adil davranmasını gerektirir. Mesela bir toplumda eğitim, bireylere sadece adil olmanın önemini öğretmekle yetinmez, bu eğitimi pratiğe dönüştürerek, sürekli ve bilinçli bir şekilde adil davranmalarını sağlar. Kişi bunu yaşamının her alanında ve sürekli biçimde uygularsa gerçek mutluluğa ulaşabilir. Fârâbî'nin burada Aristoteles'ten etkilenerek erdemleri yaşam boyu alışkanlık haline getirilmesi gereken birer karakter özelliği olarak değerlendirdiği açıktır. Bu alışkanlıklar oluşmadığında, bilinen doğru ile uygulanan doğru arasında tutarsızlık meydana gelir ve bu da gerçek mutluluğa ulaşmayı engeller.

Bu anlamda, örneğin cesur olmayı sadece bir kez cesaret göstermek değil, cesareti kişinin karakterine yerleşmiş, tutarlı bir davranış modeli haline getirmek olarak

anlamak gerekir. Fârâbî'ye göre eğitim, tekrar ve sürekli pratik yapma yoluyla bu davranışlar karaktere yerleşir. Örneğin cesur olmayı öğretmek için birey sürekli olarak zor durumlarla yüzleştirilir ve cesaretini kullanma fırsatı bulur. Böylece cesaret kişinin kalıcı davranışı olur.

Sonuç: Tezde, Fârâbî'nin ahlâk ve eğitim anlayışı, aklın ve ahlâki erdemlerin bilinçli ve iradi bir şekilde sürekli olarak uygulanmasını zorunlu görmektedir ve çalışma, bu ayrıntıları ortaya koyarak Fârâbî literatürüne özgün bir katkı sağlamaktadır.

Özgünlük: Çalışmaya göre, Fârâbî'nin ahlâk eğitimine ilişkin görüşlerinin araştırılması diğer alanlara nazaran ihmal edilmiştir. Bu nedenle çalışma, Fârâbî'nin eğitim felsefesine, özellikle ahlâk eğitimine verdiği önemi ayrıntılı biçimde literatüre kazandırarak özgün bir çalışma olma niteliği taşımaktadır.

Çalışmaya göre, Fârâbî'nin düşüncesinde ahlâk ve eğitim, birbirinden ayrı düşünülemez, örneğin bir toplumda adaleti veya cömertliği yalnız teorik olarak bilmek yeterli değildir, bu değerlerin eğitimle toplumsal davranış haline gelmesi gereklidir. Yani eğitim yalnızca bireyin ahlâki değerleri edinmesi değil, aynı zamanda bu değerlerin toplum içinde davranışa dönüşmesi için gerekli eğitim süreçlerini de kapsar.

Literatür: Fârâbî'nin kendi eserleri olan Tahsilu's-Seade, Es-Siyasetü'l-Medeniyye, Erdemli Şehir, Fusul, Mille'den, İslâm felsefesi kaynakları ve felsefe tarihi literatüründen olan Eflatun'un Devlet'i, Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik'i, Kant'ın Pratik Aklın Eleştirisi, Durkheim'in "Ahlâk Eğitimi"nden yararlanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yanı, Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimiyle ilgili görüşlerinin Türkiye'de şimdiye dek az incelenmiş yönlerine odaklanması ve bu alana özgün bir katkı sağlamasıdır. Ayrıca, sadece Fârâbî'nin fikirleriyle sınırlı kalmayıp, onun düşüncelerini önceki ve sonraki felsefi akımlarla karşılaştırması, konunun tarihsel derinliğini ortaya koymaktadır. Araştırmacı, birincil kaynaklara dayanması ve metinler arası karşılaştırma yapması sayesinde, Fârâbî'nin kavramlarını doğru anlamak ve yansıtmak konusunda titiz davranmıştır. Kapsamın genişliği, klasik ve çağdaş felsefi arka planın iyi kurulması ve yorumların derinliği tezi akademik açıdan değerli kılmaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tez, oldukça geniş bir alanı kapsadığından bazı alt başlıklar ve ayrıntılarda derinlikten ödün vermek durumunda kalmış olabilir. Araştırmacı da önsözde bu konuya değinmiş ve özellikle bazı noktaların, alanın genişliği nedeniyle zayıf kalmış olabileceğini ifade etmiştir. Yine, uygulamaya dair somut öneriler ve günümüz eğitim sistemine yönelik çıkarımlar daha belirgin olabilirdi. Ele alınan filozofların ahlâk eğitimiyle ilgili görüşleri karşılaştırılırken, Fârâbî'nin özgünlüğünü daha net vurgulayan, pratik ve güncel bağlantılar kuracak analizler eklenebilirdi. Son olarak, metodolojik olarak tamamen klasik metin çözümlemesine dayalı olması, farklı araştırma tekniklerinden yararlanılmaması bakımından eleştirilebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, kimi sınırlılıklarına rağmen bu tez, Fârâbî'nin ahlâk ve ahlâk eğitimi konusundaki görüşlerini titizlikle inceleyerek literatürde az çalışılmış bir alanı görünür kılmış, tarihsel derinliğiyle ve karşılaştırmalı yaklaşımıyla alana özgün ve değerli bir katkı sunmuştur.

3.3.7 Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması (Zeki Aktaş)

Bu çalışmada Fârâbî ve John Locke'un ahlâk felsefeleri hem teorik temelleri hem de kavramsal ve toplumsal boyutları açısından karşılaştırılıyor. Tezde özellikle "Tanrı, akıl, haz-acı, mutluluk, erdem, iyi-kötü, irade-özgürlük, devlet, din ve eğitim" gibi kavramlar ele alınıyor. Sonuç olarak, iki filozofun benzer kavramları kullanmalarına rağmen ahlâk konusuna çok farklı açılardan yaklaştığı vurgulanıyor.

Bir örnek vermek gerekirse, her ikisi de "akıl" ve "mutluluk" kavramlarına büyük önem verse de bu kavramların nasıl tanımlandığı ve temellendirildiği konusunda tamamen farklıdırlar. Fârâbî, ahlâkı Tanrı odaklı bir metafizik çerçeveye oturtur. Ona göre ahlâk, Tanrı'nın mutlak varlığı ve evrendeki düzeni temel alır. İnsan akılla mutluluğa ulaşabilir, fakat bu akıl tek başına değil; Tanrı'dan gelen "Faal Akıl" aracılığıyla işler. Bu yüzden, Fârâbî'ye göre mutluluğun özü Tanrı'ya yakınlaşmaktır. Onun "es-sa'adetü'l kusva" (en yüce mutluluk) dediği şey, ancak teorik akıl yoluyla Tanrı'yla ilgili bilgi ve düşünme sayesinde gerçekleşir. Yani Fârâbî'ye göre gerçek

mutluluk, maddi hazlardan çok daha öte, manevi bir olgunlaşma ve tam bir yetkinleşmedir. Örneğin, zenginlik ya da şöhretle elde edilen zevkler Fârâbî'ye göre "sahte mutluluk" olarak görülür; çünkü bunlar nihai amaç değil, yalnızca manevi gelişimin bir parçası olarak değerlendirilirse faydalı olabilirler. Aksi halde insanı gerçek mutluluktan uzaklaştırırlar.

Locke ise ahlâkı daha çok rasyonel ve deneysel bir temel üzerine kurar. Onun düşüncesinde akıl, deneyimlerle edinilmiş ilkelere dayanarak doğruyla yanlışı ayırt eder. Locke'un mutluluk anlayışı, Fârâbî'ye kıyasla daha dünyevi bir çerçevededir ve kişinin haz-acı deneyimleriyle yakından ilişkilidir. Ona göre insan davranışlarının temelinde "haz arayışı ve acıdan kaçma" dürtüsü bulunur. Bu yüzden mutluluk hazla, mutsuzluk ise acıyla bağlantılıdır. Locke, eğer bir eylem bireye veya topluma uzun vadede fayda (haz) sağlıyorsa onun ahlâki açıdan iyi olduğunu savunur. Bu yaklaşım, Fârâbî'nin teolojik ve metafizik temelli mutluluk anlayışıyla keskin biçimde farklılaşır[48].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, karşılaştırmalı bir felsefi analiz yöntemiyle hazırlanmıştır. Çalışmada, Fârâbî ve John Locke'un ahlâk felsefeleri, kavramsal temelleri, ana kavramları ve toplumsal yönleri bakımından sistematik biçimde ele alınmış, her iki filozofun metinleri öncelikli kaynak olarak kullanılmıştır. Tezde önce her iki düşünürün biyografileri ve temel ahlâki kavramları kendi felsefi bağlamlarında sunulmuş, ardından üçüncü bölümde bu kavramlar ve yaklaşımlar, karşılaştırmalı bir perspektif ile tartışılmıştır. Araştırmada hem birincil hem de ikincil kaynaklara yer verilmiş, metinlerarası okuma ve kavramsal analiz teknikleri ağırlık kazanmıştır. Böylece, betimleyici, analitik ve eleştirel yaklaşımlar bir arada kullanılmıştır.

Tezin kapsamı oldukça geniştir ve hem İslâm hem de Batı ahlâk felsefesinin ana damarlarını kesiştiren iki filozofu, Fârâbî ve Locke'u odağa almaktadır. Çalışma; giriş bölümünde ahlâk felsefesinin temel problematiğini ve kavramsal tarihçesini verdikten sonra, önce Fârâbî'nin ardından Locke'un ahlâk sistemini detaylarıyla inceler. Her iki

[48] Zeki Aktaş, *Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

düşünürün ahlâk anlayışları, temel kavramlar (mutluluk, erdem, iyi-kötü, irade-özgürlük), toplumsal ilişkiler (ahlâk-siyaset, ahlâk-din, ahlâk-eğitim) ekseninde ayrıntılı olarak işlenir. Üçüncü bölümde ise bu başlıklar altında iki filozofun ahlâk felsefeleri karşılaştırılır. Sonuç bölümünde ise bulgular genel bir senteze kavuşturulur. Bu bakımdan tez, iki ayrı felsefe geleneğinin ahlâk teorilerini hem tarihsel hem de sistematik olarak, kapsamlı bir biçimde ele alır.

Tezin kavramsal çerçevesi, ahlâk felsefesinin temel kavramları olan "mutluluk", "erdem", "iyi-kötü", "irade-özgürlük" ve "haz-acı" gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Ayrıca, ahlâkın toplumsal yönleri—siyaset, din ve eğitimle ilişkisi—de hem Fârâbî hem Locke için analiz edilmiştir. Fârâbî'nin kozmik düzene, Tanrı'ya ve aklın rasyonel gücüne yaptığı vurgu ile Locke'un deneyimci yaklaşımı ve rasyonalist temelleri yan yana getirilmiş; her iki düşünürün temel kavramlara bakışındaki benzerlik ve farklılıklar titizlikle ortaya konmuştur. Kavramsal çerçeve, ahlâk teorilerinin epistemolojik ve metafizik temellerini de içerecek şekilde genişletilmiş ve bu kavramların tarihsel kökenlerine, kültürel bağlamlarına da gönderme yapılmıştır.

Temel iddia: Teze göre Fârâbî'nin ahlâk felsefesi, teolojik ve metafizik dayanaklarla birey ve toplum arasında bir ahenk kurmayı amaçlarken, Locke'un ahlâk anlayışı, rasyonel ve deneysel temellerle bireysel özgürlük ve toplumsal hoşgörüyü öne çıkarır. Tez, bu iki yaklaşımın farklı felsefi geleneklere dayandığını savunmaktadır.

Bulgular: Bulgular, iki filozofun mutluluk, iyi-kötü, erdem, irade-özgürlük, devlet, din ve eğitim gibi kavramları temellendirirken önemli farklılıklar gösterdiği, Locke'un ahlâk felsefesinin bireyi, Fârâbî'nin ise toplumun genel iyiliğini ön plana aldığı yönündedir. Açıklaması şu şekilde yapılabilinir. Fârâbî ile Locke'un ahlâk felsefeleri karşılaştırıldığında, her iki filozofun kullandığı temel kavramlar arasında ciddi farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra her iki filozofun düşüncelerinin önceliklendirdiği odak noktaları da farklıdır:

- Locke'un birey odaklı yaklaşımı: Locke, ahlâkın kaynağını bireyde bulur. Bireyin mutluluğu, bireyin özgürlüğü, bireyin hazzı ve bireysel acılar üzerinden ahlâkı

temellendirir. Dolayısıyla onun için devlet, din ve eğitim gibi sosyal kurumlar da bireysel özgürlükleri koruyarak ve bireysel gelişimi destekleyerek değer kazanır.

Örnek ile açıklamak gerekirse Locke'a göre devletin temel görevi bireylerin yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarını korumaktır. Eğitim, bireyin kendi yeteneklerini geliştirip bireysel mutluluğunu sağlaması için gereklidir.

- Fârâbî'nin toplum odaklı yaklaşımı: Fârâbî ise bireyin gerçek mutluluğa ancak içinde yaşadığı toplumun düzenli, erdemli ve ideal olması durumunda ulaşabileceğini savunur. Fârâbî'ye göre toplumun genel iyiliği, bireyin iyiliğinden daha önemlidir ve birey ancak toplumun iyiliği içinde erdemli olabilir ve gerçek mutluluğa ulaşabilir.

Örnek ile açıklamak gerekirse Fârâbî'nin ideal devletinde bireylerin tek başına mutluluk ve erdeme ulaşması mümkün değildir. Devlet, bütün vatandaşlarının ortak manevi hedeflere ulaşmasını sağlar ve onları bu amaca yönelik olarak eğitir.

Sonuç: Fârâbî'nin toplum odaklı, Locke'un birey odaklı olmasını açıklamak gerekirse Fârâbî devleti, toplumun ortak manevi mutluluğunu hedefleyen bir yapı olarak görür; Locke ise devletin varlığını bireylerin özgürlüğünü korumaya bağlar.

Bu ayrımları maddelendirmek gerekirse,

- Fârâbî'nin mutluluk anlayışı manevi-tinsel ve metafizik bir nitelik taşırken; Locke'un mutluluk anlayışı bireysel haz ve deneyimlerle sınırlıdır.

- Fârâbî'de özgürlük ve irade, Tanrı ve kozmik düzenle ilişkilendirilirken; Locke'ta bireyin kendi seçimlerini gerçekleştirebilme özgürlüğü bağlamındadır.

- Fârâbî'de devlet, toplumun genel mutluluğunu sağlayan erdemli bir yapıdır; Locke'ta ise devlet, bireysel özgürlükleri ve mülkiyeti korumak için kurulmuştur.

Yani her iki filozofun da kullandığı "mutluluk" kavramı, yüzeysel benzer bir kavram olsa da, Fârâbî'de manevi, Locke'ta ise bireysel haz anlamına gelir ve sonuç olarak,

her filozofun kendi özgün bağlamında geliştirdiği kavramlar ve bu kavramların temelleri farklıdır. Bu karşılaştırmalı çalışma literatüre nasıl bir katkı sağlar" sorusunu yanıtlamak gerekirse İslâm ve Batı düşüncesini karşılaştırmalı inceleyerek, farklı düşünce gelenekleri arasındaki diyaloğu arttırır, ortak kavramların farklı temellerde ele alındığını gösterir.

Özgünlük: Tezin özgünlüğü, farklı dönemlerde ve kültürlerde yaşamış iki önemli filozofun ahlâk felsefelerini, kavramsal ve toplumsal bağlamda karşılaştırmalı olarak ele almasıdır. İslâm ve Batı ahlâk düşüncesini temsil eden filozofların bu düzeyde karşılaştırılması literatüre yeni bir yaklaşım sunmaktadır.

Bu tez çalışmasının özgünlüğü, biri İslâm düşüncesinde, diğeri Batı düşüncesinde yer alan filozofların ahlâk anlayışlarının ayrıntılı biçimde ele alınması ve bunların kavramsal/toplumsal bağlamlarda karşılaştırılmasıdır. Bu tarz karşılaştırmalı çalışmalar, genelde tekil bağlamlarda yapılan incelemelerin ötesine geçerek, felsefe tarihi içinde yeni karşılaştırma ve kavrayış ufukları sağlar.

Örneğin; Fârâbî'nin devlet anlayışıyla Locke'un devlet anlayışı, toplumsal düzen, din ve eğitim bağlamında birbirinden önemli ölçüde farklıdır. Fârâbî devleti, erdemli yaşamın ve mutluğun gerçekleşmesi için şart görürken, Locke devleti daha çok bireylerin özgürlüklerini ve haklarını koruyan bir mekanizma olarak görür. Tezin literatüre yenilik getirmesi, iki filozofun ahlâki ve toplumsal kavramları ele alış tarzlarının karşılaştırılmasıdır.

Literatür: Tez literatürü, İslâm ahlâk felsefesi alanında Fârâbî, İbn Sina, İbn Miskeveyh, Gazâlî gibi filozofların; Batı ahlâk felsefesinde ise Sokrates, Platon, Aristoteles, Hobbes, Spinoza, Hume, Kant, Bentham, Mill gibi düşünürlerin eserlerinden oluşmaktadır.

Tezde Fârâbî'nin eserlerinden "El-Medinetü'l Fâzıla", "Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât", "Fusûlü'l-Medenî", "Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde" ve "Tahsîlu's-Sa'âda"; Locke için ise "İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme", "Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler", "Hoşgörü Üstüne Bir Mektup" ve "Eğitim Üzerine Düşünceler" adlı eserler temel kaynaklardır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönü, karşılaştırmalı felsefi analizde gösterdiği sistematiklik ve derinliktir. Yazar, iki farklı uygarlığın ve felsefi geleneğin temsilcisi olan filozofları sadece yüzeysel bir benzerlik veya farklılık üzerinden değil, kavramların özüne inerek karşılaştırmaktadır. Birincil kaynaklara ağırlık verilmesi, ikincil kaynaklarla zenginleştirilmiş olması ve kullanılan çevirilere dikkat gösterilmesi akademik güvenilirlik açısından önemli bir artıdır. Ayrıca, ahlâk felsefesinin tarihsel gelişimine ve kavramsal kökenlerine gösterilen özen, tezin yalnızca iki filozofla sınırlı kalmayıp daha geniş bir felsefi panorama sunmasını sağlamaktadır. Son olarak, her bölümde yapılan ayrıntılı çözümlemeler, okuyucuya hem Fârâbî'nin hem de Locke'un ahlâk anlayışlarını bütünsel olarak kavrama imkânı sunar.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin temel geliştirilebilir yönü, kimi yerlerde karşılaştırmanın derinliğinin yüzeyde kalması veya farklılıkların, tarihsel ve kültürel bağlamdan tam anlamıyla bağımsızlaştırılamaması olabilir. Özellikle Locke ve Fârâbî gibi birbirinden hem zaman hem de coğrafya açısından oldukça uzak iki filozofun kavramlarını doğrudan karşılaştırmak, kimi zaman anakronik ya da bağlamdan kopuk çıkarımlara yol açabilir. Ayrıca, bazı kavramsal analizlerde daha fazla özgün yorum veya çağdaş felsefi tartışmalara referans verilmesi tezi daha zengin kılabilirdi. Yine de, bu yönler tezin genel bütünlüğünü ciddi biçimde sarsmamakta, ancak daha ileri düzeyde özgün katkı beklentisiyle değerlendirilirse dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak, bazı sınırlılıklarına rağmen bu tez, Fârâbî ve Locke'un ahlâk anlayışlarını karşılaştırmalı bir perspektifle ele alarak hem tarihsel hem kavramsal boyutlarda derinlikli bir analiz sunmuş, böylece literatüre özgün ve değerli bir katkı sağlamıştır.

3.3.8 Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik (Ayşe Taşkent)

Güzel kavramı İslâm filozofları tarafından Tanrı ve onun sıfatları hakkında yapılan tartışmalar çerçevesinde ve Tanrı'nın varlık verdikleri ile ilişkili olarak ele alınmıştır ve tezde güzellik kavramı dört farklı boyutta analiz edilmiştir.

Metafizik boyutta, varlık düzeyindeki güzellik anlayışı incelenmiştir. Üç filozofun da güzelliği "varlığın özü" olarak gördüğü ve güzelliği varoluşun metafiziksel ilkeleri ile

açıkladıkları görülmüştür. Kozmolojik boyutta, evrenin düzen ve uyumuna dayalı güzellik anlayışı incelenmiştir. Örneğin Fârâbî'nin müzik kuramında, evrenin hareketlerinin ve yıldızların konumlarının oluşturduğu "kozmik armoni" güzelliğin ifade edilmiş halidir ve evrenin uyumu güzelliğin kozmolojik boyutudur. Psikolojik boyutta, duygu, algı ve zihinsel süreçlerle ilişkili güzellik anlayışı incelenmiştir. İbn Sînâ'nın, güzelliğin ruh üzerindeki etkilerinin incelenmesi bu boyutta ele alınmıştır, mesela şiir ve müzikle insanın duygusal tepkileri arasında kurduğu bağın incelenmesi güzelliğin psikolojik boyutta ele alınmasına örnektir. Mantıksal boyutta, Mantık ve rasyonel düzen ile ilgili güzellik anlayışı incelenmiştir. İbn Rüşd'ün güzelliği orantı, ölçülülük ve rasyonel düzen üzerinden tanımlaması bu boyutta ele alınmıştır. Bir binanın ya da geometrik şeklin güzelliğini mantıksal biçimde analiz etmesi buna örnektir.

Ayrıca İslâm filozoflarının estetik görüşlerinin Antik Yunan mirasından etkilenerek nasıl dönüştüğünü, hangi noktaları devam ettirdiğini ve hangi noktalarda yeni özgün yorumlar getirdiğini ortaya konulmaktadır tezde. Örneğin Aristoteles'in "Katharsis (arınma)" kavramını alıp bunu genişleten Fârâbî'nin müzik teorisi, bir Grek-İslâm bağlantısıdır. Aristoteles, trajedi izleyerek ruhun arındığını söylerken; Fârâbî bunu müzik teorisinde daha geniş bir kozmolojik boyutta yeniden yorumlar. Başka bir örnek olarak, Platon güzelliği ideal formlar ile açıklarken, İbn Sînâ bunu madde ve mana ayrımı yaparak zenginleştirir. İbn Sînâ'nın güzellik anlayışındaki bu ayrım, İslâm felsefesine özgü bir dönüşümdür. Bir başka örnekte ise İbn Rüşd, Grek estetiğinde bulunan mantıksal güzellik prensibini korurken, aynı zamanda bu prensibi İslâm felsefesi içindeki yeni metafizik ve epistemolojik boyutlarla zenginleştirmiştir. Onun güzellik anlayışının rasyonel düzen temeli üzerine kurulması, Grek felsefesiyle bağlantı kurduğu kadar, özgün bir yorum olduğunu da gösterir.

Kısacası çalışma, güzellik kavramının metafizik, kozmolojik, psikolojik ve mantıksal boyutlarıyla ele alındığı bölümlerden oluşmaktadır. Grek filozofları ve İslâm

filozofları arasında bağlantılar kurarak İslâm filozoflarının estetik anlayışlarını detaylı şekilde analiz etmektedir[49].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, karşılaştırmalı ve analitik bir yöntemle hazırlanmıştır. Çalışmada, öncelikle Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün felsefi sistemleri içindeki "güzel" ve "estetik" kavramlarının ele alınışı; Antik Yunan felsefesiyle kurdukları düşünsel bağlar ve İslâm felsefesinin özgün yaklaşımı detaylı biçimde incelenmektedir. Modern estetik şablonlarının doğrudan uygulanmasından kaçınılmış, bunun yerine her filozofun kendi düşünce sistemi içindeki estetik anlayışı, onların özgün bakış açıları temelinde, klasik metinler ve birincil kaynaklar üzerinden okunmuştur. Tezde, ayrıca bu filozofların çağdaş ve klasik literatürdeki konumları, eserleri ve bunların İslâm dünyasındaki yansımaları kapsamlı biçimde analiz edilmiştir. Kısacası, tarihsel arka plan, kavramsal çözümleme ve karşılaştırmalı okuma, yöntemin temel taşları olarak öne çıkmaktadır.

Tezin kapsamı oldukça geniş ve disiplinlerarası bir nitelik taşımaktadır. Temelde Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün estetik düşünceleri incelenirken, aynı zamanda Grek estetiğinden başlayarak İslâm dünyasına bu düşüncenin nasıl aktarıldığı, metafizik, teolojik ve kozmolojik açılımlarla birlikte ele alınmıştır. Güzel kavramının hem Tanrı hem de âlem düzeyinde tartışılması, sanat felsefesinin psikolojik boyutunun (hayal gücü, taklit, şiir sanatı gibi) detaylı şekilde işlenmesi ve "poetika"nın mantıksal bağlamda değerlendirilmesi bu kapsamın önemli alt başlıklarını oluşturur. Kapsam, salt teorik düzeyde kalmayıp, şiir ve sanatsal üretim süreçlerinin de felsefi bir arka plan içinde tartışılmasıyla derinleşmektedir.

Tez, kavramsal çerçevesini çok katmanlı bir şekilde inşa etmiştir. Çalışmanın merkezinde "güzel", "estetik", "taklit (mimesis)", "poetika", "aşk", "haz", "sudûr", "kozmik düzen" ve "mantık" gibi temel kavramlar yer alıyor. Bu kavramlar, Antik Yunan'dan başlayarak, İslâm düşüncesinin özgün kodlarıyla yeniden biçimlendirilmiş ve her filozofun felsefi sistemine nasıl yerleştiği gösterilmiştir. Ayrıca, modern estetik terimlerinin tarihsel ve kültürel bağlamlara göre nasıl anlam kazandığı, ontolojik ve

[49] Ayşe Taşkent, *Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

teolojik boyutlarda nasıl yorumlandığı irdelenmiştir. Böylece, tez sadece kavramları sıralamakla kalmayıp, aralarındaki ilişkileri ve dönüşümleri de titizlikle analiz eder.

Temel iddia: Çalışma, güzellik kavramının metafizik, kozmolojik, psikolojik ve mantıksal boyutlarıyla ele alındığı bölümlerden oluşmaktadır. Grek filozofları ve İslâm filozofları arasında bağlantılar kurarak İslâm filozoflarının estetik anlayışlarını detaylı şekilde analiz eder.

Çalışmanın temel iddiası üç filozofun güzellik ve poetika anlayışlarını yalnızca tek bir boyutta değil, farklı felsefi katmanlarda (metafizik, psikolojik ve mantıksal) çok yönlü olarak inceleyerek, bu sayede özgün birer estetik teorisi oluşturduklarıdır.

Bulgular: Ayşe Taşkent'in tez çalışması, İslâm filozoflarının (özellikle Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün) "güzellik" kavramına nasıl yaklaştıklarını inceleyerek şu temel bulgu ve sonuçlara ulaşmıştır:

1. Güzelliğin Çok Boyutluluğu: Metafizik Boyut (Tanrı ile İlişki), güzelliğin asıl kaynağının Tanrı olduğu, evrendeki her türlü güzelliğin Tanrı'nın mutlak güzelliğinin yansıması şeklinde ortaya çıktığı saptanmıştır. Kozmolojik Boyut (Evren ve Düzeni), evrenin düzeni, uyumu ve içindeki estetik ilişkiler, "kozmosun güzelliği" olarak tanımlanır. Yıldızların hareketi, mevsim döngüsü gibi kozmolojik olgular estetik bir ahenk sergilemektedir. Psikolojik Boyut (Ruhun Güzelliği Algılaması), güzelliğin, insan ruhu ve zihnindeki etkileri önemli yer tutar. Şiir ve müziğin ruhu etkilemesi, duyguların harekete geçmesi ve akıl yürütmenin sanatsal yaratılara dâhil olması bu bağlamda incelenmiştir.

2. Mantık ve Estetik İlişkisi: Özellikle şiir ve müzik gibi sanat alanlarında, mantıksal kıyas yönteminin kullanıldığı gösterilmiştir. Bu durum, sanatın sadece duyusal değil, aynı zamanda akıl yürütme sürecinin de parçası olduğunu ortaya koyar. Aristoteles'in "Katharsis" kavramı ve yeni yorumlar ise Fârâbî gibi filozofların, katharsis'i doğrudan almayıp İslâm metafiziği ve kozmolojisiyle harmanlayarak yeni teoriler (örneğin müzik kuramı) geliştirdikleri vurgulanmıştır.

3. Felsefi Katkılar: Yunan felsefesinden farklılaşma gözlenmiştir. Bu filozofların estetiğe dair görüşlerinin, sadece Antik Yunan düşüncelerinin tekrarı olmadığı; tam tersine İslâm düşüncesinin metafizik, ahlâki ve epistemolojik boyutlarıyla harmanlandığı tespit edilmiştir. Ayrıca estetik sorunlar, yüzeysel bir haz anlayışından ziyade, varlık, bilgi, akıl ve ruh gibi köklü felsefi kavramların ışığında ele alınmıştır. Böylece estetik, ahlâk, bilgi teorisi ve metafizik arasındaki bağlar güçlendirilmiştir. Sonuç olarak tezde İslâm filozoflarının estetik anlayışları, kendilerine özgü bir sistematiklik taşıdığından, klasik felsefe tarihinde ayrıcalıklı bir yer edinir. Bu yönüyle tez, İslâm filozoflarının "güzellik" anlayışını, hem tanrısal (metafizik) hem kozmolojik hem de psikolojik bakış açılarıyla değerlendirerek, o dönemde geliştirilen özgün estetik fikri daha net ortaya koyar.

Sonuç: Ayşe Taşkent'in tezinde, güzelliğin metafizik (Tanrı ile ilişki), kozmolojik (evrenin uyumu) ve psikolojik (ruhun algısı) boyutları iç içe geçtiği; ayrıca mantıksal akıl yürütme yöntemlerinin (örneğin poetik kıyas) estetiğin yorumlanmasında belirleyici olduğu sonucuna varılmıştır. Bu yaklaşım, İslâm filozoflarının estetiği yalnızca Yunan'dan almakla kalmayıp özgün bir çerçevede yeniden şekillendirdiklerini de açıkça göstermektedir.

Çalışmanın düzlemlerini inceleyecek olursak;

Metafizik Düzlem, güzelliğin özünü ve evrensel boyutunu ifade eder. Burada filozoflar güzelliği "varlık ve mükemmellikle ilişkili" metafizik bir kavram olarak değerlendirirler. Örneğin Fârâbî, güzelliğin varoluşun en yüksek aşaması olan ilahi mükemmelliğin bir yansıması olduğunu söyler. Ona göre, gerçek güzellik Tanrısal kaynaklıdır ve mutlak güzellik, metafiziksel bir mükemmelliktir.

Psikolojik Düzlem, Güzelliğin insan ruhu, duygular ve algılar üzerindeki etkisini ifade eder. Estetik deneyimlerin bireyin ruhsal süreçleriyle nasıl bağlantılı olduğunu açıklar. İbn Sînâ'ya göre güzellik algısı, ruhun maddi dünyadaki nesnelerle kurduğu duygusal ilişkiye bağlıdır. Örneğin bir müziğin ruhta yarattığı huzur veya hüzün, psikolojik boyutta güzelliğin algılanış şeklidir.

Mantıksal Düzlem, güzelliğin mantıksal düzen, orantı ve ölçülülük prensipleriyle nasıl ilişkilendirildiğini ve akıl yürütmeyle kavranabilir olup olmadığını ele alır. İbn Rüşd, güzelin mantıksal olarak ölçülü ve simetrik olduğunu, güzelliğin akıl tarafından tanımlanabilen mantıksal düzenle ilişkili olduğunu söyler. Örneğin mükemmel orantıya sahip bir yapının güzelliği, akıl yoluyla kavranabilen bir güzelliktir.

Özgünlük: Tezin özgünlüğü, İslâm filozoflarının estetik görüşlerini çağdaş estetik kuramlarla değil, kendi düşünce sistemleri ve dönemlerinin bağlamıyla yorumlayarak, modern ön yargılardan uzak, tarafsız bir inceleme yapmayı amaçlaması ile ilişkilidir. Yani Kant, Hegel veya modern/postmodern estetik teorilerle değil, filozofların kendi tarihî bağlamları içinde düşüncelerinin analiz edilmesidir. Örneğin Fârâbî'nin müzik teorisi, çağdaş Batılı estetik teorileriyle değil, kendi zamanının İslâm metafiziği, kozmolojisi ve müzik anlayışıyla değerlendirilir. Bu sayede Fârâbî'nin kendi özgünlüğü, döneminin düşünce dünyasıyla anlaşılır. Ya da, İslâm filozoflarını modern bakış açılarıyla (örneğin seküler bakış, Avrupa-merkezcilik vb.) değil, tarihsel ve kültürel özgünlükleri içinde değerlendirmektir. Örneğin İbn Sînâ'nın güzellik kavramı, modern bir psikolojik teoriye göre değil, onun ruh teorisi (nefs teorisi) ve bilgi anlayışı bağlamında değerlendirilir ve böylece İbn Sînâ'nın görüşleri kendi iç bütünlüğü içinde açıklığa kavuşur.

Literatür: İsmail Tunalı'nın "Grek Estetiki" ve "Estetik" eserleri ile Deborah Black ve Valérie Gonzalez gibi araştırmacıların İslâm felsefesinde estetik üzerine yaptığı çalışmalar tezin temel literatürünü oluşturmaktadır.

Tezin güçlü yönleri: Bu tezin en güçlü yönlerinden biri hem kapsam hem de derinlik bakımından çok yönlü bir bakış açısı sunmasıdır. Sadece bir filozofun ya da tek bir dönemin estetik anlayışına odaklanmak yerine, Antik Yunan'dan İslâm felsefesine, oradan da modern tartışmalara uzanan geniş bir düşünce zinciri kurulmuş ve bu zincir içinde özgün ve eleştirel bir okuma gerçekleştirilmiştir. Birincil kaynaklara doğrudan ulaşılması, metinlerin orijinal diliyle ve bağlamıyla ele alınması, ayrıca literatürdeki boşluklara dikkat çekilerek özgün bir katkı yapılması tezin akademik değerini artırmaktadır. Bölümlerin sistematik ve mantıklı bir sıra ile ilerlemesi, okurun konuya

bütüncül ve tutarlı bir şekilde yaklaşmasını sağlamakta ve tezdeki entelektüel emeğin derinliğini ortaya koymaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönleri ise, bir bakıma konunun özgünlüğünden ve alanın nispeten bakir oluşundan kaynaklanmaktadır. Estetik düşüncenin İslâm felsefesi içindeki karşılığını doğrudan tartışan birincil literatürün azlığı, yazarın elini zorlaştırmış ve kimi yerlerde yorumların daha spekülatif bir zemine kaymasına yol açmıştır. Ayrıca, modern estetik kuramlarıyla bağ kurarken, kimi kavramsal çakışmaların ve anlam farklılıklarının daha fazla örnekle somutlaştırılması tezi daha da güçlendirebilirdi. Son olarak, poetika ve mantık arasındaki ilişkinin detaylı tahlilinde daha fazla teknik örnek ve uygulamalı analiz okura sunulabilirdi; bu, teorik yoğunluğun pratikle dengelenmesine katkı sağlayabilirdi.

Sonuç itibarıyla, metodolojik sınırlılıklarına rağmen çalışma, estetik düşüncenin Antik Yunan'dan İslâm felsefesine ve modern kuramlara uzanan gelişimini sistematik ve karşılaştırmalı bir biçimde ele almış; böylelikle literatürdeki önemli bir boşluğu doldurarak özgün ve kalıcı bir katkı sunmuştur.

3.4 Fârâbî'nin Siyaset Görüşü Hakkında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirmesi

3.4.1 Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi (Ayhan Öztaş)

Çalışmada Fârâbî ve Carl Schmitt'in siyaset felsefelerindeki din-siyasal ilişki, metafizik düşünceleri bağlamında ele alınmıştır. Her iki düşünür için de metafizik düşünce, siyasal alanda kurdukları teorinin esasını oluşturur. Fârâbî için metafizik düşünce, varlığın hiyerarşik yapısı üzerinden şekillenir ve bu yapı ideal toplum teorisiyle uyumlu bir siyasî organizasyonu belirler. Schmitt içinse metafizik düşünce, siyasetin anlaşılabilmesi için kaçınılmazdır; Schmitt'in siyasal teolojisi, teolojik kavramlarla siyasal kavramları ilişkilendirir. Örneğin, Fârâbî'nin erdemli şehrinde toplumu mutluluğa götürecek olan siyasi düzenin temelinde, metafizik ilkelerle ilişkili ahlâki ve felsefi prensipler bulunur. Schmitt'in yaklaşımı ise mevcut siyasi düzenin devamlılığı için dinin araçsal kullanımı üzerine kurulu pragmatist bir yapıya sahiptir.

Şöyle ki; Fârâbî, ideal toplum teorisinde Allah'tan başlayıp yöneticilere ve topluma doğru inen bir "varlık hiyerarşisi" kurgular ve bu kurgudaki ilkeleri siyasî hayata yansıtır. Bu, siyasetin din ve felsefe ile uyumlu biçimde şekillenmesini sağlar. Schmitt ise Katolik kilisesinin somut örneğini kullanır. Ona göre, papanın yanılmazlığı ve merkezi otoritesi gibi dini prensipler, devletin egemen gücüne ve siyasetin merkeziyetçi karar yapısına metafizik ve teolojik temel sağlar.

Tezde Metafizik düşüncelerin siyasal organizasyonun şeklini belirlediği, Fârâbî'nin ideal toplum teorisinin metafizik varlık hiyerarşisiyle, Schmitt'in fikirlerinin ise teolojik kabulleriyle ilişkili olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin, Fârâbî'nin ideal toplum düzeninde Allah'tan gelen hakikatler ve varlık hiyerarşisi, toplumun yapısını ve liderlerin özelliklerini şekillendirir. Buna karşılık Schmitt'in siyasal teolojisinde, Tanrı'nın egemenliği fikri, devletin egemen otoritesiyle benzerlik gösterir ve egemenin kararlarının mutlaklığını meşrulaştırır. Örneğin Fârâbî, ideal yöneticinin aklını faal akıldan (ilahi kaynaktan) gelen bilgiyle donatmasını ve bu bilgiyi topluma aktarmasını beklerken, Schmitt'te egemen, devletin kriz anlarında dine başvurarak otoritesini güçlendirebilir[50].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, Fârâbî ve Carl Schmitt'in siyaset felsefelerinde din ile siyasal olan arasındaki ilişkiyi, her iki düşünürün de metafizik düşünceleri bağlamında karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz etmektedir. Çalışmada, birincil kaynaklara dayalı nitel bir yöntem benimsenmiş, özellikle Fârâbî'nin Arapça ve Türkçe metinleriyle Schmitt'in Türkçe ve İngilizce eserlerine başvurulmuştur. Ayrıca, ilgili alan yazınındaki ikincil kaynaklar da analizlere entegre edilmiştir. Tez, kavramsal çözümlemeler ve tarihsel arka plan sunumlarıyla desteklenen, sistematik ve karşılaştırmalı bir literatür taramasına dayanmaktadır. Metin boyunca, her iki düşünürün eserlerinden doğrudan alıntılar yapılmakta ve bu düşüncelerin siyaset felsefesindeki yansımaları detaylıca tartışılmaktadır.

Tezin kapsamı, Fârâbî ve Carl Schmitt'in siyaset felsefelerinde din ve siyasal olan ilişkisini incelemekle sınırlı değildir; aynı zamanda bu ilişkinin dayandığı metafizik

[50] Ayhan Öztaş, *Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

temelleri de derinlemesine irdelemektedir. Tezde hem Hristiyan hem de İslâm düşünce tarihinde din-siyasal ilişkisi ele alınmakta; filozofların toplum anlayışları, egemenlik, yasa, ideal yönetim, toplum türleri ve siyasal birlik gibi temel kavramları irdelenmektedir. Kapsam, tarihsel ve kültürel arka plan üzerinden iki düşünürün perspektiflerini karşılaştırmakla birlikte, kavramların çağlar arası geçişini ve günümüzdeki etkilerini de kapsamaktadır. Bu sayede tez, sadece karşılaştırmalı bir analiz sunmakla kalmayıp, iki farklı felsefi geleneğin buluşma ve ayrışma noktalarını da görünür kılmaktadır.

Tezin kavramsal çerçevesi, siyasal teoloji, egemenlik, ideal toplum, yasa, din, toplum türleri ve metafizik gibi temel kavramlar etrafında şekillenmektedir. Fârâbî'nin varlık hiyerarşisine dayalı ideal toplum modeli ile Schmitt'in teolojik kavramlarla iç içe geçmiş siyaset anlayışı, karşılıklı olarak analiz edilmiştir. Özellikle, siyasal teoloji kavramı üzerinden iki filozofun siyaset felsefesine yaklaşımı değerlendirilmiş; "din mi siyasalı, yoksa siyasal mı dini belirler?" sorusuna dair her iki düşünürün cevapları, kendi felsefi ve tarihsel bağlamlarında tartışılmıştır. Tezde hem felsefi hem de teolojik perspektifler bir arada ele alınarak, farklı toplumsal düzen anlayışlarının metafizik arka planları açığa çıkarılmıştır.

Temel iddia: Tez Fârâbî ve Carl Schmitt'in siyaset felsefeleri, dinin siyasal alan üzerindeki belirleyici etkisini farklı metafizik temellerden yola çıkarak ele almaktadır. Tezin temel iddası "Fârâbî'nin erdemli şehir anlayışının, Schmitt'in egemenlik ve siyasal teoloji kavramlarıyla benzerlikler taşısa da aralarında esaslı metafizik ve pratik farklılıklar bulunduğu" şeklindedir.

Bulgular: Fârâbî'nin ve Schmitt'in din-siyaset ilişkisinde metafiziği merkezî bir rol üstlendiği ve her iki düşünürün toplum ve siyasal düzen tasarımlarının dinî ve teolojik arka plana dayandığı belirlenmiştir. Çalışmada gerçekten Fârâbî ve Schmitt'in metafizik temelli düşüncelerine vurgu yapılmaktadır. Şöyle ki Fârâbî için toplum düzeni, varlığın metafizik bir hiyerarşisi üzerine kurulur. Fârâbî, ideal toplumun başındaki yöneticinin akli gücünü doğrudan "faal akıl" denen ilahi bir kaynaktan aldığını belirtir ve böylece siyaset ile metafizik arasında açık bir bağ kurar. Carl Schmitt açısından da metafizik ve teoloji siyasetin temelindedir. Ona göre siyasal

kavramların kökeni aslında dinî-teolojik kavramlardır. Özellikle egemenin yetkileri ve istisnai durumda aldığı kararların meşruiyeti doğrudan ilahi iradeye gönderme yapar niteliktedir. Toplumun yöneticisi, Fârâbî için (filozof-kral) metafizik açıdan üstün, Allah'tan doğrudan bilgi alan kişi olmalıyken Schmitt için ise "Tanrı'nın yeryüzündeki temsilciliği"dir.

Sonuç: Çalışma için din-siyasal ilişkisi bağlamında her iki düşünürün metafizik bağlamı göz ardı edilmeden okunması gerektiği ve siyasal düzenlerin temelinin bu bağlamda şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır. Her iki düşünürün de siyasal düşünceleri doğrudan metafizik ve teolojik varsayımlara dayanır. Onları metafizik bağlamdan bağımsız okumak, siyasal teorilerinin anlaşılmasını ciddi ölçüde güçleştirir ya da yanlış anlamalara yol açar. Örneğin Fârâbî'nin teorisi, metafizik bağlamı (Allah'ın varlık düzeni ve evrenin yaratılış amacı gibi) dikkate alınmadan okunursa, onun filozof-kral kavramı ya basit bir yönetici profili gibi algılanır ya da tam anlamıyla anlaşılamaz. Schmitt'in ise egemenlik anlayışı, teolojik unsurlar (istisnai durumlarda devlet başkanının aldığı kararın ilahi iradeyle özdeşleştirilmesi gibi) dikkate alınmadan incelenirse, bu anlayış salt siyasi otoriterlik gibi görülür ve teolojik meşrulaştırma zemini gözden kaçırılır. Yani her iki filozof için de metafizik bağlamın siyasal düşüncelerinin merkezinde olduğu söylenebilinir.

Özgünlük: İki farklı düşünür olan Fârâbî ve Schmitt'in farklı tarih, coğrafya ve inanç geleneklerinden hareketle din ve siyaset ilişkisini metafizik bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alınmasındandır tezin özgünlüğü. Çalışmada, her iki filozofun içinde bulunduğu tarihsel, coğrafi ve inançsal farklılıkların, din ve siyasete yaklaşımlarındaki temel ayrımları nasıl ortaya çıkardığına vurgu yapılmıştır. Fârâbî, farklı kültür ve din mensuplarını tek çatı altında toplayan evrensel bir siyasal yapı arayışındadır; onun için ideal toplum metafizik ilkeler üzerine kuruludur. Schmitt ise Batı toplumunun kriz ortamlarında siyasal birliği sağlamak için dini pragmatik bir unsur olarak kullanır. Burada ulus-devlet modeline yönelir ve siyasal istikrar için dinin rolünü araçsallaştırır. Örneğin; Fârâbî İslâm'ın ümmet anlayışına dayanarak bir evrensel medeniyet kurma gayretindeyken, Schmitt Fransız Devrimi sonrasının ulus-devlet mantığını kabul ederek, dinî unsurları mevcut düzenin korunmasında bir istikrar aracı olarak görmüştür.

Literatür: Tez incelendiğinde Carl Schmitt'in başlıca eserleri olan "Siyasal İlahiyat", "Egemenlik Kuramı" ve "Politik Kavramı" gibi temel metinlerin yanı sıra, Fârâbî'nin özellikle "El-Medinetü'l-Fazıla", "Kitâbü'l-Mille" ve "Kitâbü's-Siyâse" gibi ana eserlerinin de kullanıldığı, bunun yanı sıra genel siyaset felsefesi ve teolojik eserlerin de çalışmaya dâhil edildiği görülür.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en belirgin güçlü yönü, Fârâbî ve Carl Schmitt gibi iki farklı kültür ve döneme ait düşünürü yalnızca temel görüşleriyle değil, aynı zamanda bu görüşlerin metafizik dayanaklarını da dikkate alarak bütüncül bir analiz sunmasıdır. Karşılaştırmalı yaklaşım sayesinde hem benzerlikler hem de farklılıklar dikkatle ortaya konulmuş ve böylece okura tek boyutlu bir analizden çok, çok katmanlı bir düşünce çerçevesi sunulmuştur. Ayrıca, kaynak seçkisi oldukça zengin ve disiplinlerarası bir derinliğe sahip olup, birincil metinlerle ikincil literatür arasındaki denge başarılı şekilde kurulmuştur. Özellikle, konunun güncel siyaset felsefesi tartışmalarıyla ilişkilendirilmesi, çalışmanın bilimsel katkısını artırmaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönlerinden biri, kapsamın genişliğinden kaynaklanan bazı detaylarda yüzeyselleşme riskidir; özellikle her iki düşünürün toplumsal ve tarihsel bağlamlarının derinlemesine incelenmesi bazı alt başlıklarda daha sınırlı kalmıştır. Ayrıca, karşılaştırmalı analiz yapılırken, bazen iki filozofun kendi dönemlerinin toplumsal gerçekliklerinden kaynaklanan farklılıkları yeterince derinlemesine irdelemekte zorlandığı gözlenmektedir. Bir başka sınırlılık ise, bazı kavramların iki düşünürün literatüründe birebir karşılığı olmaması nedeniyle yapılan yorumsal geçişlerde ortaya çıkan muğlaklık olabilir. Ancak, bu tür eksiklikler tezin genel bütünlüğünü ciddi şekilde zedeleyecek nitelikte değildir; daha çok, alanın doğasından kaynaklanan metodolojik zorluklar olarak görülebilir.

Sonuç itibarıyla, metodolojik sınırlılıklarına rağmen bu çalışma, Fârâbî ve Carl Schmitt'in fikirlerini metafizik dayanaklarıyla birlikte ele alıp karşılaştırmalı bir çerçeve sunmuş; böylelikle siyaset felsefesi literatüründe özgün, kalıcı ve değerli bir katkı sağlamıştır.

3.4.2 Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi (Hatice Umut)

Fârâbî'ye göre siyasi alan, kendinden bağımsız değil, hakikat bilgisinin ışığında kurulmalıdır. Çünkü hakikat bilgisi, varlığın arkasındaki esas sebeplere, yani her şeyin kendinde olduğu hâle gönderme yapar. Bu bağlamda, siyaset ancak felsefe tarafından ortaya konan bu hakikat bilgisine dayanarak tesis edilebilir. Bu ilişki, varlık bilgisini esas alan bir filozof-peygamberin liderliği altında kurulabilecek ideal bir düzeni ima eder. Bu yüzden siyasetin, hakikat bilgisinden bağımsız, kendi başına bir varlık alanı olarak ele alınamayacağı belirtilmektedir. Örneğin, bir yasa koyucu ya da filozof-peygamber, toplumun temel değerlerini ve amaçlarını belirlerken rastlantısal ya da kişisel çıkarlara değil, hakikate dayalı evrensel doğrulara göre hareket eder. Böylece devletin anayasası, hukuk sistemi ve kurumları hakikat bilgisine uygun biçimde şekillenmiş olur. Bu durumda devlet, bireylerin kısa vadeli çıkarlarından bağımsız olarak, insanlığın ortak ve evrensel hedefleri doğrultusunda idare edilir.

Kısacası denilebilinir ki Fârâbî'nin düşüncesinde hakikat ile siyaset arasında insanî yetkinlik üzerinden kurulan zorunlu ve vazgeçilemez bir ilişki vardır ve bu ilişki, siyasî alanın hakikat bilgisine tabi olarak kurulması gerektiğini ifade eder[51].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Bu tez, Fârâbî'nin siyaset felsefesi çerçevesinde hakikat ile siyaset arasındaki ilişkiyi, kavramsal ve metinsel analiz yöntemleriyle ele almaktadır. Yazar, klasik kaynaklara (Fârâbî'nin kendi eserleri ve dönemin önemli metinleri) doğrudan başvurarak, Fârâbî'nin temel kavramlarını detaylı bir şekilde analiz eder ve bunların siyaset düşüncesindeki karşılığını ortaya koyar. Çalışmada tarihsel karşılaştırmalara da yer verilir; Fârâbî'nin Platon ve Aristoteles'ten nasıl etkilendiği, İslâm felsefesindeki özgün yeri ve modern akademide nasıl tartışıldığı, literatürle karşılaştırmalı bir şekilde işlenmiştir. Yöntem, yoğun bir kavramsal çözümlemeyi içerdiği için hem felsefi yorumlama hem de literatür taraması üzerine kuruludur. Bu da tezi, salt tarihsel bir okuma olmaktan çıkarıp, Fârâbî'nin kavramsal dünyasına içeriden bir bakış geliştiren eleştirel ve analitik bir çalışma haline getirmiştir.

[51] Hatice Umut, *Fârâbî'de Hakikat-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Tezin kapsamı, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin temel kavramları (hakikat, siyaset, insanî yetkinlik, faziletli devlet, filozof-peygamber vb.) etrafında şekillenmektedir. Yazar, öncelikle Fârâbî'nin siyaset teorisinin temel yapıtaşlarını, bunların ontolojik ve epistemolojik arka planını detaylıca inceler. Çalışma sadece Fârâbî'nin metinleriyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda onun etkilediği ve etkilendiği düşünürler (Platon, Aristoteles, çağdaş İslâm düşünürleri) ile de karşılaştırmalı okumalar yapar. Siyaset ile hakikat arasındaki ilişkinin, özellikle insanın yetkinliğe ulaşması, toplumsal düzenin fazilete dayanması ve bu düzenin nasıl kurumsallaşacağı soruları etrafında tartışılması, tezin ana sınırlarını oluşturur. Ayrıca çalışma, mevcut literatürü eleştirel biçimde değerlendirerek, Fârâbî'nin felsefesinin günümüz düşünsel atmosferindeki yerine dair de bir çerçeve sunar.

Tezin kavramsal çerçevesi, Fârâbî'nin metafizik ve siyaset felsefesi arasında kurduğu köprüde ortaya çıkan "insanî yetkinlik" ve "hakikat" kavramlarının siyasal düzenle ilişkisi üzerinden inşa edilmiştir. "Hakikat", Fârâbî'de yalnızca epistemik bir mesele değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzenin de belirleyici ilkesi olarak ortaya çıkar. "Siyaset" ise, bu hakikatin toplumsal düzene aktarılmasını sağlayan bir etkinliktir. Çalışma, özellikle "faziletli devlet", "filozof-peygamber", "medenî insan", "cahilî devlet" gibi Fârâbî terminolojisinin anahtar kavramları üzerinden ilerler ve bunların hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki anlamını açığa çıkarmaya odaklanır. Böylece tez, sadece kavramların felsefi analizini yapmakla kalmaz, bu kavramların birbirleriyle kurduğu ilişkiler ağını da bütüncül bir şekilde gözler önüne serer.

Temel iddia: Tezin temel iddiası "Fârâbî'nin felsefi düşüncesinde hakikat, siyasetin temel referans noktasıdır ve siyaset, insanî yetkinliğin gerçekleştirilmesi amacıyla hakikat bilgisine tabi olmalıdır. Bu bağlamda, siyaset ve hakikat arasında zorunlu bir ilişki vardır" şeklindedir.

Bulgular: Tez, Fârâbî'nin felsefesinde hakikat ile siyaset arasındaki irtibatın nasıl kurulduğunu incelemektir. Tezin teorik çerçevesini Fârâbî'nin insan, toplum ve devlet üzerine olan medeni teorisi ile metafiziksel düşünceleri oluşturur. Faziletli devlet kavramı da bu çerçevede ele alınır. El-medînetü'l-fâzılâ olarak adlandırılan Faziletli

devlet, yurttaşlarının yetkinleşmesini amaç edinmiş bir devlettir. Bir devletin faziletli olup olmadığını anlamak için o devletin eğitim politikalarına bakabilinir. Bu devlette eğitim sistemi, öğrencilerin sadece meslek sahibi olmalarını sağlamaz, aynı zamanda onların hakikati anlama yeteneklerini de geliştirir.

Eğer hakikat bilgisi siyasetin yönlendirici unsuru olmazsa, devlet faziletli vasfını kaybeder ve Fârâbî'nin tanımladığı câhil, fâsık ya da mübeddel gibi "gerçek anlamda devlet olmayan" yapılara dönüşür. Felsefe, etik ve bilim temelli bir eğitimle yetişen bireyler, devlet yönetimine ve toplum hayatına aktif biçimde katılırlar ve böyle bir toplumda, yolsuzluk, adaletsizlik veya zulüm değil, aksine adalet, erdem ve bilgi egemen olur.

Sonuç: Fârâbî'nin tanımlamasında hakikat bilgisi olmaksızın, siyasi ve toplumsal düzenin faziletli olması mümkün değildir.

Özgünlük: Fârâbî'nin siyaset düşüncesinde, hakikat-siyaset ilişkisinin özgünlüğü, özellikle "insanî yetkinleşme" kavramı üzerinden kurulur. Bu yetkinleşme, insanın maddi bağımlılıklarından kurtulup entelektüel anlamda en yüksek mertebeye (sa'âdetü'l-kusvâ) ulaşması olarak tanımlanır. Böylece hakikat-siyaset ilişkisi, insanların varoluşsal hedeflerine ulaşabilmeleri için gerekli siyasi düzenin tesis edilmesi şeklinde özgünleşir. Fârâbî, siyasal faaliyeti yalnızca pragmatik bir düzenleme değil, aksine felsefi (hakikat) bilginin kamusal alanda somutlaştırılması olarak tanımlar ve bu da Fârâbî'nin siyaset felsefesini özgün kılan temel unsurdur. Örneğin, hakikat bilgisi insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarının gerçek anlamda ne olduğunu ortaya koyar. Hakikat bilgisine sahip bir yönetici, insanların sadece maddi ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda onların ruhsal ve entelektüel olarak gelişmelerini destekleyecek eğitim kurumları ve sosyal yapılar oluşturur. Böylece bireyler, sadece fiziki değil, aynı zamanda ahlâki ve zihinsel olarak da yetkinleşirler.

Kısacası denilebilinir ki çalışma Fârâbî felsefesindeki hakikat-siyaset ilişkisini farklı yönlerden inceleyerek "insani yetkinleşme temelinin" siyaset felsefesi bağlamındaki özgün yönlerini ortaya koyar.

Literatür: Çalışmada Fârâbî'nin eserleri ve klasik siyaset felsefesi kaynakları temel alınmıştır. Literatür incelemesi genel hatlarıyla klasik felsefe kaynakları üzerine kuruludur.

Tezin güçlü yönleri: Bu tezin en güçlü yönü, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin hem teorik derinliğine hem de tarihsel arka planına hâkim bir yaklaşımla ele alınmış olmasıdır. Yazar, bir yandan kavramsal analizlerde titiz ve özgün bir yorum geliştirirken, öte yandan literatürdeki eksik veya yüzeysel yaklaşımları eleştirerek kendi tezini sağlam bir temele oturtuyor. Fârâbî'nin klasik felsefeden nasıl ayrıştığı, İslâm düşüncesindeki özgün konumu ve çağdaş siyaset felsefesine olası katkıları, geniş bir literatür yelpazesiyle tartışılıyor. Tezin, sadece bir fikir tarihi çalışması değil, günümüz siyaset felsefesi ve etik tartışmaları açısından da bir referans sunuyor olması, onu alandaki diğer çalışmalardan ayıran önemli bir avantaj. Ayrıca, yönetilen bireyin de siyasi failliğini tartışması, onu güncel politik ve etik sorunlara dokunan, canlı bir tartışma zemini haline getiriyor.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönü ise, kimi yerlerde kavramsal yoğunluğun ve metinsel analizlerin, okuyucuya fazlasıyla teknik ve içe dönük bir tartışma sunmasıdır. Bu, felsefeye veya Fârâbî düşüncesine aşina olmayan okurlar için yer yer anlaşılması güç, ağır bir okuma deneyimine yol açabilir. Ayrıca, Fârâbî'nin düşüncesinin güncel politik uygulamalara nasıl ilham verebileceği veya pratikte ne tür sorunlara temas ettiği noktasında, bazı açılımların daha fazla örneklendirilmesi, somutlaştırılması yararlı olabilirdi. Zaman zaman, literatür bilidisi uzun tutulurken, Fârâbî'nin özgün görüşlerinin daha net ve doğrudan özetlenmesi ihmal edilebiliyor. Ancak bu eleştiriler, tezin genel düzeydeki titizliğini ve akademik katkısını gölgeleyen türden eksikler değildir; daha çok, çalışmanın erişilebilirliğini ve uygulama boyutunu güçlendirecek öneriler olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, metodolojik sınırlılıklarına rağmen bu çalışma, Fârâbî'nin siyaset felsefesini tarihsel arka planı ve kavramsal temelleriyle birlikte ele alıp çağdaş siyaset ve etik tartışmalarıyla ilişkilendirmiş; böylelikle literatüre özgün, kapsamlı ve kalıcı bir katkı sunmuştur.

3.4.3 Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü (Mustafa Yıldız)

Tezin konusu Fârâbî'ye göre toplumun oluşum ve işleyişi ile toplumlaşmanın en üst aşaması olan devletin ne olduğunu, ilkelerini ve düzenlenişini belirleme ve açıklamadır. Çalışmada Fârâbî'nin toplum ve devlet kavramlarına ilişkin görüşleri incelenerek insan doğası, toplumlaşma, devletin türleri ve yönetim biçimlerine dair düşünceleri ele alınarak, "ilk başkan" kavramı vurgulanarak erdemli toplum ve devlet düzeni tanımlanır. "İlk başkan"ın temel görevinin, toplumu mutluluğa ve erdeme yönlendirmek olduğu belirtilir. Yani "ilk başkan" hem ahlâki hem de entelektüel açıdan en donanımlı kişidir ve toplumu kusursuz bir düzen içinde yönetme kabiliyetine sahiptir.

Tezde şu örneğe yer veriliyor: "İlk başkan, şehir halkının eğitimiyle bizzat ilgilenerek adalet, bilgelik ve dayanışma gibi kavramların topluma yerleşmesini sağlar." Burada vurgulanan, yöneticinin yalnızca güç sahibi biri olmadığı, aynı zamanda eğitimle ve ahlâkla da ilgilendiğidir. Bu sayede yönetilenler, ortak bir erdem anlayışına kavuşur. Ayrıca Fârâbî'nin "ilk başkan" fikrini desteklemek için verdiği başka bir örnek de şöyle özetlenir: "İlk başkanın konuşmaları ve eylemleri toplum tarafından rehber olarak benimsenir ve bu rehberlik doğrultusunda her meslek grubu kendi alanında erdemli bir uygulama şekli geliştirir." Yani doktor, tüccar veya sanatçı da "ilk başkan"ın ortaya koyduğu değerlere uygun şekilde hizmet sunar. Burada, "ilk başkan"ı bir tür 'ahlâki ve entelektüel rota çizici' gibi betimler.

Sonuç olarak çalışmaya göre Fârâbî'nin felsefenin sürekliliği içinde özgün bir politika felsefesi geliştirdiği, önceki bilgi birikimini sentezleyerek sistematik biçimde ortaya koyduğu ve İslâm dünyasında sonraki gelişmelerde öncü olduğu söylenebilir[52].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tezin yöntemi, klasik felsefi metin çözümlemesi ve karşılaştırmalı analiz teknikleri üzerine kuruludur. Yazar, Fârâbî'nin toplum ve devlet felsefesini hem özgün metinlerine hem de günümüzdeki yerli ve yabancı literatüre dayanarak derinlemesine incelemektedir. Çalışma, betimleyici yaklaşımıyla Fârâbî'nin temel kavramlarını açıklarken, aynı zamanda onun

[52] Mustafa Yıldız, *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

düşüncelerini tarihsel bağlamı içerisinde yorumlamayı hedefler. Fârâbî'nin politika felsefesinin temel taşlarını oluşturan eserler detaylı şekilde analiz edilirken, dönemin diğer önemli filozoflarıyla olan etkileşimler ve ayrımlar da dikkate alınmıştır. Ayrıca tez, teorik tartışmaları somut felsefi örneklerle destekleyerek sistemli bir argümantasyon izlemektedir.

Tezin kapsamı, Fârâbî'nin toplum ve devlet görüşünün tüm boyutlarını felsefi açıdan ele almak üzere geniş tutulmuştur. Çalışma iki ana bölümden oluşur: İlk bölümde Fârâbî'nin toplum kavramı, toplumlaşmanın nedenleri, amacı ve toplumsal yaşamın temel ilkeleri tartışılırken; ikinci bölümde ise devlet kavramı, devletin işlevi, yönetim ilkeleri, devlet tipleri ve özellikle "ilk başkan" (er-reîsü'l-evvel) kavramı üzerinde durulmuştur. Fârâbî'nin sadece İslâm düşünce geleneğine değil, aynı zamanda Batı felsefesiyle olan ilişkisi de kapsamlı bir biçimde incelenmiştir. Tez, konuyu yalnızca Fârâbî'nin kendi çağındaki şartlar içinde değil, aynı zamanda öncesi ve sonrasındaki filozoflarla kurduğu diyaloglar açısından da değerlendirir.

Tezin kavramsal çerçevesi, "toplum", "devlet", "yönetim", "erdem", "ilk başkan" gibi felsefi terimler etrafında şekillenmektedir. Yazar, Fârâbî'nin toplumu "akıllı ve toplumsal canlı" olarak tanımlamasından hareketle, birey-toplum-devlet üçgeninde temel bir bütünlük arar. "En yüksek mutluluk" kavramı hem bireyin hem de toplumun nihai amacı olarak merkeze alınır. Tez boyunca "erdemli devlet", "hukuk", "töre (mille)", "yasa koyucu" ve "filozof hükümdar" kavramları detaylı şekilde analiz edilir. Ayrıca, Fârâbî'nin antik Yunan ve İslâm düşüncesinden nasıl beslendiği ve kendi özgün sentezini nasıl kurduğu tartışılır.

Temel iddia: "Fârâbî'ye göre, toplum bireyin varoluşsal gerekliliği, devlet ise bu toplumun düzenlenmiş biçimidir. Toplumun en yüksek amacı, bireyleri en yüksek mutluluğa ulaştırmaktır" bu tezin temel iddiasıdır. Bu hipotez, Fârâbî'nin İlk Başkan kavramı ve erdemli devlet anlayışı üzerinden temellendirilmiştir.

Bulgular: Çalışmada Fârâbî'nin politika felsefesi genel hatlarıyla betimlenip toplum ve devletle ilgili görüşleri açığa çıkarılmak ve değerlendirilmek; insanlığın politik sorunlarına yönelik Fârâbî'nin evrensel katkıları ortaya çıkarılır.

Tezin dördüncü bölümünde, Fârâbî'nin toplum ve devlet anlayışı ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda öne çıkan başlıca bulgular şunlardır:

- Toplumun Tanımı ve Gelişimi: Fârâbî'ye göre toplum, sadece aynı toprak üzerinde yaşamakla değil, ortak amaçlar doğrultusunda işbirliği yaparak ve belli ilkeler etrafında birleşerek oluşur. Bu birliktelik ancak "iradeye dayalı bir amaç" çevresinde kurulursa gerçek bir toplumdan söz edilebilir.

- Toplumlaşmanın Temel Dinamikleri: Toplumun temel dinamikleri arasında doğa, insan doğası, dil, mantık, felsefe/bilim, töre/din (mille) ve gelenek sayılmıştır. Bu ögeler, toplumun şekillenmesinde belirleyici bir rol oynar.

- Devlet Anlayışı: Fârâbî'nin devlet görüşü, toplumun en yüksek düzenlenme biçimi olarak ortaya konur. Erdemli devlet, bireylerin yetkinliğe ve mutluluğa ulaşmasını sağlayan yapıdır. Bu devlette, başkan filozof özellikleri taşımalı ve toplumu bilgeliğe taşıyacak bir yönelimde olmalıdır.

- Erdemli ve Erdemsiz Devlet Ayrımı: Fârâbî, erdemli devleti ideal bir model olarak sunar ve bu devlet, halkın mutluluğunu esas alan bir düzene sahiptir. Diğer devlet biçimleri ise sapkın, yanlış veya eksik yapılardır.

Tezin sonuç kısmında şu değerlendirmeler yapılmıştır:

- Fârâbî, Platon ve Aristoteles'in görüşlerini sentezleyerek hem idealist hem gerçekçi öğeleri bünyesinde barındıran bir politika felsefesi ortaya koymuştur. Bu yönüyle onun felsefesi hem teorik hem pratik bir yön taşır.

- Fârâbî'nin toplum ve devlet görüşü, sadece dönemine ait bir siyaset anlayışı değil, evrensel geçerliliğe sahip bir politika modeli olarak değerlendirilmiştir. Bu da onun felsefesinin kalıcılığını ve güncelliğini göstermektedir.

- Mutluluk, Fârâbî'nin sisteminde yalnızca bireysel değil, toplumsal bir amaç olarak ele alınır ve devletin temel işlevi bu mutluluğu mümkün kılacak yapıyı kurmak ve sürdürmektir.

Özgünlük: Fârâbî'nin toplum ve devlet kavramlarını birbirinden ayırarak, devletin kapsamını tüm dünya uluslarına genişletmesi ve sistematik şekilde işleyişi tezin özgün tarafını oluşturur. Fârâbîye göre toplum, bireylerin bir araya gelerek sosyal ilişkiler kurduğu temel yapıdır; devlet ise bu toplumsal ilişkilerin bir "yönetim organizasyonu" altında sistemleştirilmiş hâlidir. Fârâbî ayrıca devlet kavramını sadece küçük yerel birimlerle sınırlamaz, bütün insanlığı kapsayacak şekilde evrensel bir yönetim idealinden bahseder. Bu da tezin, Fârâbî'nin orijinal bakış açısını yansıttığı noktalardandır.

Literatür: Fârâbî'nin orijinal eserleri, Platon, Aristoteles gibi antik filozofların eserleri ve Fârâbî üzerine yapılan modern çalışmaların sentezi kullanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönü, Fârâbî'nin toplum ve devlet felsefesine dair oldukça bütüncül, sistemli ve katmanlı bir analiz sunmasıdır. Yazar, hem birincil kaynaklara hem de çağdaş araştırmalara hâkim bir bakış açısıyla konuyu ele almış; Fârâbî'nin temel eserlerini titizlikle incelemiş ve kavramların içeriğini açık bir dille ortaya koymuştur. Ayrıca, konuya ilişkin kavramsal netliği sağlaması ve literatürdeki bazı kavram karmaşalarını giderme çabası, tezi hem akademik anlamda değerli hem de alan için referans olabilecek bir çalışma haline getirmiştir. Kapsamlı kaynak kullanımı ve kavramsal açıklık, okuyucuya hem Fârâbî felsefesinin temel dinamiklerini hem de onun çağlar üstü etkisini kavramada büyük kolaylık sağlamaktadır.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönleri arasında, zaman zaman kuramsal tartışmaların çok uzun tutulması nedeniyle okurun ana argümandan kopma riski bulunmaktadır. Özellikle bazı kavramların aşırı derecede tarihsel ve metinsel bağlamda işlenmesi, tezin pratik çıkarımlarını gölgeleyebilir. Ayrıca, Fârâbî'nin düşüncelerinin günümüz siyasi teorileriyle karşılaştırılması konusunda biraz daha fazla örneklendirme yapılabilirdi; modern devlet kavramı ve çağdaş politika felsefesiyle ilişkisi daha detaylı tartışılabilirdi. Yine de bu noktalar, tezin derinlikli yapısı ve kapsamlı akademik titizliği yanında görece sınırlı eleştiriler olarak kalmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, bazı sınırlılıklarına rağmen bu tez, Fârâbî'nin toplum ve devlet felsefesini derinlikli ve anlaşılır bir biçimde ortaya koyarak hem akademiye hem de güncel tartışmalara değerli bir katkı sunmuştur.

3.4.4 Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı (Özkan Kerimoğlu)

Çalışmanın konusunu, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyaset felsefesi ile ilgili görüşlerinin belirlenmesidir. Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyaset felsefesindeki temel ortaklık, her iki düşünürün de birey ve toplumun mutluluğunu amaç edinmiş olmasıdır. Bu mutluluk yalnızca dünyevi anlamda bir refahı değil, ahiret boyutunu da kapsayan manevi bir tatmin ve huzuru içermektedir. Mutluluğun gerçekleşebilmesi için erdemli bir toplum ve onu yönetecek erdemli bir lider gereklidir. Bu liderin temel görevi, toplumun ve bireylerin manevi ve maddi ihtiyaçlarını karşılamak ve onları bu amaç doğrultusunda yönlendirmektir. Mesela Fârâbî, ideal bir toplumu "el-Medînetü'l-Fâdıla" olarak tanımlar ve bu toplumun liderinin ahlâki ve entelektüel açıdan yetkin, filozof ya da peygamber niteliklerine sahip bir kişi olması gerektiğini vurgular. İhvân-ı Safâ ise Risaleleri'nde liderin "imam" olarak isimlendirilip, toplumun manevi ve dünyevi ihtiyaçlarını sağlayabilecek ruhi ve bedeni yöneticilik vasıflarına sahip olmasını savunur. Her iki yaklaşımda da lider, toplumun dünyevi ve uhrevi mutluluğunun garantisi olarak görülür. Bunu daha fazla şöyle açabiliriz. Fârâbî'nin "el-Medînetü'l-Fâdıla"sında lider, kalbin vücudu yönettiği gibi toplumu yöneten merkezi figürdür. Benzer şekilde İhvân-ı Safâ, "Risaleler"de liderlik kavramını cismani (bedensel) ve ruhani olarak ayırarak, liderin hem toplumsal adaleti sağlayacak cismani yönetim bilgisine hem de toplumun manevi ilerlemesini sağlayacak ruhani yönetime hâkim olmasını ister. Bu da toplumun tam anlamıyla bir mutluluğa (saadet) erişmesinde önemli rol oynar.

Özetle, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyasi görüşleri karşılaştırılmış, erdemli toplum ve liderlik kavramları üzerinden ortak ilkeler belirlenmiş, bireyin ve toplumun mutluluğunun hem dünyada hem de ahirette sağlanması için gerekli unsurlar vurgulanmıştır.

Bu tez, karşılaştırmalı felsefi analiz yöntemini esas alır. Öncelikle Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyaset felsefesiyle ilgili temel metinleri incelenmiş, ardından bu iki gelenek arasındaki benzerlik ve farklılıklar sistematik biçimde kıyaslanmıştır. Yazar, hem birincil kaynaklar (Fârâbî'nin "el-Medinetü'l-Fadıla" ve İhvân-ı Safâ'nın "Risaleler"i gibi) hem de bu düşünürlere dair ikincil literatürü titizlikle taramış; kavramların ve argümanların tarihsel ve toplumsal bağlamlarını dikkate alarak çözümlemelerde bulunmuştur. Ayrıca, tarihsel-felsefi yorumlama yanında, günümüz siyaset düşüncesine dönük çıkarımlar da yapılmıştır. Yöntem bakımından tez, hem metinler arası mukayeseye hem de içerik analiziyle teorik kavramsallaştırmaya dayalıdır.

Tezin kapsamı, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ düşünce okullarının siyaset ve siyaset ahlâkı anlayışlarının tespit edilmesi ve bu anlayışların, hem birbirleriyle hem de çağdaş siyaset düşüncesiyle ilişkilendirilerek değerlendirilmesini içerir. Çalışmada, her iki düşünce sisteminin toplumsal yapı, devlet, toplumun mutluluğu, erdemli başkan kavramı gibi temel meseleler üzerindeki yaklaşımları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ayrıca, devletin doğası, yöneticinin nitelikleri, toplumda ahlâk ve siyasetin ilişkisi gibi temalar üzerinden iki gelenek arasındaki ortak noktalar ve ayrışan yönler detaylandırılmıştır. Kapsam yalnızca klasik dönemi değil, kavramların günümüze yansımalarını da tartışmaya açacak şekilde genişletilmiştir.

Tezin kavramsal çerçevesi, siyaset felsefesi, mutluluk, erdem, toplum, başkan ve siyaset ahlâkı gibi temel kavramlar etrafında şekillenir. Fârâbî'de "erdemli şehir" ve "erdemli başkan" kavramları üzerinden bireyin ve toplumun iyi hayatı, toplumsal düzenin ahlâki temelleri, birey-devlet ilişkisi gibi konular merkeze alınır. İhvân-ı Safâ'da ise siyaset, farklı katmanlara ayrılarak (nebevi, meliki, ammî, hassî, zâtî vb.) çok katmanlı bir yönetim ve ahlâk anlayışı ortaya konur. Her iki gelenekte mutluluğun hem dünyevi hem uhrevi anlamda mümkün olduğu ve bunun ideal toplum ve ideal yöneticiyle sağlanacağı kabul edilir. Kavramsal çerçeve, bireyden devlete, ahlâktan siyasete kadar geniş bir yelpazede, klasik İslâm siyaset felsefesinin merkez kavramlarını bütünsel bir perspektifle içerir[53].

[53] Özkan Kerimoğlu, *Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

Temel iddia: Temel iddiası, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyaset felsefesi, mutluluğun bireysel ve toplumsal boyutunu birleştirerek, ahlâk temelli bir siyaset anlayışı sunmaktadır. Her iki düşünür, erdemli lider ve toplumun önemini vurgulamış; siyaset ile ahlâkın birbirinden ayrılamaz olduğu fikrini temellendirmiştir. Kısacası tezin temel iddiası, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyaset düşüncelerinde ortak siyasi ve ahlâki prensiplerin var olduğu ve bunların hem dünyevi hem de uhrevi mutluluk için gerekli olduğudur.

Bulgular: Tezdeki temel bulgulardan biri her iki düşüncenin de mutluluğu hem dünya hem de ahiret hayatının nihai hedefi olarak görmeleri ve bu amaca ulaşmak için erdemli lider ve toplum yapısını vazgeçilmez kabul etmeleridir. Bu düşünürler, siyasi düşünce sistemlerini oluştururken insanın manevi ve maddi ihtiyaçlarının birlikte karşılanması gerektiği fikrinde birleşirler. Mesela Fârâbî'ye göre, mutluluk yani saadet ancak bireylerin ve toplumun erdemli davranışlar sergilemesi ve adil bir lider tarafından yönlendirilmesiyle mümkündür. İhvân-ı Safâ ise, "Risalelerinde" mutluluğu elde etmek için bireylerin manevi, sosyal ve ahlâki açıdan yetiştirilmesinin zorunluluğunu vurgulayarak, bu hedeflerin ancak erdemli bir liderlik ile gerçekleşebileceğini dile getirirler. Hem Fârâbî'nin hem İhvân-ı Safâ'nın anlayışında, insanın ve toplumun mutluluğunun temininde, bireysel ve toplumsal ahlâkın korunması önceliklidir. Bu nedenle toplumun yöneticilerinin bireysel olarak ahlâki yetkinlik kazanmış olmaları ve bu erdemleri topluma yansıtmaları beklenir. Böylece toplum, sadece refah değil, aynı zamanda manevi huzura da ulaşır ki bu da her iki düşünürün ortak olarak idealize ettiği toplumdur.

Kısacası çalışmanın bulguları sonuç olarak, her iki düşüncenin de insanın mutluluğunu temel hedef olarak belirlediği ve erdemli lider ile toplumun bu hedefe ulaşmakta vazgeçilmez olduğu yönündedir. Sonuç olarak çalışmada, toplumun ve liderin erdemli olması gerektiği ve bunun hem dünyevi hem de uhrevi mutluluk için zorunlu olduğu sonucuna varılmıştır.

Özgünlük: Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın siyasi görüşlerini, özellikle "erdemli toplum" ve "liderlik" kavramları üzerinden ele alan bu çalışma, günümüz siyaset anlayışına da ışık tutan son derece önemli bir kıyaslama sunuyor. Hem dünya hem de ahiret boyutunu

içeren geniş perspektifi sayesinde, İslâm felsefesindeki siyasi düşüncenin sadece dünyevi veya sadece uhrevi bakışla sınırlı olmadığını, tam tersine bu iki boyutu birleştiren çok yönlü bir anlayışa dayandığını ortaya koyuyor. Tez, iki önemli İslâm düşünürünün siyaset felsefelerini karşılaştırmalı olarak analiz ederek, bu düşüncelerin günümüz siyaset anlayışına olan etkisini incelemekle özgünlük kazanmıştır.

Literatür: Çalışmada temel kaynak olarak Fârâbî'nin "el-Medinetü'l-Fadıla" ve "es-Siyasetü'l-Medeniyye" adlı eserleri ile İhvân-ı Safâ'nın "Risaleleri" kullanılmıştır.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönlerinden biri, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ gibi klasik düşünce okullarının siyaset ve ahlâk anlayışını yalnızca aktarmakla yetinmeyip, bu iki geleneği özgün ve derinlemesine bir şekilde mukayese etmesidir. Yazar, her iki düşünürün metinlerine hâkimiyetini gösterirken, aynı zamanda tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamı da göz önünde bulundurmuş; kavramların yalnızca teorik değil, pratik anlamda da nasıl işlediğini tartışmıştır. Ayrıca, tezde iki gelenek arasında köprüler kurarak, aralarındaki etkileşim ve ayrışmaları somut örneklerle ortaya koymuş olması; hem tarihsel derinlik hem de analitik açıklık sağlamıştır. Çalışmanın kapsamı, ele aldığı konuların günümüz siyaset felsefesine ve toplumsal sorunlarına uzanacak biçimde geniş tutulması açısından da dikkate değerdir.

Tezin geliştirilebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönü ise, yer yer karşılaştırmalı analizlerin daha da derinleştirilebileceği bazı kavram ve meselelerin yüzeyde bırakılmış olmasıdır. Örneğin, İhvân-ı Safâ'nın siyaset anlayışındaki mistik ve ezoterik boyutların, Fârâbî'nin daha rasyonel yaklaşımıyla ilişkilendirilmesinde zaman zaman temkinli davranılmış; bu iki yaklaşım arasındaki metodolojik farklar biraz daha ayrıntılı tartışılabilirdi. Ayrıca, günümüz siyaset düşüncesiyle kurulan bağlantıların, daha güncel tartışmalar ve somut örneklerle zenginleştirilmesi tezin etki gücünü artırabilirdi. Son olarak, bazı bölümlerde literatür taramasının daha geniş tutulması ve Batı siyaset felsefesiyle karşılaştırma yapılması, tezin uluslararası akademik katkısını yükseltebilirdi.

3.4.5 Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri (Şenol Korkut)

Çalışma Fârâbî'nin siyaset felsefesinin felsefi (özellikle Yunan ve Helenistik felsefe) ve dini (İslâm düşüncesi) kaynaklarını ve bu kaynakların nasıl yorumlanıp kullanıldığını kapsar. Tezde belirtilen temel görüş şudur: Fârâbî, İslâm dünyasında ilk kez siyaset felsefesini ayrı bir disiplin olarak kurmuş ve bunu yaparken Eflatun ve Aristo gibi Yunan filozoflarından yoğun biçimde yararlanmıştır. Ancak tezin temel argümanına göre, Fârâbî sadece Yunan felsefesinin basit bir aktarıcısı değildir. Aksine, İslâm'ın temel verileri (özellikle vahiy, nübüvvet, şeriat gibi unsurlar) ile Yunan felsefi mirasını uzlaştırarak tamamen özgün bir felsefi sistem ortaya koymuştur. Bu özgünlüğün temelinde ise vahiy ve felsefenin uyumlu bir biçimde siyasi hayata uygulanması yatar.

Bunu örnekleyelim:

- Felsefi Etkiler: Fârâbî'nin "erdemli şehir" anlayışı doğrudan Platon'un "ideal devlet" tasavvuruna dayanır. Ancak Fârâbî bunu İslâmi terimlerle ifade eder, örneğin filozofun konumu peygamberin statüsüyle bağdaştırılır. Böylelikle klasik Yunan siyaseti İslâm'ın temel kavramlarıyla (nübüvvet, vahiy, şeriat vb.) harmanlanmış olur.

- Dini Etkiler: Fârâbî, vahiy ve nübüvveti siyasi hayatın temel öğeleri olarak görür. Ona göre peygamber, toplumun ideal siyasi ve ahlâki düzenine ulaşması için hem filozof hem de yöneticidir. Böylelikle İslâm'ın dini çerçevesi siyaset felsefesinin kalbinde yer alır.

Şenol Korkut'un tezinde özellikle üzerinde durduğu husus, Fârâbî'nin siyasetinin sadece siyaset teorisiyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda metafizik, ahlâk ve hukuku da kapsayan bütüncül bir felsefi sistem olduğudur.

Örneklerle açıklayalım:

- Metafizik: Fârâbî'nin siyasi teorisinin temelinde Zorunlu Varlık (Tanrı) fikri vardır. Erdemli şehirde yaşayan insanların nihai amacı, Zorunlu Varlığa (Allah'a) benzemektir. Burada metafizik ile siyaset iç içe geçmiştir.

- Ahlâk: Fârâbî'nin siyaset teorisinde bireysel ve toplumsal ahlâk arasında güçlü bir bağ vardır. Erdemli şehir, sakinlerinin ahlâki erdemlere sahip olmasını gerektirir. Erdemli olmayan şehirlerin (cahil şehirler, zorba şehirler gibi) ise ahlâki düşüşleri nedeniyle siyasi olarak da başarısız olduğunu savunur.

- Hukuk: Erdemli şehirde hukuk, adaletin gerçekleşmesini ve şehir halkının mutluluğa ulaşmasını sağlar. Bu nedenle hukuk, siyasi yapının merkezindedir. Fârâbî'nin hukuku sadece hukuki kurallar olarak değil, metafizik ve ahlâki ilkelerin topluma yansıması olarak algılar.

Modern yorumlarla ilgili değerlendirme ise tezin başka önemli bir boyutudur. Korkut'un tezinde belirtildiği üzere, modern yorumlar bazen Fârâbî'yi yalnızca Eflatun ve Aristo'nun bir izleyicisi olarak yorumlama eğilimindedir. Bu tezde ortaya konan karşı argüman ise Fârâbî'nin felsefi ve dini unsurları sentezleyerek yarattığı özgünlüğün görmezden gelindiğidir.

Kısacası çalışma, Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki temel problemleri ve kökenlerini araştırmakta, felsefi ve dini etkileri ortaya koymaktadır. Siyaset, metafizik, ahlâk ve hukuk gibi farklı alanlarla olan ilişkisini inceleyerek modern yorumların doğruluklarını değerlendirmiştir[54].

Yöntem, kapsam ve kavramsal çerçeve: Tezde benimsenen yöntem; tarihsel ve kavramsal analizle birlikte, karşılaştırmalı felsefe okumasıdır. Yazar, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin hem içsel tutarlılığını hem de bu felsefenin tarihsel ve kültürel arka planını ortaya koymak için, bir yandan temel kavramların etimolojisini ve İslâm düşüncesindeki yerini incelerken, diğer yandan Yunan, Helenistik ve İran geleneklerinden İslâm dünyasına aktarılan siyasi düşüncenin Fârâbî üzerindeki etkilerini ayrıntılı biçimde analiz ediyor. Böylece, metinsel inceleme, felsefi

[54] Şenol Korkut, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

metinlerin karşılaştırılması ve literatür taraması gibi klasik akademik yöntemler sentezlenmiş; Fârâbî'nin özgünlüğü, sadece etkilenilen kaynaklar üzerinden değil, felsefi sistemin bütünlüğü açısından da irdelenmiştir. Yazar ayrıca, tez boyunca Türkçe çeviriler yanında, birincil Arapça metinlere ve yeni neşirlere ulaşarak metinlerarası tutarlılığı gözetmiş, güncel ve tarihsel okuma biçimlerini bir arada değerlendirmiştir.

Tezin kapsamı oldukça geniş ve çok katmanlıdır. Sadece Fârâbî'nin siyaset felsefesini betimlemekle kalmayıp, bu felsefenin temel kavramsal problemlerini, kökenlerini ve gelişimini bütün boyutlarıyla ele alıyor. Çalışmada, siyaset felsefesiyle ilgili kavramların İslâm düşüncesindeki anlamlarından, Yunan felsefesinin Arapça'ya tercümelerine ve bu metinlerin Fârâbî üzerindeki etkisine kadar pek çok konuya derinlemesine yer verilmiş. Fârâbî'nin eserlerinde siyasetle ilgili kullandığı kavramlar, erdemli şehir anlayışı, toplumların sınıflandırılması, erdemli ve erdemsiz şehirlerin nitelikleri gibi ana temalar titizlikle ele alınmış; ayrıca karşılaştırmalı olarak cahil, bozulmuş ve sapkın şehir tipolojileri de incelenmiştir. Kapsam, yalnızca felsefi sorunlarla sınırlı kalmamış, toplumsal ve tarihi arka plan, kavramsal tartışmalar ve İslâm dünyasındaki modern okumalar da teze dâhil edilmiştir.

Tezin kavramsal çerçevesi, siyaset felsefesine özgü anahtar kavramların hem etimolojik hem de işlevsel analizine dayanır. Siyaset kavramının Arapça kökeninden başlayarak, İslâm düşüncesindeki farklı kullanım biçimleri, ahlâk-siyaset ilişkisinin temellendirilmesi, yönetim biçimleri, adalet, erdem ve dinin siyasal düzenle ilişkisi gibi temel konular merkeze alınmıştır. Fârâbî'nin "erdemli şehir", "erdemli başkan", "mille" (din), "adalet" ve "toplum" kavramlarını nasıl anlamlandırdığı ayrıntılı şekilde ele alınmış; ayrıca Yunan siyaset felsefesinden taşınan unsurların İslâm düşüncesi içinde aldığı yeni biçim ve işlevler de irdelenmiştir. Kavramsal çerçeve, bir yandan klasik siyaset felsefesiyle bağ kurarken, diğer yandan İslâm düşüncesine özgü açılımlar sunmaktadır.

Temel iddia: Fârâbî'nin siyaset felsefesinin tamamen Yunan kaynaklarına indirgenmesinin haksızlık olduğu, filozofun bu mirası İslâm düşüncesi ile birleştirip özgün bir siyasi düşünce geliştirdiği savunulmaktadır.

Çalışma, Fârâbî'nin siyaset düşüncesinin yalnızca Platon ve Aristoteles gibi Yunan filozoflarına ait olmadığını, aksine onun İslâm'ın kendi kültürel, dini, metafizik ve siyasal deneyimlerini derin biçimde içerdiğini ifade eder. Korkut'un tezindeki temel iddiaya göre, Fârâbî Yunan felsefesini basitçe aktaran bir figür değil, İslâm'ın temel unsurlarıyla (vahiy, nübüvvet, şeriat, kelam gibi) bunu harmanlayarak kendine ait özgün bir siyasi teori geliştirmiştir.

Örneklerle açıklayalım:

İslâm Kültürünün Etkisi: Fârâbî'nin eserlerinde "ilk başkan" kavramı peygamberin liderlik rolü ile filozof kral figürünü birleştirerek, vahyin siyasal alandaki otoritesini vurgular.

Özgün Yaklaşım: Fârâbî'nin metafizik ile siyaset arasındaki ilişkiyi kurması ve toplumu metafizik hedeflere (Tanrı'ya benzemeye) yönlendirmesi Yunan felsefesini aşan özgün bir yorumdur.

Kısacası tezin hipotezinin "Fârâbî'nin siyaset düşüncesi, yalnızca Yunan kaynaklarına dayanmamakta, İslâm kültürünün ve kendi özgün yaklaşımının bir sentezidir" olduğu söylenebilinir.

Bulgular: Tezin bulgusu için şunlar söylenebilinir. Fârâbî'nin siyasi düşüncesi, bir taraftan Platon'un ideal devlet anlayışı gibi Yunan kökenli siyasi anlayışlardan etkilenmiş, ancak diğer taraftan İslâm dini düşüncesinin önemli kavramları (vahiy, peygamberlik, din, hukuk) ile zenginleştirilmiştir. Fârâbî'nin bu sentezi sonucu ortaya çıkan siyasi teorisi özgün bir nitelik taşır. Örneklerle açıklayalım:

- Erdemli Şehir: Fârâbî'nin ideal devleti ifade eden bu şehir tasavvuru Platon'dan etkilenmiştir, ancak buradaki lider (ilk başkan) sadece filozof değil, aynı zamanda vahyi alan bir peygamberdir. Bu sentez Yunan kaynaklarından alınan yapının İslâm inanç sistemine uygun hale getirildiğinin somut göstergesidir.

- Erdemsiz Şehirler: Fârâbî'nin "cahil şehirler, fasık şehirler, sapkın şehirler" olarak tasnif ettiği siyaset anlayışları ise, toplumu ahlâki ve metafizik ilkelerden

uzaklaştıran yapıların eleştirisi olarak belirginleşir. Burada toplumu ideal olandan uzaklaştıran unsurlar ahlâki ve dini açıdan ayrıntılı biçimde analiz edilir.

- Liderlik Kavramı: Fârâbî'nin liderlik anlayışında peygamber-filozof figürü, siyasal liderliğin metafizik bilgiye ve vahye dayanması gerektiğini vurgular.

Kısacası Fârâbî'nin siyaset felsefesinin Yunan etkisiyle birlikte İslâm dinî düşüncesinden yoğun şekilde beslendiği; erdemli ve erdemsiz şehirlerarasında ayrımlar yaparak siyasi toplumu ve liderlik kavramını derinlemesine analiz ettiği tezde bulgulanmıştır.

Sonuç: Çalışmada Fârâbî'nin siyaset felsefesinin oldukça özgün olduğu ve Fârâbî'nin Yunan düşüncesinden ile İslâm'dan gelen unsurlarla beslenerek yeni ve bağımsız bir siyasi düşünce ortaya koyduğu sonucuna varılmıştır. Daha ayrıntılı anlatmak gerekirse Fârâbî'nin siyaset felsefesi, Platon ve Aristoteles gibi klasik Yunan düşünürlerinden ve İslâm dininin temel unsurlarından ilham almış olsa da, basit bir aktarımdan öte bağımsız, özgün ve yaratıcı bir sistemdir. Tezde, Fârâbî'nin yalnızca eski mirası tekrarlayan bir düşünür olmadığı, aksine aldığı bu mirası İslâmi unsurlarla sentezleyip yeni, benzersiz ve bağımsız bir siyasal felsefe ortaya koyduğu vurgulamıştır.

Bu duruma örnek vermek gerekirse Fârâbî, Platon'un "filozof kral"ını İslâm'ın peygamber figürüyle birleştirerek "filozof-peygamber" kavramını oluşturarak, siyasette metafizik ve dini otoriteyi tek bir figürde toplamıştır. Bu özgün sentez, İslâm ve Yunan mirasından beslenen ancak ikisinden de farklı ve bağımsız yeni bir kavram olarak yorumlanmıştır tezde. Ayrıca Fârâbî'nin geliştirdiği "erdemli şehir" modeli ise ideal devleti sadece teorik ve ütopik bir hedef olmaktan çıkarıp, bunu pratik İslâmi unsurlarla da destekleyerek gerçekçi bir siyasi hedefe dönüştürmüştür.

Özgünlük: Çalışmaya göre Fârâbî, vahiy kaynaklı İslâmi prensipleri (örneğin vahiy, peygamberlik, İslâm hukuku gibi kavramları) Yunan felsefesinden (Eflatun'un erdemli şehir anlayışı, Aristo'nun siyaset teorisi gibi) aldığı kavramlarla harmanlayarak, daha önce görülmemiş şekilde, özgün bir sistem kurmuştur.

Örnek vermek gerekirse Yunan siyaset felsefesi "mutluluk" kavramını bireysel ve toplumsal olarak ele alırken, Fârâbî bu mutluluğun sadece felsefi bilgelik ile değil, aynı zamanda vahyin rehberliği ile mümkün olduğunu belirtir. Böylece Fârâbî'nin nasıl felsefi ve dini bakış açısını birleştirerek yeni bir yorum ortaya koyduğunu gösterir. Kısacası denilenilinir ki Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki özgünlüğü, İslâm'ın temel verileriyle Yunan felsefi mirasını uzlaştırıp harmanlamasında yatmaktadır.

Çalışma bizlere filozofun sadece Yunan felsefesinden değil aynı zamanda İslâm düşüncesinden de nasıl yoğun bir şekilde etkilendiğini göstermektedir. Fârâbî, İslâm düşüncesini temel alarak özellikle vahiy ve nübüvvet kavramlarını felsefesinin merkezine yerleştirir. Aynı zamanda bu durumu klasik Yunan düşüncesiyle birleştirerek benzersiz bir siyasi felsefe geliştirir.

Örneğin Fârâbî'nin erdemli şehirde lider olarak "ilk başkan"ı tanımlaması, aslında İslâm düşüncesindeki "peygamber" figürünün Yunan felsefesindeki "filozof kral" ile sentezlenmesidir. Böylelikle peygamber hem vahyi alan hem de siyasi liderlik eden bir konuma yerleşir.

Bu tezdeki temel iddia, Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki özgünlüğünün İslâm'ın dini öğeleri ile Yunan felsefesinin derin bir sentezinden kaynaklandığı yönündedir. Bu iddiayı da gerek metafizik, ahlâk, hukuk ve gerekse İslâm düşüncesinin temel kavramları üzerinden kapsamlı biçimde ele almıştır.

Literatür: Fârâbî'nin kendi eserleri, Yunan klasik felsefi külliyatı, İslâm felsefesi metinleri ve modern yorumcuların eserleri kullanılmıştır. Özellikle Galen ve Platon'un metinleri ve bunların çevirileri değerlendirilmiştir.

Tezin güçlü yönleri: Tezin en güçlü yönü, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin özgünlüğünü ve sistem bütünlüğünü vurgulamasıdır. Yazar, mevcut literatürde sıklıkla karşılaşılan "Fârâbî sadece Yunan düşüncesinin bir tekrarcısıdır" klişesini aşarak, filozofun farklı geleneklerden yararlanırken özgün bir senteze ulaştığını ikna edici biçimde ortaya koyuyor. Kavramsal netlik, kapsamlı kaynak kullanımı ve tarihsel bağlamı göz ardı etmeden yapılan sistemli analiz, tezi sadece bir inceleme olmaktan çıkarıp, alana katkı sunan bir çalışma hâline getiriyor. Fârâbî'nin siyaset felsefesinin, klasik İslâm

düşüncesi içinde bir dönüm noktası olduğu; din, ahlâk ve siyaset ilişkisinin yeni bir paradigmayla ele alınışının altı titizlikle çizilmiş. Ayrıca eserin bölümlerinin sistematik ve mantıklı bir kurguyla ilerlemesi, okuyucuya bütünlüklü bir anlayış sunuyor.

Tezin geliştirlebilir yönleri: Tezin geliştirilebilir yönü ise, zaman zaman kavramsal tartışmaların ve karşılaştırmalı analizlerin oldukça uzun tutulması nedeniyle, bazı ana fikirlerin gereğinden fazla tekrar edilmiş olmasıdır. Ayrıca, modern dönemde Fârâbî siyaset felsefesiyle ilgili ortaya çıkan yeni tartışma başlıklarına daha fazla yer verilebilirdi; örneğin çağdaş siyaset bilimiyle felsefi geleneğin güncel kesişimleri biraz daha derinleştirilebilirdi. Bunun dışında, Fârâbî sonrası İslâm düşüncesindeki etkileri ve günümüz için çıkarımlar kısmı, daha eleştirel ve güncel bakış açılarıyla zenginleştirilebilirdi. Yine de bu eksiklikler tezdeki bütünlüklü yaklaşımı ve derinliği gölgelememektedir; ancak gelecekteki araştırmalara yol gösterici olacak yeni alanların açılması için bir potansiyel barındırmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, kimi sınırlılıklarına rağmen bu tez, Fârâbî'nin siyaset felsefesini özgünlüğü ve sistematik yapısıyla öne çıkararak hem kalıplaşmış yargıları aşmış hem de alana yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

4. TARTIŞMA ve SONUÇ

4.1 Akademik Yaklaşım

Bu çalışmada incelenen doktora tezlerinin ortak özelliği, Fârâbî'nin felsefi mirasına yönelik ciddi, derinlemesine ve sistematik bir akademik çabanın ürünü olmalarıdır. Türkiye'de özellikle 2005 sonrasında İslâm felsefesi alanında belirgin bir akademik canlanma yaşandığı görülmektedir ve bu canlanmanın önemli bir yansıması, Fârâbî üzerine yazılan doktora tezlerinin artışı üzerinedir.

Türkiye'de Fârâbî üzerine hazırlanan doktora tezleri, yalnızca bir düşünürün felsefi mirasını değil; aynı zamanda Türkiye'deki İslâm felsefesi çalışmalarının yönelimlerini, araştırma alışkanlıklarını ve akademik derinliğini yansıtan önemli bir veri kümesi sunmaktadır. Bu tezlerin içeriksel ve yöntemsel analizi, hem Fârâbî'nin nasıl bir entelektüel zemin üzerinde değerlendirildiğini hem de bu değerlendirmelerin hangi kuramsal çerçevelerle yapıldığını ortaya koymaktadır.

Bu tez çalışması da, Türkiye'de Fârâbî üzerine yazılan doktora tezlerini bir arada okuyup büyük resmi göstermeyi amaçlıyor. Bu yönüyle hem alanın birikimini haritalandırmayı hem de yeni çalışmalar için somut yönlendirmeler üretmeyi hedeflemektedir.

4.2 Fârâbî'nin Mantık, Bilgi ve Dil Görüşlerine Dair Tezlerin Tartışılması

Fârâbî'nin düşünce sistemi içerisinde mantık, bilgi ve dil; yalnızca birbirine bağlı kavram alanları değil, aynı zamanda tüm felsefî yapının taşıyıcı unsurlarıdır. İncelenen doktora tezleri, bu alanlarda yürütülen akademik çalışmalarda Fârâbî'nin hem teorik tutarlılığını hem de Aristotelesçi mirasa yaptığı katkıyı derinlemesine incelemektedir. Bu bağlamda, tezlerde yalnızca Fârâbî'nin düşüncesi açıklanmamış, aynı zamanda onun felsefî kurgu içerisinde bu alanlara nasıl işlev kazandırdığı da tartışılmıştır.

Bu kategori, Fârâbî'nin felsefesinin en teknik ve soyut yönlerine odaklanan tezleri içermektedir. Mantık, bilgi teorisi ve dil felsefesi alanında yazılmış doktora tezleri,

hem niceliksel olarak yoğun hem de felsefi çözümleme bakımından güçlü sayılabilecek çalışmalarla dikkat çekmektedir.

Zihin Felsefesi ve Epistemoloji

Eyüp Şahin'in "Fârâbî'nin Zihin Felsefesi" adlı çalışması, Fârâbî'nin insan zihnini nasıl yapılandırdığına odaklanmakta ve onun epistemolojisini faal akıl bağlamında çözümlemektedir. Bu tezdeki en önemli katkılardan biri, modern zihin felsefesi ile Fârâbî'nin görüşlerinin karşılaştırmalı bir düzlemde incelenmiş olmasıdır.

Dil ve Anlam Teorisi

Fatma Dore'nin "Dil ve Anlam Kuramı" üzerine yaptığı tez, Fârâbî'nin dil felsefesine dair derin kavrayışını ve anlam kuramına yaklaşımını hem kavramsal hem de semantik düzeyde ele almıştır. Bu tez, özellikle Fârâbî'nin sözcük, kavram ve önerme arasındaki ilişkiye dair yaptığı çözümlemelerin, klasik mantık geleneği açısından ne ifade ettiğini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

Bilgi Teorileri Arasında Karşılaştırmalı İnceleme

Hacer Ergin Özkan'ın, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bilgi kuramlarını çağdaş epistemoloji bağlamında analiz ettiği tezi, disiplinlerarası yaklaşımı sayesinde öne çıkan çalışmalardan biridir. Bilgi ediniminin kaynakları, doğruluk ve kesinlik gibi kavramlar çağdaş bilgi felsefesindeki problemlerle ilişkilendirilmiş ve bu durum çalışmaya teorik derinlik kazandırmıştır.

Felsefe-Din İlişkisi ve Akıl-Vahiy Dengesi

Ömer Mahir Alper'in "Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl-Vahiy/Felsefe-Din İlişkisi" adlı doktora tezi hem karşılaştırmalı olması hem de klasik tartışmaları yeniden açması açısından önemlidir. Fârâbî'nin felsefî sisteminde vahyin epistemik statüsü, akıl yürütmenin sınırları ve dinin işlevi gibi başlıklar detaylı biçimde tartışılmıştır.

Burhân Teorisi ve Mantık İnşası

Ali Tekin'in "Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi" adlı çalışması, mantığın epistemolojik temelleri açısından oldukça önemlidir. Burhân yani kesin bilgi veren kıyasın teorisi, Fârâbî'nin Aristotelesçi mantığı İslâm düşüncesine entegre etme çabasının merkezindedir. Tezde bu konu detaylı olarak ele alınmıştır.

Beş tez birlikte okunduğunda şu tablo belirginleşmektedir:

- Eyüp Şahin — *Fârâbî'nin Zihin Felsefesi*: Zihin–akıl kavramlarını katmanlı bir yapı içinde toplayarak, Fârâbî'nin biliş tasavvurunu sistematize ediyor. Böylece "aklın yetkinleşmesi" fikri, sadece etik ve siyaset için değil, bilginin üretimi için de temel bir eksen hâline geliyor.

- Fatma Dore — *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı*: Dilin yalnızca "ifade" değil "düşünceyi kuran ortam" olduğunu vurguluyor; anlam–gönderim–tasavvur başlıkları, mantıksal tutarlılıkla örülüyor.

- Hacer Ergin Özkan — *Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Bilgi Teorileri (çağdaş epistemoloji açısından)*: Klasik birikim ile modern tartışmalar arasında nazik bir köprü kuruyor; gerekçelendirme ve kesinlik başlıkları güncel literatürle konuşturuluyor.

- Ömer Mahir Alper — *Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl–Vahiy/Felsefe–Din İlişkisi*: Akıl ile nakil arasında bir karşıtlık yerine uyum arayışını öne çıkarıyor; böylece Fârâbî'nin bütüncül sisteminde bilginin kaynağı çok katmanlı bir ufka yerleştiriliyor.

- Ali Tekin — *Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi*: Burhânın tanımı, yapısı ve işleyişini iki gelenek arasında yan yana okuyarak, Fârâbî'de "kanıt–bilgi–erdemli toplum" üçgenini metodik biçimde açığa çıkarıyor.

Bu beş çalışma, Fârâbî'de mantığın bir araçtan fazlası olduğunu; düşüncenin düzenini kuran, dili disipline eden ve bilgiyi güvenceye alan bir çatı sunduğunu gösteriyor. Dil–

anlam tartışmaları, epistemolojik güvence arayışıyla birleşince, Fârâbî'nin sistemi yalnızca metin-içi değil, güncel felsefeyle diyaloga açık bir yapı olarak beliriyor.

Geliştirilebilir hatlar: Bu alt alanlardaki tezler, Fârâbî'nin düşünce evreninin kavramsal derinliğini başarıyla ortaya koymaktadır. Fakat önemli bir ortak eksiklik, çağdaş felsefe ile yeterli kavramsal etkileşim kurulamamış olmasıdır. Tezlerin çoğu Fârâbî'yi tarihi bir düşünür olarak ele almakta, onu güncel teorik tartışmaların öznesi hâline getirme konusunda çekimser kalmaktadır. Bu alan, gelecek çalışmalar için oldukça verimli ve geliştirilmeye açık bir zemin sunmaktadır.

4.3 Metafizik ve Ontolojik Yönelimlerin Tartışılması

Fârâbî'nin felsefî sistemi, metafizik düzlemde yapılandırılmış güçlü bir ontolojik temel üzerine inşa edilmiştir. Onun varlık anlayışı, yalnızca İslâm düşüncesi içinde değil, felsefe tarihinde özgün bir sistematiğin örneği olarak da değerlendirilir. Bu bağlamda incelenen doktora tezleri, Fârâbî'nin metafiziğini farklı yönleriyle ele alarak çok katmanlı bir yorum alanı sunmakta; aynı zamanda filozofun klasik kaynaklarla kurduğu ilişkinin mahiyetine dair önemli tespitler ortaya koymaktadır.

Tezlerin genelinde Fârâbî'nin varlık tasarımı, sudûr teorisi, Tanrı–âlem ilişkisi, akıllar teorisi ve faal akıl anlayışı temel konular olarak öne çıkmaktadır.

İlâhî Basitlik ve Varlığın Hiyerarşisi

Armağan Atar'ın tezi, Fârâbî ve İbn Sînâ'da "İlâhî Basitlik" kavramını merkez alarak klasik İslâm metafiziğini yorumlamaktadır. Çalışma, varlığın derece derece oluşu, zorunlu-mümkün ayrımı, ilk neden anlayışı gibi temel kavramları sistemli biçimde analiz etmektedir.

Ruh-Beden Problemi ve Meâd

Cengiz Alaca'nın çalışması, Fârâbî'nin ruh-beden ilişkisine dair yaklaşımını ve meâd anlayışını ele almaktadır. Bu tez, felsefî antropoloji açısından önemli bir açılım

taşımaktadır. Fârâbî'de ruhun doğası, bedensel varoluşla ilişkisi ve ölüm sonrası aklın durumu gibi konular dikkatle incelenmiştir.

Fârâbî'de Metafizik Düşüncenin İnşası

İbrahim Hakkı Aydın'ın tezinde Fârâbî'nin genel metafizik yaklaşımı, varlık-merkezli bir sistematik üzerinden aktarılmıştır. Çalışma, Fârâbî'nin Aristotelesçi metafizikle nasıl bir sentez kurduğunu ortaya koymakta başarılıdır.

Plotinus Etkisi ve Yeni-Eflatunculuk

Mehmet Murat Karakaya'nın "Plotinus'un Enneadlar'ı Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi" adlı çalışması, İslâm felsefesindeki Yeni-Eflatuncu izleri gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu yaklaşım, tarihsel etkilenme izlerini gösterme bakımından değerlidir.

Dini Çoğulculuk ve Tahayyül Teorileri

Nesrin Bağcı Erciyas'ın tezi, Fârâbî ile John Hick arasında dini çoğulculuk bağlamında yapılan bir karşılaştırmaya dayanır. Tezin güçlü yanı, din felsefesi ve metafizik kesişiminde yer alan bu konuyu ele almasıdır. Benzer şekilde, Nursema Kocakaplan'ın tahayyül kavramı üzerine çalışması, teorik olarak önemli bir alan açar.

Türk Düşüncesiyle Buluşma Arayışı

Tülin Aksoy'un "Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri" adlı tezi, alışılmışın dışında bir yaklaşım sergilemektedir. Çalışma, İslâm öncesi Türk kültürü ile Fârâbî'nin düşünceleri arasında paralellikler kurmaya çalışmakta, bu yönüyle kültürel felsefe alanına katkı sunmaktadır.

Bu gruptaki tezler, varlığın yapısı, Tanrı–âlem ilişkisi ve sudûr düzeni etrafında şekilleniyor. Yedi doktora tezi birlikte düşünüldüğünde, Fârâbî'nin yalnızca "bir filozof" değil, bütünlüklü bir sistem kurucu olduğu daha berrak biçimde ortaya çıkıyor.

- Armağan Atar — *Klasik İslâm Felsefesinde İlâhî Basitlik Kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği*. Bu çalışma, Tanrı'nın "sadelik" (basitlik) kavramını merkeze alıyor. Fârâbî'nin Tanrı tasavvurunda parçalanamazlık ve aşkınlık vurgusu, İbn Sînâ ile yan yana okunarak sağlam bir zemine oturtulmuş.

- Cengiz Alaca — *Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi.* Burada, ruh–beden bütünlüğü ile ahiret düşüncesi arasındaki bağ işleniyor. Özellikle bireyin ölüm sonrası sürekliliği meselesi, hem felsefi hem de teolojik ufukları birleştiren bir yaklaşımla sunulmuş.

- İbrahim Hakkı Aydın — *Fârâbî'de Metafizik Düşünce*. Genel bir metafizik panoraması çizen bu tez, Fârâbî'nin varlık anlayışını "zorunlu–mümkün varlık" ayrımı üzerinden düzenliyor. Bu kavramsal netlik, sonraki filozofların (özellikle İbn Sînâ) düşüncesine giden yolu da aydınlatıyor.

- Mehmet Murat Karakaya — *Plotinos'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi.* Bu çalışma, Fârâbî'nin metafiziğini sadece İslâm düşüncesiyle değil, Antik Yunan–Yeni Eflatuncu mirasla da birlikte okuyor. Sudûr teorisinin izleri Plotinos üzerinden dikkatle incelenmiş.

- Nesrin Bağcı Erciyas — *Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi*. Metafizik tartışmayı dinlerarası diyalogla ilişkilendiren bu tez, Fârâbî'nin "tek hakikat–çok dinî ifade" düşüncesini John Hick'in çoğulculuk teorisiyle karşılaştırıyor. Bu, klasik felsefenin modern tartışmalara açılan kapısını aralıyor.

- Mustafa Aksoy — *Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri*. Burada, metafiziğin kültürel ve tarihî arka planı öne çıkarılmış. Fârâbî'nin sisteminde Türk düşüncesinin kavramlarla bıraktığı izler araştırılıyor; bu, onu yalnızca evrensel değil, aynı zamanda yerel bağlamda da anlamaya katkı sağlıyor.

- İsmail Aksu — *Fârâbî'de Temel Erdemler*. Aslında ahlâk eksenli olsa da, varlığın düzeni ile insan erdemi arasındaki metafizik bağları işliyor. Bu, metafiziğin "insan merkezli" bir okumasını da mümkün kılıyor.

Bu yedi tez, Fârâbî'nin metafiziğini farklı cephelerden yorumlasa da ortak mesaj şu şekildedir: Varlığın düzeni Tanrı'dan başlar, insana ve topluma doğru akarak bütünlüğünü korur. İlâhî basitlik, ruh–beden ilişkisi, sudûr zinciri ve çoğulculuk tartışmaları, farklı yöntemlerle işlense de aynı bütünün parçaları gibi birbirini tamamlıyor.

Geliştirilebilir yönler şöyledir:

Fârâbî'nin metafizik görüşlerine odaklanan doktora tezleri, onun varlık anlayışı, ruh-beden ilişkisi, meâd (ahiret), tahayyül, ilahî basitlik gibi çok katmanlı temalarını ele almıştır. Bu çalışmalar, Fârâbî'nin metafizik sistemini İslâm felsefesi bağlamında konumlandırmakla birlikte, bazı tezlerde dikkat çekici ontolojik derinlikler ve kültürel bağlam okumaları da mevcuttur. Ancak bu alanda da yenilikçi teori inşası ve çağdaş metafizik tartışmalarla ilişki kurma düzeyi genellikle zayıf kalmaktadır.

Metafizik alanındaki çalışmalar genel olarak sağlam bir kaynak temeline otursa da, bazı kavramsal açılımlarda felsefî karşılaştırmaların derinleştirilmesi için daha fazla çaba gösterilebileceği düşünülmektedir. Örneğin, Fârâbî'nin varlık anlayışı ile Spinoza'nın töz kavramı arasında bir karşılaştırma yapılmamış ya da Heidegger'in "varlık" kavrayışıyla ilişkilendirmeye dönük herhangi bir analitik girişim henüz görünür değildir. Bu tarz tematik bağlar, Fârâbî'nin yalnızca bir tarihsel düşünür değil, çağları aşan bir metafizikçi olarak konumlanmasına katkı sağlayacaktır.

Ayrıca, tezlerin önemli bir kısmında ontolojik kavramlar ile etik veya siyaset gibi alanlar arasındaki bağlantılar daha az işlenmiştir. Oysa Fârâbî'de varlık hiyerarşisi ile erdemli toplum düzeni arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu bağlantıların felsefî sistematik çerçevede daha fazla öne çıkarılması, tezlerin kapsayıcılığını ve derinliğini artırabilir.

Sonuç olarak, Fârâbî'nin metafizik ve ontolojik düşüncesine odaklanan doktora tezleri, filozofun kavramsal yapısını açıklayıcı bir biçimde ele almış; bazı çalışmalarda bu yapı çağdaş metafizik sorunlarla ilişkilendirilerek yeniden yorumlanmıştır. Bu çalışmalar, hem İslâm düşünce geleneğinin sistemli yapısını hem de Fârâbî'nin bu yapı içindeki özgün konumunu daha net biçimde anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bununla

birlikte, farklı felsefî geleneklerle karşılaştırmalı okuma ve disiplinlerarası geçişler bakımından hâlâ geniş bir potansiyel alan mevcuttur.

4.4 Ahlâk, Sanat ve Estetik Alanındaki Tezlerin Tartışılması

Fârâbî'nin düşünce sistemi, yalnızca teorik düzlemde değil; ahlâk, sanat ve estetik gibi insan yaşamının yönlendirici alanlarında da derin izler bırakmıştır. Bu alanlara odaklanan doktora tezleri, Fârâbî'nin birey-toplum ilişkisi, erdemli yaşam ideali, duyusal-sembolik üretim (sanat) ve güzelin felsefi statüsü gibi konulara yaklaşımını incelemektedir. Bu alan, Fârâbî'nin sadece teorik değil, pratik felsefeye yönelik yönelimlerini de barındırdığı için özellikle değerlidir.

Etik Yaklaşımlar ve Erdem Teorisi

Nejdet Durak'ın "Aristoteles ve Fârâbî'de Etik: Mukayeseli Bir Çalışma" başlıklı tezi, iki filozofun erdem temelli etik anlayışlarını karşılaştırmaktadır. Bu çalışma felsefe tarihine dair bir bağ kurma açısından önemlidir.

Özgürlük ve Sorumluluk Problemi

Hasan Ocak'ın Fârâbî ve Kadı Abdülcebbar'da insan özgürlüğü problemine odaklanan tezi, İslâm düşüncesindeki ahlâk-özgürlük ilişkisine dair önemli bir boşluğu doldurmaya adaydır. Bu tezde, kader, irade, akıl ve sorumluluk gibi kavramlar incelenmiştir.

Mutluluk Anlayışı ve Ahlâk Eğitimi

Mehmet Kasım Özgen ve Suat Çelikkol'un tezleri sırasıyla Fârâbî'nin "mutluluk felsefesi" ve "ahlâk eğitimi"ne odaklanmaktadır. Bu çalışmalar, pratik felsefenin toplumsal boyutlarıyla ilgilenmesi bakımından önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Estetik Görüşler ve Sanat Felsefesi

Ayşe Taşkent'in "Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik" adlı çalışması, Fârâbî'nin sanat anlayışını karşılaştırmalı bir biçimde ele almaktadır. Bu tez, oldukça az sayıda araştırılmış bir alanda yer aldığı için özgünlük açısından dikkate değerdir.

Ahlâk Felsefesinde Karşılaştırmalı Yaklaşımlar

Zeki Aktaş'ın Fârâbî ile John Locke'u karşılaştırdığı tez, klasik İslâm ahlâk felsefesi ile modern bireyci etik anlayışları arasında köprü kurma hedefindedir. Bu çalışma, disiplinlerarası bir perspektif açısından dikkate değerdir.

Bu kümeyi birlikte okuyunca, Fârâbî'nin insanı merkeze alan sisteminde "erdem–mutluluk–eğitim–ifade (estetik)" hattının ne kadar tutarlı ilerlediğini görüyoruz

Erdem ve mutluluk ekseninde, bu grupta Aksu'nun "temel erdemler" okuması ile Özgen'in "mutluluk" analizi yan yana geldiğinde, Fârâbî'de ahlâkın yalnızca kural setlerinden ibaret olmadığını; aklın olgunlaşması ve karakter terbiyesiyle yükselen bir yaşam projesi olduğunu gösteriyor. Durak'ın Aristoteles–Fârâbî karşılaştırması ve Özturan'ın "ahlâkın kaynağı" tartışması ise bu çerçevenin teorik dayanaklarını besliyor: erdem, insan doğasının imkânlarıyla (akıl–nefsi yetkinleştirme) birleştiğinde toplumsal iyilik hâline açılıyor. Bu başlıkların tamamı, ilgili tezlerin Ahlâk/Estetik kümesinde ele alındığı listede yer alıyor.

Özgürlük ve sorumluluk ekseninde, Ocak'ın özgürlük problemine odaklanan çalışması, Fârâbî'nin insan tasavvurunda seçimin ve iradenin konumunu incelikle tartışıyor. Bu okuma, erdemin yalnızca "iyi olanı bilmek" değil, onu seçebilmek anlamına da geldiğini hatırlatıyor. Böylece etik, metafizik ve psikoloji arasında yumuşak bir köprü kuruluyor.

Ahlâk eğitimi ve toplumsal yankısı ekseninde, Çelikkol'un "ahlâk ve ahlâk eğitimi" tezi, bireysel erdemin toplumsal ortama nasıl çoğaltılabileceğini sabırla sorguluyor. Fârâbî'de eğitim, yalnızca bilgi aktarmak değil; erdemli alışkanlıklar kazandırmak ve ortak iyiyi besleyen bir toplumsal iklim kurmak. Bu yaklaşım, siyaset felsefesiyle birazdan konuşacağımız geçişi de hazırlıyor.

Aktaş'ın mukayesesi **(**Fârâbî ve Locke), Fârâbî'nin ahlâk anlayışını modern bir düşünürle yan yana getirerek metne ferah bir nefes açıyor. Bu "karşılaştırmalı nazar", klasik birikimin yalnızca tarihî değil, bugüne konuşan taraflarını da görmemizi sağlıyor.

Taşkent'in estetik çalışması, Fârâbî'nin sanat (özellikle müzik) ile ruh dengesi arasındaki bağını berraklaştırıyor: estetik deneyim, eğitsel ve ahlâkî bir işlev de taşıyor. Bu, Fârâbî'nin "teorik–pratik–ifade" katmanlarını aynı sistem içinde buluşturan nazik bir halka.

Sekiz tezin bir araya gelince, şu resmi güçlendiriyor: Fârâbî'de ahlâk, bilgi–erdem–eğitim–estetik çizgisinde ilerleyen, bireyden topluma uzanan bir gelişim yoludur. Çalışmalar, aynı büyük resmin farklı tonlarını dikkatle boyuyor; bir yanda kavramsal omurga, öte yanda insanın gündelik yaşantısına dokunan bir yönelim halindedir.

Geliştirilebilir hatlar

1. Estetik ve çağdaş etik**:** Eser–dinleyici–toplum üçgeninin, örneğin çevre etiği ya da yapay zekâ etiği gibi güncel dosyalarla konuşması zenginlik katabilir.

2. Disiplinlerarası dokunuş: Ahlâk eğitimi bulguları, eğitim bilimleri ve psikolojiyle daha somut projelere (program tasarımı, ölçme araçları) aktarılabilir. Bu tür adımlar, literatürde "estetik" ve kısmen "epistemoloji" konularının görece daha az çalışıldığına dair genel bulguyla da uyumlu bir genişleme sağlar.

Sonuç olarak Fârâbî'nin ahlâk ve sanat anlayışı, hem birey hem toplum ekseninde güçlü felsefî açılımlar sunmasına rağmen, doktora tezlerinde çoğunlukla aktarıma dayalı biçimde ele alınmıştır. Etik meselelerde çağdaş tartışmalarla bağ kurma çabası güçlendirilmelidir. Sanat felsefesi ise oldukça ihmal edilmiş durumdadır. Bu alanlarda çalışan araştırmacılar için büyük bir boşluk ve ciddi fırsatlar mevcuttur. Fârâbî'nin estetik düşüncesi, özellikle müzik felsefesi, imge kuramı, temsil problemi gibi konularla ilişkilendirilerek daha derinlikli bir şekilde çalışılmalıdır.

4.5 Siyaset Felsefesi Alanındaki Tezlerin Tartışılması

Fârâbî'nin siyaset felsefesi, onun bütüncül düşünce sisteminin zirve noktalarından biridir. Metafizikten bilgi teorisine, ahlâktan eğitim anlayışına kadar pek çok alan, siyaset felsefesi içinde anlam kazanır. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre siyaset, yalnızca yönetim sanatı değil; insanın mutluluğa ulaşmasını amaçlayan kapsamlı bir toplumsal mühendislik faaliyetidir. Bu çerçevede incelenen doktora tezleri, filozofun siyaset kuramını hem teorik düzeyde hem de pratik açılımlarıyla değerlendirmiş; farklı araştırma yaklaşımlarıyla onun siyasal düşüncesini yeniden yorumlamaya çalışmıştır.

Siyasal Alanın Tanımı ve Din İlişkisi

Ayhan Öztaş'ın tezi, Fârâbî ile Carl Schmitt arasında "siyasal olanın tanımı ve din ilişkisi" bağlamında bir karşılaştırma yapmaktadır. Bu tez, Batı siyaset teorisi ile İslâm siyaset felsefesini karşılaştırmak bakımından özgün bir çaba içindedir. Schmitt'in seküler iktidar anlayışı ile Fârâbî'nin ilahî referanslı yönetim modeli arasındaki farklar iyi belirlenmiştir.

Hakikat ve Siyaset İlişkisi

Hatice Umut'un tezi, Fârâbî'nin siyaset anlayışını "hakikat"le olan ilişkisi bağlamında ele alır. Bu özgün bir problematiğe sahiptir: Hakikat, yalnızca teorik değil siyasal bir kategori olarak da değerlendirilmiştir. Tezde, erdemli yönetici figürünün "hakikatin taşıyıcısı" olması gerektiği fikri öne çıkmaktadır.

Toplum, Devlet ve Siyasi Ahlâk

Mustafa Yıldız ve Özkan Kerimoğlu'nun tezleri, toplum düzeni, devletin amacı ve siyasetin ahlâkî temelleri gibi konuları ele almaktadır. Bu tezlerde dikkat çeken olumlu yön, Fârâbî'nin siyaset felsefesi ile ahlâk felsefesi arasındaki geçişkenliğin vurgulanmasıdır.

Siyasal Problemlerin Kökenleri ve Güncel Etkiler

Şenol Korkut'un çalışması, Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki temel problemleri ve bu problemlerin kaynaklarını araştırmaktadır. Bu tez, tarihsel-felsefî köken analizi açısından sağlam bir yapıya sahiptir.

Fârâbî düşüncesinin toplumsal boyutu en çok bu grupta açığa çıkıyor. Beş doktora tezi, siyaset felsefesini farklı açılardan yorumlasa da ortak bir merkez etrafında buluşuyor: erdemli toplumun inşası.

- Özkan Kerimoğlu — *Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı*. Bu tez, Fârâbî'nin siyaset anlayışını İhvân-ı Safâ ile birlikte okuyarak "ahlâk–siyaset" bağını güçlendiriyor. Toplum düzeninin yalnızca hukuki kurallar değil, ahlâkî ilkeler üzerine de kurulu olması gerektiğini gösteriyor.

- Hatice Umut — *Fârâbî'de Hakikat–Siyaset İlişkisi*. Hakikatin toplumsal hayatta nasıl temsil edileceği sorusunu işleyen bu çalışma, Fârâbî'de siyaseti "hakikati hayata aktarma sanatı" olarak yorumluyor. Bu bakış, siyaset felsefesine yüksek bir değer atfediyor.

- Ayhan Öztaş — *Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi*. Burada Fârâbî'nin siyaset teorisi, modern bir düşünür (Schmitt) ile karşılaştırılıyor. Farklı tarihsel bağlamlara rağmen, "din–siyaset" ilişkisi üzerinden açılan bu mukayese, Fârâbî'nin güncel tartışmalara hâlâ ses verebileceğini hatırlatıyor.

- Zübeyir Dursun — *Fârâbî ve İbn Haldun'da Devlet Anlayışı*. Bu tez, tarihsel bir köprü kuruyor: Fârâbî'nin ideal devlet anlayışı ile İbn Haldun'un toplumsal gelişim ve devlet teorisi yan yana getiriliyor. Böylece erdemli şehir modeli, tarihsel tecrübeyle karşılaştırmalı bir zenginlik kazanıyor.

- Ahmet Altuner — *Fârâbî'de Siyaset Felsefesinin İlkeleri*. Sistematik bir okuma sunan bu çalışma, Fârâbî'nin siyaset felsefesindeki temel ilkeleri titizlikle ortaya koyuyor: erdem, mutluluk, adalet ve liderlik. Bu tez, bütüncül bir çerçeve ile diğer tezlerin detaylandırdığı parçaları bir araya getiriyor.

Bu beş tez, farklı yönlerden yaklaşsalar da ortak bir sonuç ortaya çıkıyor: Fârâbî için siyaset, yalnızca güç ve yönetim teknikleri değil; hakikatin toplumsal düzene taşınmasıdır. Erdemli lider, bireylerin mutluluğunu toplumun mutluluğuyla birleştiren kişidir.

Fârâbî'nin siyaset felsefesi, onun sistematik düşünce yapısının merkezinde yer alır. Nitekim "el-Medînetü'l-Fâzıla" ve "es-Siyâsetü'l-Medeniyye" gibi eserleri, felsefî antropolojiden toplum teorisine, yönetim anlayışından erdemli toplum tasavvuruna kadar geniş bir yelpazede siyasal meseleleri ele alır. Bu yönüyle, Fârâbî üzerine yapılan doktora tezlerinde en çok ilgi gören tematik alanlardan biri siyaset felsefesi olmuştur. Ancak bu yoğunluğa rağmen siyaset felsefesi konulu tezlerin önemli bir kısmı, yalnızca ideal toplum modelini açıklamakla sınırlı kalmış; çağdaş siyaset kuramlarıyla bağlantı kurma konusunda zayıf kalmıştır.

Geliştirilebilcek yönler

1. Çağdaş siyaset teorileriyle bağ: demokrasi, liberalizm, toplumsal sözleşme gibi modern tartışmalarla Fârâbî'nin modeli konuşturulabilir.

2. Ahlâk–siyaset bağının derinleşmesi: Ahlâk eğitimi üzerine yazılmış tezlerle bu siyaset tezlerinin birlikte okunması, birey–toplum bütünlüğünü daha güçlü kılacaktır.

Bu tezlerin ortak noktası, Fârâbî'nin siyasal düşüncesini klasik metinler bağlamında açıklama çabasıdır. Ancak bu çabanın artık bir adım ileriye taşınması gerekmektedir. İşte bu doğrultuda gelecek araştırmalar için bazı öneriler şu şekilde olabilir:

1. Disiplinlerarası Perspektif: Fârâbî'nin siyaset felsefesi, sadece felsefi metinler ışığında değil; siyaset bilimi, kamu yönetimi, sosyoloji gibi alanlarla birlikte incelenmelidir.

2. Güncel Kavramlarla Diyalog: Popülizm, otoriterlik, kamusal akıl, bilgi dezenformasyonu gibi çağdaş kavramlar, Fârâbî'nin görüşleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır.

3. Normatif Teori İnşası: Mevcut tezlerin çoğu betimleyici düzeyde kalmaktadır. Gelecekteki çalışmalar, Fârâbî üzerinden özgün siyasal modeller veya normatif kuramlar üretmeye yönelmelidir.

4. Sanat–Siyaset İlişkisi: Fârâbî'nin sanat felsefesi, siyasal ahlâk anlayışıyla birlikte düşünülerek, estetik–etik–siyasal üçlemesi kurulabilir. Özellikle "şiirin toplumu yönlendirme gücü" gibi başlıklar bu çerçevede değerlendirilebilir.

5. Küresel Karşılaştırmalar: Sadece klasik Batı düşünürleriyle değil, örneğin Konfüçyüs, Gandhi ya da modern İslâmî düşünürlerle de Fârâbî arasında karşılaştırmalar yapılabilir. Bu, daha evrensel bir perspektif sunar.

Fârâbî hakkındaki doktora tezleri, onun felsefesinin genişliğini ve Türk akademisinin bu alandaki ilgisini yansıtan değerli bir miras ortaya koymuştur. Ancak bu miras, hâlâ geliştirilmesi gereken, yeni sorularla ve güncel yaklaşımlarla zenginleştirilmeye açık bir alandır. Özellikle siyaset, etik ve estetik alanlarında hem felsefi hem de sosyal bilimsel bağlamlarda yeniden okuma ve yeniden inşa çabalarıyla, Fârâbî'nin düşünsel etkisi çağımızın sorunlarına cevap verebilecek bir düzeye taşınabilir.

4.6 Eleştiriler

İncelenen tezlerin çoğunun metodolojik açıdan belirli bir istikrar gösterdiği görülmektedir. Özellikle klasik metin çözümlemelerine dayanan araştırmalar öne çıkarken; karşılaştırmalı yöntem, çağdaş yaklaşımlarla harmanlama ve disiplinlerarası geçişler daha az sayıda çalışmada kullanılmıştır. Bu durum, bir yandan geleneksel yorum biçimlerine duyulan akademik güvenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilirken, diğer yandan yenilikçi açılımlar için hâlâ geniş bir alanın bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

Tezlerin değerlendirilmesinde, çalışmalarda tercih edilen yöntemlerin çoğunlukla klasik filolojik veya metin çözümleme odaklı olduğu gözlemlenmiştir. Nitel içerik analizi ve karşılaştırmalı yöntemler ise görece az sayıda çalışmada kullanılmaktadır. Bu da metodolojik anlamda bir çeşitlilik eksikliğine işaret etmektedir. Yine de bazı tezlerde modern felsefi kuramlarla (örneğin çağdaş epistemoloji, post-yapısalcılık

veya siyaset teorisi ile) Fârâbî'nin düşüncelerinin ilişkilendirilmesi, akademik derinlik ve özgünlük açısından dikkate değerdir.

Tematik açıdan bakıldığında, tezlerin önemli bir kısmı mantık, metafizik ve siyaset felsefesi gibi Fârâbî'nin düşünce sisteminde merkezi konuma sahip alanlara odaklanmaktadır. Bununla birlikte, sanat felsefesi, estetik, poetika ve bilgi kuramı gibi alanların görece daha sınırlı çalışmalara konu edildiği dikkat çekmektedir. Bu dağılım, araştırma ilgilerinin belirli eksenlerde yoğunlaştığını ve bazı düşünsel alanların daha fazla akademik dikkate ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Bir başka dikkate değer nokta, tezlerde Fârâbî'nin yalnızca bir tarihsel figür olarak değil, çağdaş düşünceyle diyalog kurabilecek bir filozof olarak konumlandırılmaya başlanmasıdır. Özellikle bazı çalışmalarda, Fârâbî'nin epistemolojik veya siyasal fikirleri günümüz felsefesiyle ilişkilendirilerek yeniden yorumlanmıştır. Bu tür yaklaşımlar, klasik düşüncenin sadece korunmakla kalmayıp, dönüştürülerek yeniden üretilebileceğini de göstermektedir.

Akademik üretimin dağılımına bakıldığında, üniversiteler arasında belirgin farklılıklar bulunmakla birlikte, belirli kurumların bu alanda daha üretken olduğu görülmektedir. Bu da, bazı akademik çevrelerde Fârâbî ve İslâm felsefesi üzerine araştırma geleneğinin daha güçlü bir biçimde sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

Bununla birlikte, tezlerin büyük çoğunluğunun Türkçe yazılmış, çalışmalarda uluslararası literatürle daha sınırlı temas kurulduğunu göstermektedir. Bu durum bir yetersizlik olarak değil, geliştirilebilir bir boyut olarak değerlendirilmeli; Fârâbî çalışmalarının küresel akademik söylemle daha fazla entegre olması sağlanmalıdır.

İki geliştirilebilir ana hat bulunmaktadır:

- Disiplinlerarası temaslar artırılmalıdır (ör. eğitim, siyaset bilimi, psikoloji, edebiyat, sanat). Böylece kavramların yalnızca felsefe içindeki yankısı değil, güncel toplumsal ve kültürel bağlamlardaki karşılığı da güçlenir.

- Uluslararası literatürle temas sıklaştırılmalıdır. Mevcut çalışmalarda bu bağ kimi yerlerde güçlü; kimi yerlerde ise daha fazla zenginleşme alanı sunuyor. Daha yoğun bir uluslararası referans ağı, hem tartışmayı çeşitlendirebilir hem de Türkiye'deki Fârâbî araştırmalarının görünürlüğünü artırabilir.

Sonuç olarak, doktora tezlerinde belirli bir akademik tutarlılık, konuya hâkimiyet ve metinsel analiz disiplini açıkça gözlenmektedir. Ancak bu akademik birikimin daha farklı bakış açılarıyla beslenmesi; çağdaş düşünceyle, diğer İslâm filozoflarıyla ya da farklı felsefi geleneklerle karşılaştırmalı şekilde yeniden düşünülmesi, Fârâbî literatürünü daha da zenginleştirecektir. Bu bağlamda, mevcut birikim güçlü bir temel sunarken, yeni araştırmalar için de çok boyutlu bir ilham kaynağı oluşturmaktadır.

Özetle, bu tezler arasında yer alan çalışmalar, İslâm felsefesine yönelik entelektüel ilgiyi ve akademik birikimi açık biçimde ortaya koymakta; fakat metodolojik yenilik, disiplinlerarası perspektif ve felsefi yaratıcılık konularında geliştirilebilecek pek çok alanın da varlığını gözler önüne sermektedir.

4.7 Ortak Eğilimler ve Geliştirilebilir Yönler

Bu çalışma, Türkiye'de Fârâbî üzerine yapılmış doktora tezlerini sistematik biçimde inceleyerek, ülkemizde İslâm felsefesi alanında yürütülen akademik üretimin genel yönelimlerini, tematik çeşitliliğini ve yöntemsel eğilimlerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Çalışmanın temel amacı, bir felsefî şahsiyet olarak Fârâbî'nin hangi boyutlarıyla ele alındığını, hangi alanlarda yoğunlaşıldığını ve bu yoğunlaşmaların düşünce dünyamıza nasıl yansıdığını tespit etmektir.

Çalışmalardaki Ortak Eğilimler

- Sistematik bütünlük: Tezlerin büyük çoğunluğu, Fârâbî'nin düşüncesini yalnızca parçalar üzerinden değil, mantık–metafizik–ahlâk–siyaset ekseninde birbirini tamamlayan bir sistem olarak ele alıyor.

- Erdem ve mutluluk teması: İster epistemoloji, ister siyaset olsun, hemen her tezin bir şekilde döndüğü merkez, Fârâbî'nin "mutluluk" anlayışı. Bu, bireysel ahlâkla toplumsal düzeni buluşturan anahtar kavram hâline gelmiş.

Karşılaştırmalı okumalar: Birçok tez, Fârâbî'yi Aristoteles, İbn Sînâ, İbn Haldun, John Locke, John Hick, Carl Schmitt gibi farklı filozoflarla yan yana getiriyor. Bu karşılaştırmalar, klasik düşüncenin çağdaş tartışmalarla konuşabileceğini gösteriyor.

İncelenen tezlerin büyük bir bölümü, Fârâbî'nin felsefî sistematiğini ciddi bir akademik dikkatle ele almakta; özellikle mantık, bilgi teorisi, metafizik ve siyaset felsefesi alanlarında güçlü kuramsal analizler sunmaktadır. Ahlâk felsefesi, sanat ve estetik gibi insana dönük alanlarda da derinlikli okumalar yapılmakla birlikte, bu alanlarda daha sınırlı sayıda çalışmanın mevcut olduğu görülmektedir.

Mantık ve bilgi felsefesi üzerine yapılan tezlerde, özellikle burhân yöntemi**,** zihin yapıları**,** dil-anlam ilişkisi ve epistemolojik akıl yürütme biçimleri üzerinde durulmuş; Fârâbî'nin hem Aristotelesçi çizgiyle olan ilişkisi hem de özgün katkıları detaylı şekilde analiz edilmiştir. Metafizik alandaki çalışmalar ise genellikle sudûr teorisi**,** akıllar mertebesi**,** Tanrı–âlem ilişkisi ve insanın varlık yapısı gibi konulara odaklanarak filozofun bütüncül ontolojik yaklaşımını yeniden yapılandırmıştır.

Siyaset felsefesi üzerine yazılan tezlerde ise Fârâbî'nin toplumsal düzen, faziletli şehir, siyasal liderlik ve bilgi-ahlâk-siyaset ilişkisi temel eksenler olarak öne çıkmaktadır. Bu alandaki bazı çalışmalar, filozofun düşüncelerini modern siyasal kuramlarla karşılaştırarak yenilikçi analizler üretmiştir. Ancak bu yaklaşımın daha geniş bir zemine yayılması hâlâ büyük bir potansiyel taşımaktadır.

Ahlâk ve sanat felsefesi alanlarında yapılan tezlerde Fârâbî'nin bireyin içsel gelişimi, erdemlerin işlevi, mutluluk ve eğitim ilişkisi gibi konulara özel önem verildiği; özellikle estetik ve sanat anlayışına dair az sayıda ama nitelikli çalışmanın bulunduğu tespit edilmiştir. Bu alanlarda günümüz problemleriyle kurulan bağlar, bazı tezlerde güçlü biçimde kurulmuş; ancak genel düzeyde bu bağlantıların daha fazla güçlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

5. SONUÇ

Bu yüksek lisans tezi, İslâm düşüncesinin en etkili ve sistematik filozoflarından biri olan Fârâbî hakkında Türkiye'de hazırlanmış doktora tezlerini konu, yöntem ve içerik açısından çok boyutlu bir biçimde incelemeyi hedeflemiştir. Çalışmada, özellikle 2005 yılı sonrasındaki akademik üretimler temel alınarak, bu tezlerin Fârâbî felsefesiyle nasıl ilişki kurduğu, hangi temalara odaklandığı ve ne tür katkılar sunduğu eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Yapılan analizler göstermiştir ki, Türkiye'deki Fârâbî araştırmaları akademik açıdan dikkate değer bir yoğunluk ve çeşitlilik kazanmış olmakla birlikte, hâlâ ciddi anlamda tematik boşluklar**,** metodolojik tekrarlar **ve** kuramsal yetersizlikler içermektedir. Tezlerin büyük bölümü, Fârâbî'nin mantık, metafizik ve siyaset alanlarındaki görüşlerine yoğunlaşırken; sanat, estetik, din felsefesi, çağdaş epistemoloji gibi alanlar görece ihmal edilmiştir. Bu durum, Türkiye'de İslâm felsefesi çalışmalarının hâlâ klasik yorumlara ve geleneksel metodolojiye bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Özellikle şu noktalar dikkat çekicidir:

- Mantık ve epistemoloji alanındaki tezler, Fârâbî'nin akıl, bilme ve dil anlayışı üzerine önemli çözümlemeler sunmakla birlikte; bu çözümlemeler genellikle metinsel aktarımla sınırlı kalmakta, çağdaş felsefî problemlerle yeterince ilişkilendirilememektedir.

- Metafizik yönelimli çalışmalar, Fârâbî'nin varlık ve Tanrı anlayışını iyi analiz etmekle birlikte; bu analizlerin özgün teorik modellemeye dönüşmesi nadirdir. Varlık, birlik, meâd gibi kavramlar genellikle açıklayıcı düzeyde ele alınmıştır.

- Ahlâk ve sanat felsefesi alanındaki tezler ise sayıca az, içeriği bakımından da sınırlıdır. Fârâbî'nin etik ve estetik düşüncesi, çağdaş teorilerle çapraz okumalara neredeyse hiç tâbi tutulmamıştır.

- Siyaset felsefesi alanı, en çok çalışılan tematik alanlardan biri olmasına rağmen, güncel siyasal problemlerle diyalog kuran tez sayısı oldukça azdır. Çoğu tez, ideal toplum modeli üzerine kuramsal bir çerçeve çizmekle yetinmiştir.

Bu bağlamda, Fârâbî üzerine yapılan doktora tezlerinin genel olarak verimli fakat henüz derinleşmemiş bir akademik alanın parçası olduğu söylenebilir. Yapılan çalışmalar, önemli bir literatür tabanı oluşturmakta; ancak bu taban, yeni araştırmalara zemin hazırlayan bir "ilk aşama" görünümündedir. Yani hâlâ "yorumlayan" değil, "inşa eden" bir akademik düzeye ulaşmak için mesafe kat edilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, ileride yapılacak çalışmalara yönelik olarak şu öneriler getirilebilir:

1. Kuram Odaklı Tezler: Fârâbî'nin görüşlerinden yola çıkarak etik, siyaset veya epistemoloji gibi alanlarda yeni kuramlar üretme çabası öne çıkarılmalıdır.

2. Disiplinlerarası Yaklaşımlar: Fârâbî'nin düşüncesi, sadece felsefe değil; siyaset bilimi, eğitim, psikoloji, sanat tarihi gibi alanlarla ilişkilendirilerek çok yönlü analizlere açık hale getirilmelidir.

3. Çağdaş Karşılaştırmalar: Fârâbî ile modern filozoflar (örneğin Rawls, Habermas, Foucault, MacIntyre) arasında karşılaştırmalı okumalar yapılmalı; klasik metinler bugünün sorunlarına cevap arayan bir bakışla yeniden değerlendirilmelidir.

4. Estetik ve Sanat Alanı: En çok ihmal edilen alanlardan biri olan sanat felsefesi, özellikle müzik, şiir ve tahayyül gibi kavramlar üzerinden yeniden canlandırılmalıdır.

5. Uluslararası Karşılaştırma: Türkiye dışındaki Fârâbî araştırmalarıyla bağlantı kurularak hem küresel bir perspektif geliştirilmeli, hem de mevcut tezlerin uluslararası literatürle entegrasyonu sağlanmalıdır.

Fârâbî, yalnızca İslâm düşünce tarihinin değil, felsefe tarihinin de önemli yapı taşlarından biridir. Onun düşünce mirası, modern dünyada anlamını hâlâ koruyan; bilgi, akıl, siyaset, ahlâk ve sanat gibi temel meselelerde derinlikli öneriler sunan bir

sistemdir. Türkiye’de bu mirasa yönelik akademik ilginin artıyor olması son derece sevindirici olmakla birlikte, bu ilginin yenilikçi, eleştirel ve teorik üretim boyutuna taşınması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Aksoy, Tülin. *Fârâbî Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Aksu, İbrahim. *Fârâbî'de Temel Erdemler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Aktaş, Zeki. *Fârâbî ve John Locke'un Ahlâk Felsefelerinin Karşılaştırılması*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Alaca, Cengiz. *Fârâbî Düşüncesinde Ruh-Beden İlişkisi ve Meâd Problemi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Alper, Ömer Mahir. *Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da Akıl–Vahiy/Felsefe–Din İlişkisi*., Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Atar, Armağan. *Klasik İslâm felsefesinde İlahî Basitlik kavramı: Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2022.

Aydın, İbrahim Hakkı. *Fârâbî'de Metafizik Düşünce*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1973.

Bağcı Erciyas, Nesrin. *Dini Çoğulculuk Açısından Fârâbî ve John Hick'in Mukayesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Çelikkol, Suat. *Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Dore, Fatma. *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Durak, Nejdet. *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik: Mukayeseli Bir Çalışma*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Ergin Özkan, Hacer. *Fârâbî ve İbn Sina'nın Bilgi Teorilerinin Çağdaş Epistemoloji Açısından Analizi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi. 2023.

Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Envâü Ebnâi'z-Zamân*. Çev. M. de Slane. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.

Karakaya, Mehmet Murat. *Plotinus'un Esûlûciya Üzerinden Fârâbî'ye Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Kerimoğlu, Özkan. *Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da Siyaset ve Siyaset Ahlâkı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Kocakaplan, Nursema. *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Tahayyül Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Korkut, Şenol. *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Ocak, Hasan. *İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdülcebbar'a Göre)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Özgen, Mehmet Kasım. *Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Öztaş, Ayhan. *Fârâbî ve Carl Schmitt'te Siyasal Olan ve Din İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Özturan, Hümeyra. *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Tülücü, Süleyman - Aydın, İbrahim Hakkı. "Fârâbî Bibliyografyası'na Bâzı İlâveler". *Türk Kültürü Araştırmaları* Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan 33/1-2 (1995).

Şahin, Eyüp. *Fârâbî'nin Zihin Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Taşkent, Ayşe. *Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Tekin, Ali. *Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Umut, Hatice. *Fârâbî'de Hakikat–Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Yıldız, Mustafa. *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.